

OSMANLI ANADOLUSU'NDA MÜFTÜLÜK KURUMU

Mehmet Sait SÜTCÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Saim SAVAŞ

Uşak

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ocak, 2013

ÖZET

OSMANLI ANADOLUSU'NDA MÜFTÜLÜK KURUMU

Mehmet Sait SÜTCÜ

Tarih Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 2013

Danışman: Prof. Dr. Saim SAVAŞ

Müftülük Kurumu, dini konulara yönelik fetva veren ve tarih boyunca bütün Türk-İslam Devletleri'nde görülebilen bir teşkilattır. Osmanlı Devleti'ne kadar farklı şekillerde varlığını göstermiş ve Osmanlılar zamanında en nihai şekline bürünmüştür. Osmanlı Devleti'nde özellikle merkeze uzak olan bölgelerde çok önemli bir rol üstlenmiş ve şer'î konulara ilişkin durumlarda tek yetkili kurum olmuştur. Bundan dolayı, Osmanlı'nın Anadolu coğrafyasında bulunan bu kurumun detaylı bir şekilde irdelenmesi çok önemlidir.

Bu bakımdan bu çalışma ile Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki idari birimlerde bulunan müftülük kurumları ve çalışanları ele alınmıştır. Kurum çalışanları olan *müftüler* ile ilgili arşiv belgeleri titizlikle incelenmiş ve Anadolu müftülerine dair bilgiler ışığında Osmanlı'nın Anadolu müftülük kurumu açıklanmaya çalışılmıştır. Konuyla alakalı veriler tablo halinde de verilmiş ve bu kurumun izahı daha somut bir şekilde yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Müftü, Müftülük Kurumu, Osmanlı Müftüleri, Anadolu Müftüleri, Taşra Müftüleri*

ABSTRACT**OFFICE OF MUFTI IN THE OTTOMAN ANATOLIA**

Mehmet Sait SÜTCÜ

Department of History

The Graduate School of Social Sciences of Uşak University, January 2013

Advisor: Prof. Dr. Saim SAVAŞ

Office of Mufti, which is an institution that gives fatwa on religious subjects, had existed in whole Turk-Islam states. It continued its existence with some changes until Ottoman Empire and gained its final form in Ottoman era. The institution took an important role especially in distant provinces and had been the only authorized institution about subjects related to Sheri'a. Thus, it is important to study this institutions position in Anatolia in detail.

In this paper, institution and employees of Office of Mufti in the administrative units of Ottoman Anatolia has been studied. Archive documents about muftis as employees of the institution have been carefully analyzed and in the light of acquired data, Anatolian mufti organization of Ottoman Empire had been clarified as far as possible. In order to concretize the interpretation of the institution, related data tables have been added.

Keywords: *Mufti, Office of Mufti, OttomanMuftis, AnatolianMuftis, ProvincialMuftis*

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Mehmet Sait SÜTCÜ'nün "Osmanlı Anadolu'sunda Müftülük Kurumu" başlıklı tezi 28.12.2012 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof. Dr. Saim SAVAŞ
Üye : Doç. Dr. M. Murat ÖNTUĞ
Üye : Doç. Dr. Hasan KARA

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Musa ÇİFCİ

ÖNSÖZ

Türk-İslâm tarihi boyunca birçok beylik ve devlet kurulup, yıkılmıştır. Bu beylik ve devletlerden, kimi sıradan, sade ve sakin bir şekilde varlığını sürdürmüşken kimi de tozlu tarih sayfalarına parlak bir hatıra bırakarak geçip gitmiştir. Siyasî olarak yaptıkları belki çabuk unutuldu; ama “medenî” zaviyeden bu milletin yapmış oldukları, tarih boyunca anıldı, anılıyor ve anılmaya devam edecektir. Çünkü medeniyet tarihine bakıldığında, Türk-İslâm medeniyetinin büyük bir etkisi olduğu gözlenecektir. Binaenaleyh, bu etki kuşaktan kuşağa devam edecektir.

Bu noktadan bakıldığında, medeniyet ve din arasında bir bağ bulunduğu ve bu ikiliden medeniyetin genel olarak din ile geliştiği kabul edilir. Bundan dolayı İslam dini ve onun etkisinin olduğu devletler, “Dünya Medeniyet Tarihine” izleri silinmeyecek bir etki bırakmıştır. Bu etkilerin en büyüğünü de, şüphesiz *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti* yapmıştır. Buna binaen bu etkileri açıklamak için, Osmanlı’da din ve onun hükmüne karar veren kurum irdelenmeli ve iyi bir analizin yapılması gereklidir. Osmanlı’daki bu kurum da, *Müftülük Kurumudur*. Bu amaçla, “*Osmanlı Devleti’nde Müftülük Kurumunu*” ele alarak, bilim dünyasına bu noktada bir katkı da biz yapmak istedik.

Bu çalışma boyunca her türlü desteğini almış olduğum, bana gerek mütevazı ve beyefendi kişiliği gerek bilgi, tecrübe ve rehberliği ile yardımcı olup, yol gösteren hocam sayın Prof. Dr. Saim SAVAŞ’a teşekkürü en birinci vazifem olarak bilip, siz değerli bilim insanları huzurunda bir kez daha müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Çalışmamızı okuma ve yanlışlarımızı düzeltme noktasında hiçbir fedakârlıktan kaçınmamış olan değerli hocalarım sayın Doç. Dr. Murat ÖNTUĞ ve Doç. Dr. Hasan KARA’ya da, hem bu rehberlikleri hem de bilimsel yardımları için teşekkürü borç bilirim. Çalışmamızın hem başında hem de çalışma esnasında her türlü manevi desteğini yanımda hissettiğim değerli hocam sayın Doç. Dr. Mehmet KARAYAMAN’a da müteşekkir olduğumun bilinmesini arzu ederim. Ayrıca çalışmamızı okuma ve hatalarımızı düzeltme zahmetinde bulunduğundan dolayı arkadaşım İbrahim KAYIR’ı da telaffuz etmek isterim.

Ayrıca maddî ve manevî olarak uzun yıllardır birlikte olduğum, birçok zaman diliminde kahrımı çekmiş, dertlerimi dinlemiş ve en zor zamanlarımda yanımda olmuş olan çok değerli ve güzide arkadaşlarım, dostlarım ve hocalarım

Araç. Gör. Kâzım UZUN, Araç. Gör. Dr. Gökhan KAĞNİCİ ve Araştırmacı yazar Dr. Mustafa ALİCAN'ı sonsuz saygı ile anmak istiyorum.

Ayrıca bu dönemde hain bir saldırı sonucu kaybettiğimiz ve hala kaybından dolayı büyük bir keder içinde olduğum *can kardeşim, arkadaşım ve değerli dostum* Şehit Polis Memuru “*Kamuran ERCAN*”a Allah'tan rahmet dilerken, arkada bıraktığı oğluna, eşine ve kederli anne-babasına sabır diliyorum.

Hayatımın bütün evrelerinde maddî ve manevî olarak beni desteklediği gibi bu dönemde de en büyük destekçilerim olan; bana vatan ve millet sevgisi aşılamanın yanında, saygı ve sevgi çerçevesinin en güzel örneğini sunan başta ANNEM ve BABAM olmak üzere AİLEMİN her bir bireyine ayrı ayrı olmak üzere teşekkür eder; minnettar olduğumu ve onlara laik olmak adına çalışacağımı bilmelerini isterim.

Mehmet Sait SÜTCÜ

İzmir, 2012

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Mehmet Sait SÜTCÜ
Doğum Yeri ve Tarihi : Gürpınar/24.01.1986
Lisans Öğretimi : Ege Üniversitesi-Tarih
Yüksek Lisans Öğretimi : Uşak Üniversitesi-Tarih A.D.
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Farsça

Bilimsel Faaliyetleri

- “Saffet Bey’in Hayatı ve Eserleri”, Lisan Bitirme Tezi, Danışman. Doç. Dr. Vehbi GÜNAY, İzmir, 2010.
- “III. Sultan Murad’ın İngiltere Kraliçesi Elizabet’e Bir Namesi”, *Tarih Okulu*, S. VII, s. 71-75, (Mayıs-Ağustos 2010).
- “Stefan Lazareviç: Yıldırım Bayezid’in Emrinde Bir Sırp Despotu”, Kitap İncelemesi, *Tarih Okulu*, S. VII, s. 203-208, (Mayıs-Ağustos 2010).
- Allan R. Buss, “Izenberg’in ‘Psikotarih ve Zihniyetleri Tarihi’nin Eleştirisi”, çev. Çeviri Atölyesi, *Tarih Okulu*, S. 6, s. 165-172, (Ocak-Nisan 2010).
- “Matbaanın Gelişimi ve Osmanlılarda Matbaa Hareketleri ”, *Tarihçi*, S. 3, s. 11-18, (Nisan-Mayıs 2009).
- “Durak Reis-Kara Mehmed”, *Türk Yurdu*, S. 1, s. 11-18, (Uşak 2010).
- “Osmanlı Anadolu’sunda Müftülük Kurumu”, Yüksek Lisans Tezi, Danışman. Prof Dr. Saim SAVAŞ, Uşak, 2013.

İş Denevimi

Çalıştığı Kurumlar : Yok.

Projeler : Yok.

İletişim

e-posta adresi : memedim.65@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
ÖZGEÇMİŞ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜFTÜLÜK KURUMUYLA İLGİLİ OLAN TERİMLER VE KONUYLA İLİNTİLİ DİĞER TERİMLERİN ANLAM VE MUHTEVALARI

1.1. Müftü.....	3
1.2. Fetva.....	5
1.3. İfta.....	6
1.4. Şeyhülislam.....	8
1.5. Kadı.....	11
1.6. Diğer Terimler.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK MÜFTÜLÜK KURUMU

2.1. Müftüler.....	19
2.2. Müftü Aileleri.....	22
2.3. Müftülerin Eğitimleri.....	25
2.4. Müftülerin Görev ve Yetkileri.....	29

2.5. Müftülerin Tayin ve Azli.....	31
2.6. Müftülerin Görev Süreleri, Yerleri ve Gelirleri.....	34
2.7. Müftü ve Fetva Usulü.....	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNE KADAR MÜFTÜLÜK VE BENZERİ KURUMLARIN İŞLEYİŞİ

3.1. İSLAM ÖNCESİ.....	38
3.2. İSLAMÎ DÖNEM.....	39
3.2.1. Hz. Peygamber Dönemi.....	39
3.2.2. Halife, Tâbiîn ve Tebeu't-tâbiîn Dönemi.....	42
3.2.3. Müctehid İmamlar/Mezhepler Dönemi.....	45
3.2.4. Emeviler Dönemi.....	46
3.2.5. Abbasiler Dönemi.....	48
3.2.6. Diğer Müslüman-Türk Devletleri Dönemi.....	49
3.2.7. Selçuklular Dönemi.....	51
3.2.8. Anadolu Beylikleri Dönemi.....	53

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ANADOLUSU'NDA MÜFTÜLÜK KURUMU

4.1. Anadolu Müftüleri.....	55
4.1.1. Yararlanılan Arşiv Kaynakları.....	55
4.1.2. Anadolu'da Müftülük.....	68
4.2. Anadolu Müftülerinin Aileleri.....	72
4.3. Anadolu Müftülerinin Eğitimi.....	78
4.4. Anadolu Müftülerinin Tayin ve Azli.....	84
4.4.1. Müftü Tayinleri.....	84
4.4.2. Müftü Azilleri ve Sürgünler.....	88
4.5. Anadolu Müftülerinin Gelirleri.....	95
4.6. Anadolu Müftülerinin Görev Yerleri ve Süreleri.....	99
SONUÇ.....	105
EKLER.....	107
KAYNAKÇA.....	124

KISALTMALAR

A.AMD	Âmedî Kalemî Belgeleri ¹
A.DVN	Sadâret Divan Kalemî (Beylikçi) Belgeleri
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.m.	aynı müellif
A.MKT.	SadâretMektubî Kalemî Belgeleri
A.MKT.DV.	Sadâret Divan-ı Mektubî Kalemî
A.MKT.MHM.	SadâretMühimmeMektubî Kalemî
A.MKT.MVL.	Sadâret Meclis-i Vâlâ Riyaset-i Mektubî Kalemî
A.MKT.NZD.	Sadâret Nezaret Divanı Mektubî Kalemî
A.MKT.UM.	Sadâret Umumî-i Mektup Kalemî
AÜ:	Ankara Üniversitesi
AÜİİFD:	Ankara Üniversitesi İktisadî ve İdari Bilimler Dergisi
BEO:	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
bkz.	bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS	Bulletin of the School of OrientalandAfrican
C.	cilt
C.ADL.	Ceride-i Adliye Belgeleri
C.ZB.	Ceride-i Zabıta Belgeleri
der.	dergi/dergisi
DH.MKT.	Dâhiliye NezâretiMektubî Kalemî Belgeleri
Dos. No.	dosya numarası
düz.	düzenleyen
DV.d.	DeâvîNezâreti Defterleri
ed.	Editör
Ef.	Efendi
HAT	Hatt-ı Hümayun
H.	Hicri

¹Arşiv Belgeleriyle ilgili bu kısaltmalar, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (haz. Yusuf İhsan GENÇ, Dr. Mustafa KÜÇÜK, Dr. Raşit GÜNDOĞDU, Sinan SATAR, İbrahim KARACA, Hacı Osman YILDIRIM, Nazım YILMAZ), İstanbul, 2010³”den alınmıştır.

haz.	hazırlayan
İ.DH.	İrade Dâhiliye Belgeleri
İ.ML.	İrade Maliye Belgeleri
İ.TAL.	İrade Taltif Belgeleri
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
M.	Miladi
MOB.	Meşihat Osmanlı Belgeleri
Müf.	Müftü/Müftüsü
MV.	Meclis-i Vükela
MVL.d.	Meclis-i Vâlâ Riyaseti Defterleri
neş.	neşreden
No.	numara
OUB.	Osmanlı Ulema Biyografileri (Sicill-i Ahvâl Dosyaları)
s.	sayfa
S.	sayı
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
vd.	ve diğerleri
Y.MTV.	Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y.PRK.MŞ.	Yıldız Perakende Meşihat Evrakı

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.	İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyalarına Göre Anadolu Müftüleri	56
Tablo 2.	Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyaları Verilerine Göre Müftü Ailelerinin Kökenleri	78
Tablo 3.	Müftülerin vefat, sürgün veya azillerle görevden ayrılmalarına emsal teşkil edebilecek bazı tayinler	94
Tablo 4.	Müftülüğe tayin olan ya da müftülükten ayrılan “Anadolu Müftülerinin” hangi görevden geldikleri veya hangi görevlere gittikleri ile ilgili birkaç örnek.	103

GİRİŞ

Hukuk, toplumun genel menfaatini sağlayan ve bu ölçüde toplumdaki fertlerin iyiliğini sağlamak maksadıyla konulan, bir yönetici güç ile desteklenen hak ve kanunların bütününe denir. Arapçada “hak” anlamına gelen hukuk kelimesi, adalete yönelmiş toplumsal yaşama düzenidir. Bugüne kadar toplumdan topluma değişmiş ve her dönemde farklı uygulamalara göre işlemiştir. Bu bazen törelere, bazen geleneklere, bazen yöneticilere bağlı olmuştur. Fakat tarihsel süreç içerisinde bakıldığında, her dönemde var olan “dinî inançların” hukuk üzerinde etkili olduğu görülebilir. Türk-İslâm Devletleri’nin “hukuk temeli”, İslam hukukuna dayanır ve kaynağını *Kur’an*, *Sünnet*, *İcma* ve *Kıyas*’tan alır. Türk-İslâm tarihi’nin büyük ve etkili devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti’nde de, hukuk kuralları bu kaidelere bağlı bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Bunun üzerindeki yürütme yetkisi de *müftüye* verilmiştir.

Çalışmamıza ilgili terim, tabir ve kavramları açıklamakla başladık. Daha sonra da, bu terim ve tabirlerin birbirleriyle ilişkileri, ortak ve farklı noktalarını izah etmeye çalıştık. Çalışmaya bu noktadan başlamamızdaki amaç, konunun temelini oluşturacak olan bu terim/tabirlerin iyice öğrenilmesi ve aralarında bulunan ilişkinin farklılıkları ile konuyu bir bütün içerisinde anlamayı sağlamaktır. Buna müteakip, bu terimlerin tarihsel geçmişlerini vererek, konunun temellendirilmesinin kolaylıkla yapılabilmesi amaç edinilmiştir.

“Müftülük Kurumu” ile ilgili altyapıyı hazırladıktan sonra, tarihin ilk dönemlerinden itibaren, tabii kaynakların el verdiği ölçüde, konuyu ele almaya çalıştık. İslam hukukuna bakıldığında, ilk nokta her zaman Hz. Peygamber ve İslâm’ın başlangıç dönemidir. Bundan dolayı, konumuza ilk “müftü” olarak da anılan Hz. Peygamber döneminden başlayarak, günümüze doğru yol aldık. Hz. Peygamber ve onun ashabı, Tabiîn ve Tebeu’t-tabiîn, Dört Halife, Emeviler, Abbasiler, Mezhepler Dönemi, İlk Türk-İslâm Devletleri, Orta Asya Türk-İslam Devletleri, Selçuklular, Beylikler ve en nihayetinde Osmanlı Dönemi’ni kapsayacak geniş bir yelpazede konuyu açıklanmaya çalışılmıştır.

Her dönemi kendi içerisinde ve dönemin *siyasî*, *sosyal*, *iktisadî*, *askerî*, *dinî* ve *adli* gelişmelerine bağlı olarak ele alıp, konuyu bunların etkileriyle beraber aktarmaya çalıştık. Osmanlı dönemine kadar olan kısımlarda, başta ayet ve hadislere

bağlı kalmak kaydıyla ve akabinde matbu eserler çerçevesinde dönemlerini ele aldıktan sonra, tarih koridorunda bulabildiğimiz kadar, çok ve sahih kaynakla, her dönemi kendine münhasır özellikleriyle değerlendirilmeye özen gösterilmiştir.

Osmanlı Dönemine kadar bu çerçevede ele aldığımız çalışmamızı, bu dönem itibarıyla “arşiv belgeleri” ışığında açıklamaya çalıştık. Genel müftülük bilgileri ve özellikle Osmanlı baş müftüsü hakkında çok sayıda gerek arşiv gerek matbu eser bulmak kolay olduğundan, mevcut eserleri harmanlayarak aktarmaya çalıştık. Fakat bununla birlikte, matbu kaynaklarda taşra müftüleri hakkında çok fazla bilgi bulamadığımızdan, bu noktada daha çok “İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivinde bulunan Sicill-i Ahvâl Belgeleri, Meşihat Şeriyeye Sicillerinde bulunan müftü kayıtları ve diğer arşiv kaynaklarından bulduğumuz belgelerle” konuyu ele almaya çalıştık. Başta Şeyhülislamlık olmak üzere Maliye, Dâhiliye, Adliye, Zabıt, Mahkeme ve Taltif gibi birçok kurumdan belgelerle konu kaleme alınmıştır.

Konumuzu toplam dört bölümde ele alıp, ilk bölümde konuya ilişkin terim ve tabirler, ikinci kısımda müftülerle alakalı genel bilgiler (aileleri, eğitimleri, görev ve yetkileri, ücretleri, tayin ve azilleri, vermiş oldukları fetvalar vs.), üçüncü kısımda tarihsel gelişmenin Osmanlı’ya kadar olan dönemi ve son bölümde ise Osmanlı’nın Anadolu Müftüleri işlenmiştir.

Birçok yerli ve yabancı kaynak kullanarak aktarmaya çalışılan bilgiler, genellikle güvenilir ve birinci elden kaynaklardan alınmaya çalışılmıştır. Osmanlı döneminde yaşamış olan birçok müverrihin eserleri ve devrin kronikleri de incelenerek, aktarılan bilgilerin doğruluğunun teyit edilmesine özen gösterilmiştir. Bunun için kullanılan, yararlanılan bütün eserler dipnotlarda ve kaynakçada belirtilmiştir. Kullanılan kısaltmalar ve eserler hakkında da, yeri geldikçe bilgiler verilmiştir. Yine konuya örnek olarak verilen arşiv belgeleri, bazıları bütün bazıları sadece konuyla alakalı kesitler olmak üzere, metin içinde ve dipnotlarda verilmiştir. Arşiv malzemesini kullanılırken, yeni harflerle yazmaktan ziyade belgeler değerlendirme ve yorumlama şeklinde işlenmiş ve yararlanılan belgelerin tam künyeleri de belirtilmiştir. Bazı örnek belgeler ise çalışmanın sonundaki “Ekler” bölümüne konulmuştur.

I. BÖLÜM

MÜFTÜLÜK KURUMUYLA İLGİLİ OLAN TERİMLER VE KONUyla İLİNTİLİ DİĞER TERİMLERİN ANLAM VE MUHTEVALARI

1.1. MÜFTÜ

Asıl olarak burada yapılacak ayırım, pek de belirli sınırlarla birbirinden ayrılmayacak niteliklerdedir. Çünkü bugüne kadar yapılmış olan tanımlamalar ve açıklamalara bakıldığında, “*müftü, fetva, ifta, şeyhülislam, kadı, kadıasker/kazasker*” ve bunlara bağlı ya da bunlarla ilişkili terimlerin ve tanımların birlikte verilmiş olduğunu görülmektedir. Bunların hepsini aynı başlık altında da ele almak mümkünse de, bu çalışmada bunların tam olarak anlaşılabilmesi adına yukarıdaki terimler ayrı ayrı verilir, açıklanmaya çalışılacaktır. Bunun yapılmasındaki amaç, Osmanlı hukuk sisteminde, bunların her birinin dinî-hukukî işleyişi nasıl sağladığı ve bu işleyişe neler kattığını açık bir şekilde ortaya koymaktır. Bundan dolayı, yapılabilecek ölçüde, bu terimlerin farklılıkları izah edilecektir.

Müftü, belirlenmiş olan hukuk kuralları çerçevesinde mevcut hükmün açıklamasını yapan kişiye denir¹. Osmanlı hukuk kurallarına dâhilinde, bunların bir kısmı *örfi hukuk* kurallarına göre olsa da, genel olarak *şer’î hukuk* üzere karar alınırdı ki, bu açıdan bakıldığında müftü, belirlenmiş olan yasalarda belirtilen cezanın sınırlarını belirleyen ya da uygulanacak müeyyideyi onaylayan kişidir. Burada kafa karışıklığına neden olan bir durum göze çarpmaktadır: “*müftü*” ve “*kadı*” arasındaki fark veya farklılıklar. **Müftü**, şer’î ve örfî hukuka göre ‘*fetva*’ veren ve bu fetvanın ne gibi bir hüküm içerdiğini belirleyen kişidir. **Kadı** ise, Osmanlı yönetim birimlerinden olan *kazada* yargılama ve hüküm vermekle sorumlu olan kişidir. *Kaduların* bu noktada verdikleri hükmün, yine Osmanlı hukukunun bağlı olduğu şeriat ve geleneksel kurallar dâhilinde olduğu ve kaduların hüküm verirken tamamıyla buna bağlı kaldıkları unutulmaması gereken en belirgin özelliktir. Yani, **müftü** “*şer’î hükmü açıklamak ve bunu haber vermekle*” mükelleftir, ancak

¹ Fahrettin Atar, “Fetva”, *TDVİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s. 487; Ebül’ulâ Mardin, “Fetvâ”, *İA*, C. 4, Eskişehir, 1994, s. 583; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983, s. 13-17; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Islahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, C. I, İstanbul, 1985, s. 246-254; Saim Savaş, “Fetvalar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler I”, *Toplumsal Tarih*, C. 5, S. 30, (Haziran 1996), s. 40-46; Saim Savaş, “Fetvalar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler II”, *Toplumsal Tarih*, C. 6, S. 31, (Temmuz 1996), s. 54-58.

kadı“*verilen hükmü icra etmekle*” görevlidir. Başka bir deyişle, müftünün söylemiş olduğu ya da vermiş olduğu fetva, Kur’ân ve sünnette var olan dinî hükmün kapsamını belirtir. Kadı ise, bu kapsamda yargılama yapar ve cürmün hükmüne karar verir (Atar, 1995, s. 487-88). Bir hükmün uygulamaya konulup konulmaması *müftüyü* bağlamazken, devlet nezdinde *kadı*yı sorumlu kılar ve eğer görevli kadı o hükmü icra ettirmezse/ettiremezse, mezkûr hüküm devlet eliyle icra edilir. Misal, suç işleyen bir zatın, müftünün verdiği fetvaya uyması zorunlu değilken; kadının vermiş olduğu hükmü yapmakla/yerine getirmekle mükellef olması bu iki görevli arasındaki farkı ortaya koyar.

Yani **müftü**, fetvayı veren *fakihe* verilen isimdir². Osmanlı belgelerinde *müftü* olarak geçen ve şer‘i kanunlara göre bir vakayı delillerinden yola çıkarak kanunlaştıran kişidir denilebilir. İslâmî ritüellere göre, “*Kur’an ve sünnet*”in yorumlanması gerekliliği ve bunun insanlara aktarılmasının önemine binaen, din adamlarına son derece önem verilmiştir. Bu zümre içerisinde bulunan “*müftüler*”, bundan dolayı İslâm hukukunun uygulanması için önemli bir görev yüklenmiştir. Bu görevi üstlenirken bir müftüde olması gereken şartlar şu şekilde sıralanmıştır(Mardin, 1997, s. 582-584):

- Fetva verirken bir müftünün iyi niyetli olması esastır. Çünkü bütün verilen hükümler ve sonuçları bu esasa dayanır. Binaenaleyh, burada aranması gereken asıl özellik, verilecek fetvanın gerçeklik ve geçerlilik halidir.
- Müftünün son derece derin bir bilgi birikimine sahip olması gerekmektedir. Çünkü fetvayı verecek olan görevlinin, konu hakkında yeterli bilgi ve birikimden mahrum olması durumunda, olumsuz sonuçlar belirir ve bundan insanlar etkilenir. Bu durumda fetvanın manevî geçerliliğinden de bahsedilemez.
- Bir müftü, hak ile batılı birbirinden ayırt edebilecek kifayete sahip olmalı. Bunun için müftü, içinde bulunduğu kesimin örf ve ananelerini iyi bilmeli ve bulunduğu çevredeki genel geçer doğruluk ve yanlışlıklardan haberdar olmalıdır. Bunu da, bulunduğu yörede yapıla gelen zulmün, hilenin ve buna benzer olumsuz vakaların önüne geçerek, onları engelleyerek yapabilir.

² Ebül’ulâ Mardin, “Fetvâ”, *İA*, C. 4, Eskişehir, 1997, s. 583; Düzdağ, 1983, s. 13-17; Bilmen, 1985, s. 246-254; Savaş, (Haziran 1996), s. 40-46; Savaş, (Temmuz 1996), s. 54-58.

- Bir müftüde bulunması gerekli olan bir başka özellik de, bildiği doğruları hukuk kuralları içerisinde, çekinmeden belirtmesi ve bunları anlaşılacak bir tarzda/üslup ile söylemesidir.
- Müftü, bir başkasına muhtaç olmayacak derecede zengin olmalıdır. Çünkü müftünün maddî sıkıntı yaşadığı bir ortamda başkasının tesirinde kalması ve bütün dönemlerde çok büyük sıkıntılara yol açmış olan rüşvet ve iltimasa meyletmesi, haksızlıklara yol açacaktır.
- Kişilik olarak da; müftü: sâlih, iyi huylu ve çevresindeki âlimlerle meşveret eden bir yapıda olmalıdır.

Osmanlı Devleti'nde ilk zamanlardan itibaren, resmi olsun olmasın, müftülerin olduğu ya da bu görevi icra edebilecek vasıflara sahip şahısların, bu mertebeye görev yaptıkları bilinmektedir. Gerek Osmanlı gerekse Osmanlı öncesi Anadolu'suna bakıldığında, yöneten kişilerin yanında manevî dinamiklere sahip olan şahsiyetlerin bulunduğu ve gerek duyulduğunda bunlarla fikir alışverişinde buldukları görülür. İşte Osmanlı bir 'beylik' olmaktan çıkıp bir 'devlet, imparatorluk' haline dönüşürken bunu sağlayan kurumlaşma ve siyasî, iktisadî ve sosyal tesisleşmede önemli bir ayak olan *müftülük kurumu*, burada tanımını yapmaya çalıştığımız bireylerden oluşuyor ve Osmanlı'nın muazzam hukuk işleyişinin temelini oluşturuyordu. Muazzam bir işleyiş diyoruz, çünkü Osmanlı'da davaların çözüme kavuşması ve işleyiş hızı ile salahiyeti zaten bilinen bir gerçektir.

1.2. FETVA

Yiğit, delikanlı anlamına gelen '*fetâ*' kelimesinden türemiş olan fetva, sözlük anlamı olarak "*bir olayın hükmünü açıklama, hükmünü orta koyma ya da meseleyi çözen belirli cevap*" anlamında kullanılırken; fikhî bir terim olarak "*kendisine sorulan dini bir soruya, sözlü ya da yazılı olarak verilen cevap, ortaya konulan hüküm*" manasında, örfî olarak da "*dinî sorulara müftüler tarafından verilen cevap*" olarak kullanıldığını görmekteyiz. '*Fütyâ*' şeklinde de kullanılan fetvanın çoğulu ise, '*fetâvâ-fetâvî*' dir³. "*Fatyâ*" ise İslâmiyet'in ilk zamanlarında kullanılan karşılığıdır. Fetva, dini bir hükmü açıklama ve tebliğ etmek için kullanılan terimdir. Fetva, meselelerin "*şer'-i şerif ve kanun-ı münif*"e uygun olup olmadığını belirtir.

³Muhammed Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", *Diyanet Dergisi*, (Ankara 1993), C. XXIX, S. 1, s. 95; Paşa Sava, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, (çev. Baha Arıkan), Ankara, 1956; Bilmen, 1967, s. 246; Ali Himmet Berkî, *Osmanlı Şeriatinde Kaza Tarihi ve İftâ Müessesesi*, Ankara, 1962, s. 81; Savaş, (Haziran, 1996), s. 40; Atar, 1995, s. 486-496; Mardin, 1997, s. 582-584.

Daha açık bir ifadeyle, vakaların cereyan ettiği toplumda/kesimdeki şariat ve geleneksel hukuk kuralları çerçevesinde kalıp kalmadığını ortaya koyar. Bunun bir sonucu olarak, verilen hüküm ya da alınan karar, bulunduğu mecranın hepsine tesir eder. Diğer bir yandan, mevcut otoritenin hukukî meşruiyetini denetleme ve onaylama aracı olarak işlerdi⁴.

Fetva müessesesi, Hz. Peygamber'den günümüze kadar gelen uzun bir zincirin halkaları şeklinde, bazen birbirinin devamı, bazen de kendinden öncekinin biraz değişikliğe uğramış şekliyle birbirini tamamlayarak bugüne ulaşmayı başarmıştır. Hz. Peygamber zamanında, fetva kelimesine eş ya da onunla bağdaşabilecek olan “*fütüyâ, istiftâ, iftâ*” kelimelerinin kullanılmış olduğu görülmektedir. Zaten, İslâm için bir anayasa kitabı olarak kabul edilen, daha doğrusu nazil olunan, “Kur’an-ı Kerim”in birçok ayetinde fetva ile alakalı hükümler bulunmaktadır. Kutsal kitapta bulunan, “*sana soruyorlar*” (yes’elûneke) ifadesi/kalıbı ve “*f-t-v*” kökünden türeyen ve fetva anlamına gelen birçok ayet bulunmaktadır⁵. Kur’ân’dan sonraki en büyük kaynak olan “*sünnet*”e göre verilen fetvaların da mevcut olduğu görülmektedir. Bundan dolayı Hz. Peygamber’in yaşayış tarzı örnek alınarak yapılan çıkarımlar ve kendisine sorulan sorulara yönelmiş olduğu cevaplarda da verilmiş fetvalar görmekteyiz. (Burada hem kutsi hadisler⁶ hem de hadisler kastedilmektedir). Özellikle ayetlerin gelmesinden sonra onları insanlara bildiren Hz. Peygamber, salt ayetleri bildirmekle kalmayıp onlara detaylı açıklamalar vermiş ve ayette geçenlerden ne kastedildiğini kapsamlı bir şekilde dile getirmiştir. Bundan dolayı birçok fetvanın *hadisler* aracılığıyla verilmiş olduklarını da görmekteyiz (Ayar, 2011, s. 14-26).

1.3. İFTA

Hukukî bir meseleyi kurallar çerçevesinde açıklamaya ya da bu meseleye dair verilecek hükmü sözlü veya yazılı olarak yanıtlamaya “*ifta*” denir (Atar, 1995, s. 487). Aslında *ifta*, fetva ile eş anlamlı olup, dinî ya da hukukî bir meseleye dair sorulan soruya verilen yanıttır. Fetva ve ifta arasında anlam farklılığı olmadığı gibi, kelime anlamı olarak kullanılması noktasında bazı küçük farklılıklara da sahiptir.

⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin Siyasî ve İctimaî Tarihi*, C. II, İstanbul, 1979, s. 80; M. Fuad Köprülü, “Fıkıh”, *İA*, C. IV, Eskişehir, 1997, s. 608-622; Savaş, (Haziran, 1996), s. 40-41.

⁵ Bkz. Talip Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Fetva Eminliği 1826-1922*, Doktora Tezi, Ankara, 2011.

⁶ Allah kelâmı olan, ama Kur’an’da yer almayan, Hz. Peygamber’in naklettiği hadislerdir.

Fetva, yukarıda da açıklandığı üzere dinî veya hukukî durumlarda sorulan sorulara verilen cevap olmakla beraber ki, bu noktada ifta ile aynı anlama gelir, bazen müftülerin bir vaka olmaksızın almış oldukları kararlar anlamına da gelmektedir. Örneğin, belli bir zaman diliminde görevde bulunan bir müftü görevi esnasında olabilecek vakalara/durumlara hızlı bir şekilde cevap verebilmek adına, İslâm hukuku ve örfî hukuku göz önüne alarak, kendisine sorulabilecek sorular için verilecek cevapları veya fetvaları önceden bir araya toplamış ya da yazmış olurdu. Bunun bir sonucu olarak oluşan *fetva kitaplarında*⁷ yer alan işte bu fetvalar, ifta ile aynı anlama gelmez, daha açık bir ifadeyle bunlara ifta denilmez ve bu iki terim bu noktada ayrı anlamlara gelir. Ayrıca ek bir bilgi olarak söylemek gerekirse, bu fetva kitaplarının Osmanlı hukukundaki davaların çözümüne büyük bir katkı sağlamış olduğunu matbu eserler ve belgelerde açık bir şekilde görmekteyiz. Çünkü cevabı hazır olan bir vaka hemencecik çözülmüverirdi. Bundan dolayı Osmanlı mahkemelerinde çok hızlı bir işleyiş oluşmuştur.

Ebussuud Efendi zamanına kadar fetvaların kaleme alınması ve onlara hem edebî bir düzen hem de uygun bir fetva yayınlama usulü getirilmediği gözlenmektedir. Ama Ebussuud Efendi baş müftü (şeyhülislam) olduğunda, fetva yayınlamaya bir usul getirmiş ve bunların onun işlerini hızlandırdığı gözlenmiştir. Ayrıca Ebussuud Efendi öncesine bakıldığında fetvaların etkinlik ve geçerlilik oranlarının da sonraki dönemler kadar etkili olmadığı açıkça görülmektedir. Ebussuud Efendi, meşihat makamına geçtiği zaman fetva yayınlamaya yeni bir usul getirmiş ve soru alma ile fetva yazma işlerini, bu konularda uzmanlaşmış kâtiplere yaptırmış ve işlerin son derece hızlı yürümesini sağlamıştır. Imber'in⁸ Manık Ali'den rivayet ettiğine göre, Ebussuud Efendi bazı günler mükemmel bir kararlılık ile yaklaşık bin tane kâğıda cevap yazardı (Imber, 2004, s. 20). Yine aynı yazar bu sefer Âşık Çelebi'den naklediyor:

“Bir gün insanların soruları peş peşe geliyordu ve sorulan sorular zorluydu. Sabah namazını eda ettikten sonra cevapları yazmaya başlıyordu ve ikinci ezanı okurken bunları bitirmek kendisine nasip oldu. Bazen bunları sayardı, bir keresinde bin dört yüz on iki, diğer bir defa ise bin dört yüz on üç fetva cevaplamış ve imzalamıştı” (Imber, 2004, s. 21).

⁷ Örneğin: “Behçetü'l-fetava, Fetava-i Ebussuud Efendi, Fetava-yı Minkari-zade...”.

⁸ Colin Imber, *Şeriatın Kamuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*, İstanbul, 2004.

1.4.ŞEYHÜLİSLAM

Sözlük anlamı olarak “yaşlı kimse, reis, bilge” anlamlarına gelen *şeyh* ve İslâm kelimesinden oluşan “*Şeyhülislam*” terimi/tabiri, İslâm dünyasında önde gelen ulema ve sûfilere verilen bir şeref unvanı olarak onuncu asrın ikinci yarısına kadar kullanılmış ve artık bu dönemden sonra, anlam olarak “âlimlerin en kıdemlisi, reisi” manasına gelmiştir⁹. On üçüncü yüzyıla kadar genel olarak sadece âlimlerin önde gelenleri için kullanılmakla beraber, bu terimin kullanımı önceki yıllara oranla artmıştır. Memlûkler zamanında fetvalarıyla ünlü olan fıkıh âlimlerine verilen bir unvan (İpşirli, 2010, s. 91-92) haline gelmiştir. Osmanlı öncesi devlet ve beyliklerde de yaygın bir şekilde kullanılmış olduğu görülen *şeyhülislâm* tabiri/terimi, Osmanlılarla birlikte adeta zirveye ulaşmıştır.

Erken dönem İslâm Devletleri’nde Şeyhülislamın, fetva vermek ve dinî ya da sosyal bir meseleye izah getirmenin yanı sıra, medrese ve eğitim tekkelerini teftiş etme ve okutulacak dersleri belirlemede öncü rol oynadıkları görülmektedir. Bunların yanında hukukî meselelerde kadıya yardımcı oldukları ve sosyo-ekonomik durumlara kayıtsız kalmadıkları da gözlenebilmektedir. Bu durumlara daha çok Orta Asya ve Uzak Doğu İslâm Devletleri ve Beyliklerinde rastlanmaktadır. Ama İran coğrafyasındaki devletlerde, özellikle Safeviler’de, Osmanlılara yakın bir konumda oldukları görülmektedir. Selçuklularda ve Anadolu Beyliklerinde de yine âlim lafzı dönemin şeyhülislamı için ağır basmaktadır (İpşirli, 2010, s. 92). Ayrıca bunlar bu dönemde, hukukî meselelerde de muhatap kabul edilmişlerdir.

Osmanlı’ya gelindiğinde, *Şeyhülislâmlık Kurumunun*, tamamıyla işlek ve işler bir hale geldiğine ve kurum olarak en parlak devrini yaşadığına şüphe yoktur. Bu kurum ilk defa Osmanlılarla birlikte *dinî bir müessese* haline gelmiştir (İpşirli, 2010, s. 92). Kurumlaşma noktasında hızlı adımlarla ilerleyen şeyhülislamlığa, Osmanlı’da ilk defa kimin ve ne zaman atandığı noktasında farklı görüşler olsa da, Molla Fenari’nin 1425 yılında bu göreve tayin edilmesiyle şeyhülislamlığın başladığı makbul bir düşünce olarak karşılanmaktadır (İpşirli, 2010, s. 92). Ama şu notu düşmekte fayda görüyoruz ki, bu dönem şeyhülislâmın yüklendiği misyon ve görevin, asla on beşinci asrın sonu, on altı ve on yedinci asırda görev almış olan şeyhülislamlarla kıyaslanamayacak bir boyutta olduğudur. Yine de kurumun

⁹ Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm”, *TDVİA*, C. 39, İstanbul, 2010, s. 91; J. H. Kramers, “Şeyh-ül-İslâm”, *İA*, C. II, Eskişehir, 1997, s. 485-489.

tesisleşmesi ve dinî-hukukî meselelerde birinci dereceden muhatap alınması şeyhülislamlığın önemini artırmıştır.

Her ne kadar resmi olarak müftü ya da şeyhüislamın atandığı tarihin bu dönemle (1425) başladığı kabul edilse de, gerek Osmanlı'nın Beylik dönemi gerek sonraki dönemi, yani imparatorluğa geçiş evresi, boyunca Padişahların yanındaki manevi şahsiyetlerin bu tarz bir görevi ifa ettikleri bilinmektedir. Osman Bey'in kayınpederi Şeyh Edebali, Fatih (II. Mehmed) devrinde Hızır Bey (Çelebi) gibi manevi dinamiklerin bu işi yürüttükleri ve resmi olmasa da şeyhülislam ya da müftü olarak benimsedikleri görülür (Kramers, 1997, s. 486). Fakat resmi olarak baş müftü (şeyhülislam) atanması ve bu makama güçlü ve dirayetli kişilerin gelmesi, şeyhülislamlığı doruğa çıkartmıştır. Zenbilli Ali Cemâlî Efendi, Kemalpaşa--zâde (İbn-i Kemal), Sadi Sadullah Efendi, Çivi-zâde Muhiyiddin Mehmed Efendi, Ebusuud Efendi... gibi büyük ve bilgili âlimlere bu vazifenin tevdi edilmesiyle birlikte muazzam bir kurumsal işleyiş ortaya çıkmıştır. Bu makama güçlü kişilerin gelmiş olması makamın yüceliğini arttırırken, ilim noktasında eksiği olan ve yöneticilerin her dediğini kendi çıkarları uğruna onaylayan kişiler de bu makama çok büyük zarar vermişlerdir.

Ebusuud Efendi bu makama gelmiş en dirayetli ve en başarılı müftü/şeyhülislamdır. Çünkü akabindeki dönemlere bakıldığında, artık sürekli bir didişme ve düşüş olduğu görülmektedir. Devletin yaşamış olduğu siyasî, iktisadî ve sosyal buhranlara paralel olarak kurumsal bir gerileme de başlamıştır. Artık bu dönemden sonra başlayan sürekli yenileşme ve batıya ayak uydurmaya çalışma anlayışı Şeyhüislamı da doğal olarak etkilemiştir. XIX. yüzyıldaki Vak'a-i Hayriyye'den (1826) sonra ilmiye teşkilatı ve şeyhüislamın gücü azalmaya başlamış, Tanzimat ve II. Meşrutiyet ile birlikte kurumsal düşüş çok aşikâr bir hale bürünmüştür (İpşirli, 2010, s. 92-93). Daha sonraki dönemlerde de dirayetsiz kişilerin şeyhülislam olduğu ve yöneticilerin her dediklerine onay verir oldukları görülmektedir. En nihayetinde I. Dünya Harbi'nden sonra kendisine çok gerek duyulmayan bir kişilik olan Şeyhülislamlık makamı 1922 yılında kaldırılmıştır¹⁰.

¹⁰ **Detaylı bilgi için bkz.** Mehmet Akman, "Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hâkim Olan İlkeler", *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 470-477; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara, 1972; M. Akif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi I-II*, İstanbul, 1999, s. 375-441; Abdulaziz Bayındır, "Osmanlı'da Yargının İşleyişi", *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 429-446; Berki, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", *DİBD*, C. IX, S. 102-103, (Ankara, 1970), s. 423-427; a.m., *Osmanlı Şeriatinde Kaza Tarihi ve İftâ Müessesesi*, Ankara, 1962;

1922’de son Osmanlı hükümetinin istifası ile kaldırılmış olan bu makamın son sahibi de, Mehmed Nuri Efendi’dir¹¹. Tarihsel olarak yukarıdaki gibi bir süreç geçiren Şeyhülislam (kurum olarak), Osmanlı Devleti’nde önemli görev ve yetkilere sahipti.

Şeyhülislamın en temel görevi kendilerine sorulan dinî, hukukî ve idarî konulara fıkıh çerçevesinde cevap vermektir. Şüphesiz unutulmaması gereken çok önemli noktalardan biri, Osmanlı’nın şer’î konuları Hanefî mezhebi ve fıkıh kuralları sınırları içerisinde ele almış olduğudur. Halkın geneli Hanefî olmakla beraber, diğer mezheplerin yoğun olduğu bölgelere o mezhep üzerine hareket edecek müftüler tayin edilirdi. Ama genel olarak hukukun Hanefî fihına bağlı olduğu unutulmamalıdır ve merkezde bulunan müftü, yani şeyhülislam Hanefî mezhebine göre fetva ya da ceza verirdi. Onların bir başka görevi de, buldukları mahalde şer’î ve örfî hukukun¹² bir araya getirilerek bir hukuk yasası oluşturmalarıydı. Bunu da bir araya getirdikleri “fetva mecmuaları” ile yaparlardı. Kitap haline getirilen bu fetvalar, davaların çözümünde çok ehemmiyetli bir role sahipti ve meselelerin çok çabuk bir şekilde çözüme kavuşmasını sağlıyordu.

Meşihat olarak da adlandırılan Şeyhülislamlık, ilk dönemlerde sadece müftü tayinlerine bakarken, XVI. asırda kadı ve müderrislerin tayin, terfi ve diğer işlemleriyle görevlendirilecek kadar gelişmişti. İdarî görevleri iyice artan Şeyhülislam, XVII. yüzyılda hekimbaşı, müneccimbaşı ve dergâhlara şeyh tayinleri olmak üzere bütün ilmiye tevcihatı onların teklifleriyle yapılmaya başlanmıştır (İpşirli, 2010, s, 94). Divan-ı Hümayun üyesi olmamakla birlikte, on altıncı asırla birlikte artan işler, Padişah ve Vezirlerin ona başvurmasına neden olmuştur. Bu dönemle birlikte Şeyhülislam artık bütün ulema sınıfının temsilcisi ve sözcüsü olarak anılmaya başlanmıştır. Devlet düzeninin bozulmaya başladığı ve Divan-ı Hümayun’un önemini kaybetmeye başladığı son dönemlerde, giderek önem kazanan “Meşveret Meclisleri”nde önemli görevler ifa etmişlerdir. Bir başka görevleri de ruûs imtihanlarıdır (İpşirli, 2010, s, 95) ve bu imtihanların uzun aralıklarla yapılması

Düzdağ, 1972; Cemal Fedayi, “Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık Kurumu”, *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 447-452; İpşirli, 2010, s. 91-96; Kramers, 1997, s. 485-489; Imber, İstanbul, 2004; Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Uleması*, İstanbul, 2005; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1984; Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul, 2005; Osman Zümrüt, *İslâm Tarihinde Fetva Kurumu ve Fonksiyonu*, Samsun, 1994; vd.

¹¹ Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı: İlmiye Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti Tarihi I*, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 247-279.

¹² “Şer’-i Şerîf ve Kânûn-ı Münîf”.

rüşvet, iltimas ve isyanlara sebep olmuştur. Bu da şeyhülislamların aşırı derecede yıpranmasına ve yıpratılmasına neden olmuştur.

Şeyhülislamlık kurumu yaklaşık beş asra yakın sürmüş ve bu süreç boyunca 131 şeyhülislam görev yapmıştır (İpşirli, 2010, s, 93). Bazı müftülerin tekraren bu göreve gelmelerinden dolayı bu süreç zarfında toplam 185 şeyhülislam ataması gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple kaynaklarda atanan şeyhülislam sayıları bazı farklılıklar gösterebilmektedir. Bazı şeyhülislamlar çok kısa süre bu makamda kalırken¹³ Ebussuud Efendi ve Zenbilli Ali Efendi gibi şeyhülislamlar da oldukça uzun süre görev ifa etmişlerdir¹⁴.

Şeyhülislamların belirlenmesinde genel manada etkili olan faktör, padişah ve vezirlerin kendileriyle çalışabilecek idarî, siyasî ve diğer konularda kendi isteklerini onayatabilecekleri kriterde bulunmalarıdır. Sadece dinî ve hukukî değil aynı zamanda siyasî ve sosyal meselelerde de anlaşabilecekleri kişileri seçerlerdi. Sadece padişah ve vezirlerin seçtikleri kişiler müftü olmayabilirdi. Nitekim müderris ve kazaskerlerden de bu göreve seçilenler olmuştur. Şeyhülislamların bu makama gelmesinde önemli olan bir başka faktör de, yöneten irade karşısındaki tavrıdır. Eğer yönetimin takındığı tavra ve tutuma muhalif ise görevinden azlediliyordu. Nitekim azledilen şeyhülislam/müftü sayısı ciddi bir boyuttadır. Devletin ilk yüz elli yıllık döneminde (1424-1574) on beş şeyhülislam ve müftü göreve tayin edilmişken, 1575-1730 yılları arasında kırk üç ve 1730-1880 yılları arasında da elli sekiz şeyhülislam ya da müftü bu görevi ifa etmiştir (İpşirli, 2010, s, 93). Şeyhülislamlar, devlet hiyerarşisi içinde maaşı en yüksek olan görevlilerden biri olup, devletin idarî, dinî, hukukî ve sosyal protokollerinde de önemli bir yere sahiptirler. Onların bu konumu *Fatih Kanunnâmesi* ile resmi bir hale bürünmüştür.

1.5. KADI

Arapça'da *kazâ* (kadâ) kökünden ism-i fâil olan *kâdî* anlamına gelen *kadı*, bir fıkıh terimi olarak, insanlar arasında vuku bulan hadiselerin şer'î ve örfî hükümler bağlamında çözüme kavuşturulmasını sağlayan ve yetkili makamlarca tayin edilen kişiyi tanımlar. Kadı teriminin çok eski tarihlerden beri kullanılageldiği bilinmektedir. Ama zaman içerisinde uğramış olduğu değişiklik maalesef tam

¹³ Memek-zâde Mustafa Efendi, 13 saat görevde kalmışken, ikinci döneminde Sâmânî-zâde Ömer Hulusi Efendi de bir gün bu makamda bulunmuştur.

¹⁴ Örneğin Ebussud Efendi bu makamda yaklaşık yirmi dokuz ve Zenbilli Ali Efendi yirmi üç yıl kalmıştır.

kavranamamıştır. Kur'an'da “*bir yerde hükmünü, sözünü geçiren*”¹⁵ manasında hâkimler için kullanılan anlam, zamanla kadılar için de kullanılmıştır. Aslında erken dönem devletlere bakıldığında, *kadı* kelimesinin *hâkim* anlamında kullanılmadığı görülmektedir. Çünkü fıkıh anlamında “*hükmetmek, idare etmek, yönetmek*” manalarına gelen kelimeler, *hâkim* ya da çoğulu olan *hükkâm* için kullanılmıştır. Ama zaman içerisinde kadıların farklı görevler üstlenmeleri ve etkili olmaları onların hâkim olarak da adlandırılmasına neden olmuştur¹⁶.

Kadılığın, Hz. Peygamber döneminden itibaren varlığını sürdürmüş olduğunu görmekteyiz. Hz. Peygamber'in İslâm birliğini kurup, devletleşme adına attığı adımlardan bir tanesi de, kadıların yargı işleriyle görevlendirilip, o zamanki sınırlar içerisinde onların bu görevi ifa etmeleri olmuştur. Sınırlar genişledikçe, özellikle Halife Ömer zamanında kurumlaşmanın en üst noktaya tırmandığında, kadıların yargı işlerinde etkin bir rol oynadıkları görülmektedir. Cahiliye devrinden kalma hakem ve kabile ileri gelenlerinin vermiş olduğu kararlar ve uygulamış oldukları örfî hukuk¹⁷ kuralları kaldırılmış ve yerine yeni usul ve esaslara bağlı olan bir hukuk yasası konulmuştur. Bu da, günümüzde anlaşıldığı gibi değil de, o dönem itibariyle İslâm dini hukuku olarak algılanabilir. Çünkü bu hukuk yasasının temelini Kur'an ve sünnet oluşturmaktaydı ve Kur'an'da **adalet** kavramına çok sık vurgu yapılmış, insanların karşılıklı olarak birbirilerinin haklarına riayet etmeleri emredilmiştir. Ve ilk kadı olarak Hz. Peygamber (Atar, 2001, s. 66-67), insanlar arasındaki birçok meseleye çözüm getirmiştir.

Bizim çalışmamız adına önemli bir nokta da, Halife Ömer zamanında, *kadıların* almış oldukları karar ya da vermiş oldukları hüküm sonuçlarının bir yönüyle *fetva* sayılmış olmasından dolayı, o dönemde kadılara **müftü** de denilmiş olmasıdır (Atar, 2001, s. 66-67). İlk devirlerde *müftü-kadı* ayrımı çok açık bir şekilde yapılamıyordu, ama zaman ilerledikçe İslâm toplumu içerisinde, toplumun dinî ve içtimaî olarak gelişmesine büyük katkıları olan bu iki kurum, belli çizgilerle ayrılmaya başlıyordu. **Müftü**, dinî hukukun temelleri ve geçerliliği üzerinde

¹⁵ Tâhâ Suresi, 72.

¹⁶ Atar, “Kadı”, *TDVİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 66; İlber Ortaylı, “Osmanlı Devleti'nde Kadı”, *TDVİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 69-73.

¹⁷ Aslında İslâm öncesi bu kurallara, hukuk kuralları demenin ne derece doğru olduğu tartışılabilir. Ama netice itibariyle o günün toplumunda bu kurallar geçerliydi. İnsanlar arasında bir vaka olduğunda, bu anlaşmazlığı çözmek adına böyle bir yol takip ediliyordu. Buna da, tam olarak olmasa da, mezbûr dönem için basit hukuk kuralları denilebilir.

çalışırken; *kadı*, idarî, siyasî, sosyal, askerî ve hatta ekonomik durum başta olmak üzere birçok vazife ifa ediyordu.

Daha sonraki dönemlerde, yani Halife Osman ve Halife Ali zamanında da bu kurallar bu şekilde devam etmiştir. Emeviler zamanında Muâviye'nin Dımaşk'ta hukukî işleri tamamen kadılara bırakması, daha sonra taşrada valilerin bu işleri onlara devretmeleri, kadıları tam bir yargı yetkilisi konumuna yükseltti. Halife ve valiler ise, o dönem itibariyle, sadece mezâlîm mahkemelerine bakar oldular (hukuk yargılamaları açısından).

Abbasiler Devri'nde artık sınırların iyice genişlemesi, nüfusun artması ve halkın farklı menşelerden oluşmaya başlaması sebebiyle kadı sayısı artmış ve bizzat Halife tarafından denetlenmiş ve tayin-azilleri onun eliyle gerçekleştirilmiştir. Hârûnürreşîd zamanında ise Hanefî mezhebinin meşhur hukuk adamı Ebu Yusuf, *Kâdilkudât* olarak görevlendirmiş ve ona kadıların seçimi vazifesi yaptırılmıştır (Atar, 2001, s. 67).

Osmanlı'ya gelindiğinde artık kadı ve onun kurumu, kendinden önceki Türk-İslâm Devletleri'ne göre çok farklı bir konum, itibar ve hiyerarşiye sahip olmuştur. Daha fazla görevle iştigal eden Osmanlı kadısı, gerek eğitimi gerek tabi tutulduğu meslekî durumlar itibariyle kurumsallaşmış bir profil çizmektedir. Klasik dönem Osmanlı kurumsal yapısı ve beylikten devlete, devletten imparatorluğa geçme aşamalarında devlet yapısına önemli bir katkı sağlayan bu kurum, artık üç kıtada idarî olarak hüküm sürmeye başlamıştı. Osmanlı kadısının idarî, malî, beledî, askerî ve adlî sahalardaki görevleri göz önüne alınacak olursa, görev yapmış olduğu geniş yelpaze daha iyi anlaşılacaktır. Zaten ne Osmanlı ne de önceki devletlerde bu çapta geniş bir görev yelpazesine sahip bir başka memurluk ya da kurum/kuruluş olmadığı gözlenecektir (Ortaylı, 2001, s. 69-73).

Onların bir başka yönü de, hem devlet hem de halk adamı olmasıdır. Devlet nazarında, *şer'î ve örfî hukuk adamı, ilmiye sınıfı mensubu, mülkî erkâna dâhil, askerî sınıf üyesi bir kişilik* iken; halk nazarında, *merkezî devlete karşı bir sözcü, adaleti sağlayan hâkim, düzenleme yapan belediye başkanı, mali denetimi sağlayan patron ve halkın isteklerini merkeze ileten* bir araçtır. Çok ilginçtir ki, XV-XVII. yüzyıl kadısı, XVIII. yüzyıl değişimlerine iyi bir şekilde ayak uydurmuştur ve adapte

olmuştur (Ortaylı, 2001, s. 69-73). Daha sonraki yıllarda ise Osmanlı'nın hemen her konuda yaşamış olduğu dalgalanmayı bu kurum da yaşamıştır.

Genel hatlarla Osmanlı dönemi kadısına bakacak olursak, onların eğitimi için ilk medreselerin Orhan Gazi (1324-1362) zamanında kurulmuş olduğunu görüyoruz (Ortaylı, 2001, s. 69-73). Osmanlı'nın bu erken döneminde onlar için eğitim merkezi açılması, o dönemde görevlerinin keskin çizgilerle belli olduğu anlamına gelmez. Zira Osmanlı'nın kurum ve kuruluş olarak rayına girmesi, artık sistematik bir hale bürünmesi için Fatih ve Kanunî devirleri beklenecektir. Ama oluşacak olan bu muazzam yapıyı da sadece bu iki dönemle sınırlı tutmak gerçeklerle uyuşmayacaktır, çünkü öbür padişahlar zamanında da yapılanlar olmuştur, fakat asıl konumuzun dışında kaldığı için detaylarına inilmeyecektir¹⁸.

Osmanlı'nın ilk zamanlarında (yaklaşık bir buçuk asır) sicil gibi önemli kayıtların elimize ulaşamamış olması ya da bu dönemdeki kayıtların olmayışı, araştırmacıların Osmanlı kurumsal işleyişi hakkında sağlam bilgi ve delillere ulaşmasını kısıtlamaktadır. Çünkü en eski kayıt olarak Bursa şer'iyeye sicilinin on beşinci asrın ikinci yarısına ait olması ve öncesine dair bir birinci dereceden kaynağın olmayışı bilgilerin doğruluk ya da yanlışlık derecesi üzerinde şüphe uyandırmaktadır. Ama yine de ilk kadıların İznik, Bursa ve Edirne gibi büyük merkezlerde görevlendirildikleri bilinmektedir (Ortaylı, 2001, s. 69-73). Fatih dönemine kadar aldıkları eğitim, bu dönemde sınıf atlamış ve Sahn-ı Seman Medreseleri olarak bilinen yeni eğitim kurumunun teşekkül etmesi ve bunun Kanunî ile birlikte Süleymaniye adı altında dev bir adım daha atmış olması, Osmanlı kadısının mükemmel bir eğitim almasını sağlamıştır. Eğitim bakımından iyi bir sıçrama yaşayan kadı, üstlendiği görevler bakımından da özellikle taşra adına hemen hemen sınırsız yetkilerle idareci oldu. Buna müteakip idarî, askerî, malî, beledî ve hukukî alanlar başta olmak üzere, tabiri caizse, devletin taşradaki eli-ayağı konumuna yükseldi. XVIII. asrın başlarıyla beraber başlayan bozulma ve çökme

¹⁸ **Ayrıntı için bkz.** Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *TDVİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 77-82; Uzunçarşılı, 1988a; M. Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 2002; Yakut, 2005; Osman Zümrüt, *İslâm Tarihinde Fetva Kurumu ve Fonksiyonu*, Samsun, 1994; Atar, 2002; Tuncer Baykara, "Kazâ", *TDVİA*, C. 25, Ankara, 2002; Fethi Gedikli, "Kazâ", *TDVİA*, C. 25, Ankara, 2002; İzmirli İsmail Hakkı, "Müftü ve Kadı", *Sebilü'r-reşad Dergisi*, C. XIV, S. 359, (İstanbul 1332); Kazıcı, 1996; İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara, 1994; Atar, 2001, s. 66-69; Ortaylı, 2001, s. 69-73; vd.

kendini bu kurumda da göstermiş ve daha sonraki dönemlerde de, aşağı yukarı diğer kurumların yaşamış olduğu kaderi yaşamıştır.

Bir kadının tayini zamanla Kâdılkudât (Anadolu veya Rumeli Kazaskeri) denetimine geçmişse de, tayin için mutlaka padişah beratı lazım gelmekteydi. Kadıların tayinleri *rûznâme* denilen defterlere kaydedilir ve kaza dairesi dışında başka bir yerde işlemlerde bulunmalarını engeller ve kadılar kayıt altına alınır (Ortaylı, 2001, s. 69-73). Kadılar, görevde buldukları süre içerisinde çok sık bir şekilde yer değiştirme, merkeze alınma ve görev sürelerinde değişiklik gibi bazı kriterlere tabi tutulurlardı. Bunun yapılmasındaki temel maksat, genel bir tabirle kadıların uygunsuz davranmalarını ve görevlerini kötüye kullanmalarını engellemektir¹⁹.

Kadıların maaşları genel olarak buldukları yere ve ifa etmiş oldukları görevlere göre verilir, ama onların herhangi bir rüşvet veya iltimasa karışmamaları adına yüksek meblağlar ödenirdi. Fakat kadıların da ücretlerinde yine yıllara göre oynamalar olduğu gözükmektedir. Ve son olarak maddeler halinde görevlerini belirttikten sonra kadı terimini bitireceğiz; daha detaylı bilgi için dipnotlarda verilen eserlere müracaat edilebilir. Osmanlı Devleti kadısının görevli bulunduğu yerlerde yapmakla mükellef olduğu şeyler:

- Sefer esnasında geçilecek yol, köprü, çeşme ve erzak ile ordunun konaklama ihtiyacı hâsıl olduğunda ihtiyaçları temin etmek
- Doğal afetler zamanında acil işlerin görülmesini sağlamak
- Vergilerin toplanmasına yardımcı olmak
- İstanbul'un erzak sorununu gidermek
- Mal, pazar ve gümrükleri takip etmek ve kaçakçılık ile karaborsacılığı önlemek
- Bulduğu bölgenin idaresi ve asayişini sağlamak
- Görevli olduğu mahallerin imar plan ve yapılarını denetlemek
- Devşirme işleminin sağlıklı bir şekilde yapılmasına yardımcı olmak
- Hukukî meselelere çözüm getirmek
- Vazifede bulunduğu süre içerisinde kendi gözetimi ve denetiminde olan kurum ve kuruluşların görevlileri yoksa ya da değişecekse, bunları merkeze arz etmek

¹⁹H. Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı", *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 453-459; Ortaylı, 1994, s. 15.

- Kontrolü altındaki vakıfları teftiş etmek gibi daha birçok görevi bulunmaktadır. Bu görevleri yukarıda da belirttiğimiz gibi idarî, askeri, malî, hukukî ve beledi olarak genelleyebiliriz.

1.6. DİĞER TERİMLER/TABİRLER

Yukarı bölümlerde ele almış olduğumuz terimler, genel olarak yakın anlamda veya benzer vazifelerle ilgili olmasından dolayı ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bunları ayrıntılı bir şekilde vermemizdeki gaye, *müftülük kurumu* işleyişini anlatırken, kafa karıştıracak anlamsal farklılıkların açık bir şekilde kavranmasını istememizdir. Şimdi ise, yine hem müftülük ile ilgili hem de ele almış olduğumuz diğer terimlerle ilişkili olabilecek terim ve tabirler üzerinde çok kısa bir şekilde duracağız.

Bunlardan ilki, daha çok **Kazasker** olarak bilinen **Kâdilkudâtdır**. “Kadılar kadısı” manasına gelen bu terim, “baş kadı” olarak da bilinir. İslâm devletlerinde yargının başında olan kişiye verilen addır. Önceleri baş kadıya atfen kullanılan bu terim, zamanla kadıların çoğalmasıyla yargının başındaki kişi olarak kullanılmış ve diğer bütün kadılar onun “nâibi” olarak görülmeye başlanmıştır. Aynı zamanda Halifenin yardımcısı ve temsilcisi olduğundan dolayı da “kâdî'l-halife” unvanının da kendisine hitaben kullanıldığına şahit oluyoruz. Fıkıh kitaplarında bu terim ayrı başlık altında ele alınmayıp, *kadılık* ya da *kaza* başlığı altında ele alınmış ve kadılarla ilgili görevlerinden dolayı bir kadı olarak kullanılmaya gelmiştir. Abbasiler devrinden itibaren de, kadıların bütün işleriyle ilgilenir olmuşlardır. Osmanlı'da ise *kazaskerin* kadıların tayin, azil, maaş, görev yerleri ve süreleri başta olmak üzere onlarla alakalı bütün görevlerde bir yetkili veya idareci gibi davrandığını görmekteyiz (Özen, 2001, s. 77; Ortaylı, 2001, s. 69-73). Onunla alakalı yetki ve idarî işlemler ise Halife tarafından yapılırdı. İlk zamanlarda böyle iken Selçuklular zamanında direkt Sultan tarafından atanırlardı ve Osmanlı zamanında kazasker ile alakalı yürütme merkezden yapılmıştı.

Kazaskerler, davalara bakarlarken kendilerine “*kâtip, emin, şühûdü'l-hâl, hâcib, hâdim, a'vân*” gibi birçok görevli yardımda bulunurdu. Ama onların görev alanları ve yetkileri, başarıları, Halifelerin kendilerine güveni ve devletin içinde bulunduğu hal üzere artmış ya da azalmıştır (Özen, 2001, s. 77-82).

Konuyla alakalı bir başka terim de **Nâibdir**. Nâib, İslam devletlerinde hükümdar, vali, kadı ve müderris gibi devlet ricalinin vekili veya temsilcisi olarak

tabir olunur²⁰. Sözlük anlamında “birini temsil etmek, birine vekâlet etmek” olarak geçen nâib, ve çoğulu *niivvâb*, *bir makamın sorumluluğunu asıl sahibinin yerine geçici olarak yüklenen ve o görevleri ifa eden* kişidir. İlk olarak Hz. Peygamber’in Mekke dışına çıktığında yerine bakması için görevlendirmiş olduğunu bildiğimiz nâibin, zamanla devlet ve görevlilerin hareketine göre vazifeleri de değişiklik göstermiştir.

Erken dönem İslam ve Türk Devletleri’nden Osmanlı’ya kadar genel olarak rutin bir işleyişle devam eden nâiblik kurumu, Osmanlı ile birlikte diğer kurumlar gibi devamlı bir devinim yaşamıştır. İlk zamanlarda hukuk işleri amacıyla kadının yardımcısı olarak genellikle taşrada görev alan nâibler, zamanla görev sahaları ve yardımcılık yaptıkları görevli sayıları artmıştır (İpşirli, 2006, s. 312-313). İyi bir eğitimle yetişen dönemin nâibleri, kadılar tarafından belirlenir ve Anadolu ya da Rumeli Kazaskeri tarafından onanırdı. Evliya Çelebi’nin aktardığına göre, bunlar XVII. yüzyılda Galata, Eyüp ve Üsküdar’daki nahiyelerde sayı olarak fazlaca bulunmakta ve oldukça iyi yevmiye/günlük almaktaydılar²¹. Genel itibarla kadının yardımcılığını yapan ve adlî işlerde yardımcılık veya vekillik yapan nâibler, ayrıca görevlilerin gidemedikleri seyyar işlerle ilgilenir ve vakaları yerinde görerek çözerlerdi. Bunun için *ayak nâibi*, *kaptan nâibi*, *çardak nâibi*, *yağ nâibi*, *avarız nâibi* gibi isimlerle çarşı ve kapan yerlerini teftiş ve vuku bulan hadiseleri çözmek gibi görevler de ifa ederlerdi. Genel olarak süresiz olarak tayinleri yapılan nâibler, bazen de belli sürelerle yerleri değiştirilirdi. Osmanlı’da merkeze uzak ve halkı Türk olmayan yerlerde de halktan nâibler seçilirdi. Bundaki temel amaç ise, o mahallerde konuşulan dil ve farklı ananeler uygulanıyor olmasındandır, çünkü Osmanlı Devleti fethetmiş olduğu topraklarda, genel itibarla hoşgörü politikası takip etmiş ve yerli halkın kendi örf ve geleneklerini sürdürmesine mani olmamıştır.

Bir başka terim ***Fetva Emini***’dir. Fetva emini, meşihat içinde fetva dairesindeki görevleri Şeyhülislam adına yürüten görevlidir. Şeyhülislam’a gelen soruları düzenleyen ve bu sorulara verilen cevaplara (fetva) düzen getiren ve onların

²⁰ Casim Avcı, “Nâib”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 311-312; İpşirli, “Nâib: Osmanlılarda”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 312-313.

²¹ *Evliya Çelebi Seyehatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 10 cilt, (haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı, vd.) İstanbul, 1997-2003. 2 ve 7. arası ciltler, s. II/112, 118, 2242; III/13, 108, 124; IV/107, 190, 236, 298, 332, 341; V/149, 151, 153, 293, 314, 315; VI/67, 71, 96, 137, 213, 259, 277; VII/60, 145, 228, 267, vd.

muhataplarına iletilmesine yardımcı olan görevlidir. Yazılacak fetvaları temize çeken kişiye de *müsevvid* denilir (Ayar, 2011, s. 91-92).

Genel olarak toparlayacak olursak, fikhî bir meseleyi yetkili kişilerden sormaya *istiftâ* (sual), fetvayı isteyen kişiye *müsteftâ*, sorulan soruya şer'î ve hukukî fikh ve örf'e göre cevap vermeye *fetva* veya *iftâ*, vuku bulan meselelere dinî ve hukukî boyutlara bağlı kalacak şekilde cevap verene *müftü*, kendisine dayanılarak cevap verilen şer'î hükme veya vuku bulan hadise karşısında duruma uygun olarak fetva vermek için müftünün ya da hüküm vermek için kadı ve vekillerinin tercih etmiş olduğu terime *müftâ-bih*, müftünün fetva verirken ve müsteftinin fetva isterken uyulması gereken kural ve kaidelere *âdâbü'l-müfti*, *âdâbü'l-fetva*, *resmü'l-müfti*, bir mesele hakkındaki muhtelif fikhî ve şer'î kurallardan hangisinin fetvaya elverişli olduğunu gösteren tabirlere *alâmâtü'l-iftâ-alâmâtü'l-fetva* denilir²².

²²**Ayrıca detaylı bilgi için bkz.** İzmirli İsmail Hakkı, (İstanbul, 1332), s. 359; Kazıcı, 1996; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat I-II: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (sadeleştiren. Neşet Çağatay), Ankara, 1992; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat III-IV: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (sadeleştiren. Neşet Çağatay), Ankara, 1992; Ortaylı, 1994; Uzunçarşılı, 1988a; Ünal, 2002; Yakut, 2005; Zümrüt, 1994; Atar, 2002; Baykara, 2002; Ortaylı, 2001; Akdağ, 1979; Altınsu, 1972; Ayar, 2011; Aydın, 1999; Bayındır, 1999; Berki, 1970, a.m., 1962; Bilmen, 1975; Düzdağ, 1972; Fedayi, 1999; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007; Savaş, (Haziran, 1996), s. 40; Atar, 1995, s. 487; Mardin, 1997, s. 582-584; vd.

II. BÖLÜM

GENEL OLARAK MÜFTÜLÜK KURUMU

2.1. MÜFTÜLER

Osmanlı İlmiye teşkilatının iki önemli ayağı vardır. Bunlardan bir tanesi Kazasker iken, diğeri Müftüdür ve bu ikisinin geçmişine bakıldığında *müftü*nün daha eski ve köklü bir geçmişe sahip olduğu görülür. Çünkü her toplumda ve insanın olduğu her ortamda mutlaka anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır ve her zaman çıkmaya devam edecektir. İşte yöneten iradenin özellikle anlaşmazlıkları çözecek ve buna karar verecek mercilere ihtiyaç duyması kaçınılmaz olacağından, her toplumda olması gereken iki görevli, *şer'î ve örfî yasalar koyacak bir müftü* (dini bir kurum) ve bir de *bu yasalara göre yargılayacak bir kazasker-kadı* (bir yargı kurumu) olmak zorunluluğu iktiza edecektir; ama erken dönemdeki Türk-İslâm Devletleri'ne bakılınca, yargı işlerinin sınırlar küçükken devlet başkanları tarafından da yapılmış olduğu açık bir şekilde görülecektir. Fakat dinî bir meselede fetva vermek için işin ehline danışılırdı. Bu zamanda işin ehli genellikle manevî odaklar olmuştur. Bu manevî odaklar da şeyh, derviş ve ilim adamlarından teşkil olurdu. Bundan dolayı *müftü* ya da ona benzer bir kişilik, kazaskerden/kadıdan önce zuhur etmiş olmalıdır. Yine de, iki kurum da zorunluluk iktiza edecek mahiyettedir. Madem bu bir zorunluluk haline geldi, o zaman gerek geçmişte kurulan her devlet gerek şimdiki çağdaş devletler bu iki kuruma sahip olmak zorundadır ve bu zorunluluk dünya var olduğu müddetçe devam edeceğe benziyor.

Evet, bu zorunluluğu Osmanlı Devleti de iliklerine kadar hissetmiş ve daha bir beylikken bunun için ilk adımlar atılmıştır. Aslına bakılırsa Osmanlı'nın sahip olduğu her kurum, kuruluş, yönetim, idare, devletin siyasî, iktisadî, askerî ve diğer bütün akla gelebilecek yapılanmaları, temelini kendinden önceki Türk-İslâm Devletleri'nden almıştır. Kimi zaman bu tıpkısının aynısı iken, bazen çağa uydurulmuş yeni bir versiyonu olmuştur. Zamanla alınmış olan her örneğin gelişmiş ve değişime uğramış olduğu gerçeğini elbette göz ardı edemeyiz, ama kaynak olarak önceki Türk-İslâm kurum, kuruluş, örf, anane ve diğer her şeyden ilham alınmış olduğu çok aşikârdır. En nihai olarak *müftülük* de yine seleflerden esinlenerek alınmıştır. Buna Orta Asya Türk-İslâm Devletleri'nin ilmî ve kültürel katkıları da

hesaba katılırsa, tam bir kültürel mozaikten meydana gelmiş bir kurumun varlığından söz edilebilir.

Osmanlı'nın ilk zamanlarında müftüler, resmi olmasalar da padişaha yakın olan manevî yönü ağırlıkta olan kişilerden olmuşlardır ve dinî ya da hukukî bir mesele olduğunda Bey'in onlara danıştığı ve ona göre karar verdiğini görmekteyiz. Osmanlı öncesi devlet ileri gelenlerinin yanında yer alan *alperen* ve *derviş* olarak niteleyebileceğimiz insanlar, Osmanlı'nın Bey'i Osman Bey ile birlikte Bey ve daha sonraki dönemler itibariyle Padişahların yanında olmuşlardır. Osman Bey'in yanında Şeyh Edebali, Fatih'in yanında Hızır Reis, Akşemseddin, Molla Güranî, II. Bayezid ve Yavuz'un yanında Zenbilli Ali Efendi, Kanunî'nin yanında Ebussuud Efendi ve daha niceleri... Bunlardan bazıları aynı zamanda müftülük/şeyhülislamlık da yapmışlardır. Bir hadise vuku bulduğunda, mutlaka bu manevî dinamiklerin fikri, tavsiyesi ve duası alınmış ve o ölçüde kararlar verilmeye çalışılmıştır. Bu *alperen-derviş* kültürü Türk-İslâm Devletleri için sonsuz öneme haiz olmuş ve birçok *menkabevi* söylem, *tevatür* ve hatta hikâye ve romanlara bile konu olmuştur²³.

İşte özellikle dinî ve örfî kuralları iyi bilen bu yaşlıca (yaşlarının genellikle büyük olduğu ve çok görüp, geçirdikleri belli olan örneklerdir) insanlar, Beyliğin ilk dönemleri itibariyle bir nevi *müftü* olmuşlardır. Aslında ilk zamanlarda, daha sınırlar çok genişlemeden, problemler direk Sultan'a kadar gelebiliyordu ve bu konulara küçük çaplı divanlarda karar verilebiliyordu. Ama Beylik, fetihlere başlayıp genişlediğinde ve Orhan Bey zamanında İznik ve Bursa'nın alınmasıyla yavaş yavaş kurumsallaşma emareleri belirmiş ve Bey'in yanındakiler savaş zamanı harp meydanlarında cengâverce mücadele ederken, barış zamanı ise toplumunun/tebaanın diğer problemleriyle ilgilenmişlerdir.

İlk defa ne zaman tam olarak ortaya çıktığı belli olmayan bu kurum ve çalışanları için ilk ibareler Fatih'in *Kanunnâmelerinde* geçmekte ve burada hem *müftü* hem de *şeyhülislâm* tabiri geçmektedir. Ama kanunların belirlendiği XVI.

²³ Osman Bey'e Şeyh Edebali'nin nasihatleri, Osman Bey'in *saltanat* ile ilgili rüyası ve bu rüyaya Şeyh'in getirmiş olduğu yorum ve Osman Bey'in soyunun paklığından dolayı onun kızıyla evlenmiş olması, bu gibi şahıslara verilen öneme çok açık örneklerdir. Osman'ın babası Ertuğrul Gazi'nin vefat ederken oğlu Osman'a, Osman Bey'in ölürken, özelde oğlu Orhan Bey'e genelde de bütün seleflerine öğüdü, *âlim* ve *ilim adamlarına* saygı ve onların yüceltilmesi olmuştur. Aslında bunu sadece onların tavsiyelerinde/öğütlerinde görmüyoruz. Aynı zamanda, "*Rûbetü'l-ilm-i a'le'r-rüteb*" (İlim rütbesi rütbelerin en yücesidir) kaidesince hareket eden Osmanlı yönetici ve idarecileri ve toplum nazarında bu kesime verilen değer ile gösterilen saygı bunun bir başka emsalini teşkil etmektedir.

asrın başları ve sonraki dönem için geçerli olduğunu bildiğimiz müftülük/şeyhülislâmlık, bundan önceki süre içerisinde sadece resmi olmayan bir şekilde varlığını devam ettirmiştir (Uzunçarşılı, 1988a, s. 173-214).

Osmanlı'da müftüler Hanefi mezhebi üzerine karar verirlerdi, ama bunun istisnai durumları da olmuştur²⁴. Osmanlı tebaası olup, farklı mezheplere (Hanefi mezhebi dışında) mensup insanların yoğun olduğu yerlere o mezhep üzerine müftüler gönderilir ve oradaki davalar ve meseleler o mezhep üzere çözüme kavuşturulurdu. İslâm âlemi için hal böyleyken, daha sonra sınırlar genişleyip de devlet bünyesine gayrimüslim halk da eklenince, oralara giden müftü, kadı ve diğer görevliler halktan yardımcıları (nâib) almışlardır (İpşirli, 2006, s. 312-313). Bu yardımcıların alınması, hem halkın hislerine daha iyi bir tercüman olmak hem de mevcut yörenin örf ve adetlerini dikkate alarak karar vermeye yöneliktir ve Osmanlı tebaası olan gayrimüslim halk kendi adetleri üzerine yargılanmıştır. Bunun için yardımcıları almak çok büyük bir gereklilik olmuştur. Ama hiçbir zaman, bir *müftü*ya *daşeyhülislâm*, asker gibi “devşirilmemiştir”. Müftü olacak kişi, Müslüman bir aile bireyi olur ve genel itibarla müftülük babadan oğula geçen “halef-selef” ilişkisi ile sürdürülürdü. Bu makama iyi eğitim almış ve mülâzemet ya da müftülük öncesi görevlerde kendini kanıtlayabilmiş kişiler atanmıştır.

Şeyhülislâm adını alan baş müftü, bütün diğer müftülerin tayin, azil, ücret, görev yeri ve süresi, işleyişi başta olmak üzere bütün müftülük ile ilgili uygulama ve esaslarda tek yetkili kişidir. İstanbul'da diğer birçok ilçede de müftü bulunur ve bu müftüler kendi bölgelerinde yargı işleri ve fetvalarla ilgilenirlerdi. Onlar da taşra müftüleri gibi meşihata bağlı bir şekilde çalışırlardı. Diğer taşra vilayet, kaza, nahiyeye ve idare edilen öbür bütün birimlere müftü gönderilir, eksikliğin hâsıl olduğu yerlerde yargı işi kadılar tarafından ya da onların yardımcıları olan nâibler tarafından görülürdü.

²⁴ “Vilâyet, sancak ve kaza müftüleri de halkın şer’î meselelerine dair fetvalar verirlerdi. Bu fetvaların formülü Şeyhülislâm fetvalarının aynısı idi. Bu müftülerin tayinleri Şeyhülislâma ait olup, kendilerine gönderilen rüüslardaki tavsiyelere göre harekete mecbur idiler. Bu müftüler verdikleri fetvaların üstüne nerenin müftüsü olduğunu beyan ile mühürlerini basarlar ve verdikleri fetvanın Arapça metni ile bunu hangi fetva kitabından aldıklarını zikrederlerdi. Herhangi mezhepten olursa olsun, Osmanlı müftüsü verdiği fetvayı Hanefi mezhebi üzere verirdi; yalnız Mekke, Medine, Kahire, Kudüs ahalisinin mühim kısmı Şafî, Malikî, Hanbelî mezheplerinden olduklarından, buralara bu üç mezhebe mensup ayrıca üç müftü tayin olunurdu. Müftü'nün olmadığı kazalarda bu işe kadılar bakardı” Bkz., *Telhisü'l-beyan fi Kavânin-i Âl-i Osman*'dan nakleden Uzunçarşılı, 1988a, s. 174.

Osmanlı'da müftülere gerek devlet ricali gerek halk tarafından son derece saygı gösterilmiş olup, vermiş oldukları kararlara da itibar edilmiştir. Bu vesile ile itibar kazanan müftüler/şeyhülislâmların azledilirken bile çok horlanmadıklarına şahit olmaktayız. Hassasiyet, hak gözetme, helâl harama riayet etme ve hukukî çerçevede davranma noktasında çok katı kurallara sahip olan Osmanlı Devleti, bu katılığı bütün kurum ve kuruluşlarında kullanırken; ilim ehline (ilmiye sınıfı üyeleri, özellikle Şeyhülislâm ve Müftü) ve âlimlere gelince ılımlı politika izlemiştir. Bu katı kurallardan dolayı çok sayıda devlet ricalinden kişinin kellesi sallandırılırken, sadece Osmanlı'da değil, tarih boyunca âlim sınıfından çok nadir sayıda kişi bu akıbete uğramıştır²⁵. Ama bozulmanın yaygınlaştığı zamanlarda çok sayıda müftünün rüşvet, iltimas, kendi akrabalarına haksız yere paye verme, rütbe alma gibi din adamına yakışmayacak işlerde bulunduğu arşiv belgelerinde çok sık bir şekilde rastlamaktayız. Osmanlı Devleti'nin son üç asrında, bazı dönemler hariç, yetersiz kişilerin tayin ve atamalarındaki usulsüzlüklerden, müftüler de etkilenmiş ve geldikleri makamın yükünü kaldıracak yeterli donanıma sahip olmadıklarından dolayı, hak ve adalete tesir edecek çok sayıda fetva ve karara imza atmışlardır²⁶.

2.2. MÜFTÜ AİLELERİ

Türk-İslâm Devletleri ve toplumlarında ilim ve ilim erbabına gösterilen saygı ve verilen muazzam değer sebebiyle, ilimle uğraşmak ve âlim olmak adeta ayrıcalıklı bir meslek haline gelmiştir. Bundan olsa gerektir, ilmiye mesleği babadan oğula hatta toruna kadar geçebilecek ailevî bir meslek haline gelmiştir. Bu mesleğin halef-selef haline gelmesi, özellikle özelde eğitim genelde ulema arasında köklü ailelerin oluşmasını sağlamış ve bu gibi meslekler bu köklü ailelerin tekeline girmiştir (İpşirli, 1999, s. 255).

Gerek Emevîler, Abbasîler ve Fatımîler gibi Müslüman-Arap devletlerde, gerekse Karahanlı, İran ve Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri gibi Müslüman-Türk devletlerde bunun birçok örneğini bulmak mümkündür (İpşirli,

²⁵ Osmanlı'da Kadılarından çok kişi katledilirken, Şeyhülislâmlar için bu sayı çok azdır. XVII. yüzyıla kadar herhangi bir katletme olayına tanıklık edilmezken, IV. Murad (1623-1640) zamanında **Ahi-zâde Hüseyin Efendi**; hakkında yapmamış olduğu halde hükümete karşı koymak suçundan 1656'da IV. Mehmet (1648-1687) döneminde **Hoca-zâde Mesud Efendi**; ve 1703'te vuku bulan Edirne Vakası yüzünden önce hapse atılan sonra katledilen **Seyyid Feyzullah Efendi** katledilmiş üç şeyhülislâmdır. Civar yerlerden ya da taşradan katledilen bir müftü ismine rastlamadık. Bkz. Uzunçarşılı, "Maktul Şeyhülislâmlar", *İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 223.

²⁶M. Tayyip Okiç, "Bir Tenkidin Tenkidi", *AÜİFD*, S. II-III, (1953), s. 219-290; Eldem, 1994, s. 47-48; Halaçoğlu, 2007, s. 129-154; Uzunçarşılı, 1988a, s. 173-219; İpşirli, 1999, 247-279; Savaş, (Temmuz, 1996), s. 54-58; a.m., (Haziran, 1996), s. 40-46.

1999, s. 256). Ama bu devletleri hem çağdaşı olan devletler hem de sahip olduğu toprak ve tebaa bakımından Osmanlı ile kıyaslamamak lazımdır. Bir de Osmanlı'nın siyasî, sosyal, iktisadî ve idarî yapısı dikkate alınarak, eğitim ve öğretim adamlarına yüklemiş olduğu misyon ve onlardan beklentisine dikkat etmek gerekir.

Birçok köklü ailenin oluşması ve kendi dönemlerinde tekelleşmeleri neticesinde yeni güç odakları oluşmuştur. Bu zaviyeden Osmanlılara bakıldığında ise, böyle bir uygulamaya ayrıca birçok imtiyazın eklenmesi ve aileler arasındaki akrabalık bağları ile tekelleşmenin daha da belirli hale gelmesi ve bu ailelerin zaman içerisinde imtiyazlarının artması ve yönetici kesim tarafından kayırılmaları sonucu içinden çıkılmaz bir hale bürünmüştür. Osmanlı Devleti'nde imtiyaza sahip sınıf, askerî (yönetici) sınıftı ve bu sınıf içerisinde bulunan ilim erbabı ise, en geniş ayrıcalık ve imtiyazla taltif edilen zümre idi. Bu imtiyazları, “*vergi ve ceza ayrıcalığı*” ve onların “*çocuklarına tanınan ayrıcalıklar*” olarak genelleyebiliriz. Ceza ayrıcalığında bir nokta dikkat çekmektedir. Bu, ehl-i örf idam dâhil her türlü ceza verilirken, ehl-i şer‘ olarak bilinen ilmiye mensuplarına en fazla azil ve sürgün gibi diğerlerine nazaran basit sayılabilecek cezalar verilmesidir. Osmanlı'da bu zümreye, yani müftü ve kadı gibi *fetva* ve *yargı* üyelerine, katledilme cezalarının verilmesine dair münferit örnekler vardır²⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa II. Murad (1421-1451) zamanında Molla Fenarî ailesine (Uzunçarşılı, 1988a, s. 71-72) bazı imtiyazlar verilmiş ve bu imtiyazlar zamanla bütün ilmiye sınıfı mensubu aileler ve onların çocuklarına tanınmış ve ayrıcalıkları genişletilmiştir (İpşirli, 1999, s. 255-256). Molla Fenarî ailesiyle başlayan bu halka, Çandarlılar, Fenarî-zâdeler, Çivi-zâdeler, Ebussuud-zâdeler, Müeyyed-zâdeler, Taşköprülü-zâdeler, Bostan-zâdeler, Hoca Sadeddin-zâdeler, Kınalı-zâdeler, Zekeriyya-zâdeler, Paşmakçı-zâdeler, Dürrî-zâdeler, Arap-zâdeler, Feyzullah-zâdeler, Ebu İshak-zâdeler, İvazpaşa-zâdeler (İpşirli, 1999, s. 255-256) ve daha niceleri ile devam etmiş bu ailelerden bazıları Osmanlı'nın yıkılışına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu ailelerin ilmiyeyi tekeline almaları ve toplum nazarında saygın bir yer edinmeleri dolayısıyla, kendi aralarında birbirlerine yaklaşımlarına, birbirlerini desteklemelerine ve kız alıp verme yolu ile hısım olup daha da kuvvetlenmelerine, söz sahibi olmalarına yol açmıştır. Bu durumun olumlu yönleri olsa da, daha çok olumsuzluklara yol açtığı tartışılmayacak bir gerçektir.

²⁷ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyasetten Katl*, Ankara, 1963, s. 70-131.

Bu tekelleşmenin olumlu yönlerine bakılacak olursa, özellikle çocuklar için eğitimin çok küçük yaştan itibaren başlaması, onların sürekli bir ilim meclisi havasında olan bir ortamda yetişmesi, ilk öğretmenliklerinin büyükleri tarafından yapılmış olması sayılabilir. Aile tanıdığı olan diğer büyük âlimlerden dersler alma olanaklarının olması da bir başka avantajdır. Yine okutulacak dersler yanında, okutulacak kitap ve kaynakların kendi aileleri tarafından miras yoluyla yeni nesle kalması eğitim olanakları açısından pozitif bir durumdur. Aile içerisinde oluşmuş olan usta-çırak ilişkisi iyi eğitim almış ulema çocuklarının kendilerini geliştirmesini sağlıyordu. Ama zamanla tanınan imtiyazlar ve çocukların gelecekte bir şekilde devlette kendi ailesinden kalma bir görevle devam edecek havasında olması ve buna bağlı olarak artık yeterince eğitim noktasında gayret gösterilmemesi çöküntünün asıl nedenlerinden olacaktır. Fakat şu gerçeği de söylemek lazımdır ki, ilk devirlerden itibaren aile bireyleri iyi bir eğitim almış, medreselerde gerektiği gibi kurallara tabi tutulmuş ve önce kadı ve kazaskerlik daha sonra vezir ve veziriazamlık gibi yüksek rütbelere kadar çıkmış ve bu makamların hakkını eda etmişlerdir (İpşirli, 1999, s. 252).

Bu imtiyazların yol açtığı olumlu sonuçlardan çok olumsuz sonuçları olmuştur. Şöyle ki; öncelikle ulema çocuklarına sırf ailelerinden dolayı imtiyaz verilmesi ve daha çocukluğundan itibaren normal halktan bir zatın çocuğuna karşı üstün haklara sahip olması adalet adına açıklanabilecek bir durum değildir. Ne dinî ne de hukukî bir açıklaması olan bu durumun, ilk dönem (XVII. asrın ortalarına kadar) itibarıyla olumlu sonuçları olduğuna zaten yukarıda değindik; ama olumsuz sonuçlarına baktığımızda, aslında II. Murad'ın (1421-1451) Fenarî ailesine vermiş olduğu ve daha sonra bütün ilmiye mensuplarını kapsayan ve zamanla genişleyen bu ayrıcalıkların yarardan çok zarar getiren, mesleği gerileten ve mesleğin gelişmesine mani olan bir yapıda olduğu son birkaç asırda çok acı bir tecrübe ile sabit olacaktı. Çünkü bu ayrıcalıklar ilim adamları tarafından menfi bir şekilde kullanıldı ve böyle bir yıkıma neden oldu.

Genel olarak Osmanlı ulema aileleri böyle bir muameleye tabi oluyorlardı. Müftü ve Şeyhülislâm aileleri de bu zümre içerisinde yer aldığından onlar da yukarıda bahsi geçen bütün olumlu ve olumsuz sonuçları aileleriyle birlikte yaşamışlardır. Müftü ve Şeyhülislâm aileleri yukarıda da belirtildiği gibi Müslüman ailelerden teşkil olmaktadır. Osmanlı müftüsünün bütün dinî ilimlerin yanında fennî ilimleri de tahsil ettikleri ve ilk eğitimlerinin ailede verildiğini bilmekteyiz.

2.3. MÜFTÜLERİN EĞİTİMİ

Bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkan ve diğer Anadolu beylikleri ile mücadele etmek yerine batıya doğru bir yayılma politikası izleyen Osmanlı Beyliği, diğer kurum ve kuruluşlarda olduğu gibi eğitim ve bilim noktasında da, kendinden önceki Türk-İslâm Devletleri'nden etkilenmiş ve onların sahip olduğu eğitim kurumlarını miras olarak almıştır²⁸. Bunların yanı sıra Orta Asya ilim ve kültür hayatının da etkileri bulunmaktadır (İpşirli, 1999, s. 250-251).

Hz. Peygamber'in ilme değer veren kıymetli sözleri ve önemli uygulamaları olmuştur. Ashabını sürekli ilme teşvik eden Hz. Peygamber, onlara sık sık kutsal kitabın bile ilk sözlerinin okumakla alakalı olduğunu hatırlatırdı. Osmanlı'ya kadar olan tarihsel süreç içerisinde kurulan devlet ve beyliklerde de ilim adamlarına son derece önem verilmiştir. Ayrıca halk nazarında çok saygın bir konumu olan âlim ve ilim adamları, görmüş oldukları bu muameleden son derece memnun kalmışlardır. Osmanlı'nın ilim adamlarına bu derece önem vermesi İstanbul, Bursa, Edirne ve Konya gibi büyük Osmanlı şehirlerini bir bilim merkezi haline getirmiştir. Bundan dolayı çok sayıda önemli bilim ve fikir adamı, bu merkezlere ziyarette bulunmuş ve bazıları da Osmanlı müesseselerinde ilmî hayatlarını devam ettirmişlerdir. Buna karşılık Osmanlı'dan da ilim adamları ve ilim tahsili yapan talebelerin zamanın en gelişmiş İslâm ilim ve kültür merkezleri olan Semerkant, Buhara, Kahire, Maverâünnehir, Bağdat ve Şam gibi büyük merkezlere eğitim için gittikleri görülmektedir.

Osmanlı Beyleri ve Padişahları, ilme son derece önem vermiş ve bir yandan önemli ilim adamlarını ülkeye davet ederken, diğer taraftan eğitim ve öğretim kurumu olan medreselerin ve vakıfların inşasıyla uğraşmışlardır. Osmanlı'nın ilk zamanlarından itibaren hızlı bir yapılaşma olmuş ve Bey, Sultan ve onların eşleri, şeyhülislâm, kadı ve daha birçok Osmanlı idarecisi ve hayırsever Osmanlı tebaası medrese ve vakıf gibi hayır ve eğitim kurumu yaptırmışlardır²⁹. Bu ilk eğitim

²⁸Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 1973, s. 11; İpşirli, 1999, s. 250; Halaçoğlu, 2007, s. 129.

²⁹**Osmanlı eğitim kurumuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.** Tekindağ, 1973; İpşirli, 1999; Ünal, 2002; Eldem, 1994; Kazıcı, 1996; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârü'l-fünûn Tarihçesine Giriş", *Bellekten*, C. 54, S. 210, (Ankara 1990); Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Devleti'ne 19. Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim ve Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, S. 29-30, (1985); Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992; *İlmiye Salnamesi*, Dârü'l- Hilafetü'l- 'Aliyye, Matba'a-i Âmire,

kurumları (medrese) için *Davud-ı Kayserî*, *Teceddin Kürdî*, *Kara Hoca*(Halaçoğlu, 2007, s. 134) gibi ilim adamları görevlendirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde *Ali Kuşçu*, *Akşemşeddin*, *Şemseddin Mehmed b. Hamza el-Fenarî*, *Kadı-zâde-i Rumî*, *Fethullah Şirvanî*, *Cemaleddin Aksarayî*, *Taceddin İbrahim*, *Hüsameddin Tokadî*, *Yusuf Sinan Paşa*, *Hoca-zâde Muslihiddin Mustafa*, *Molla Güranî*, *Sabuncuoğlu Şerafeddin Ali*, *Hoca Ataullah-ı Acemî*, *Zenbilli Ali Efendi*, *Molla Lütfi*, *Mirim Çelebi*, *Ahi Çelebi*, *İbn-i Kemal*, *Ebussuud Efendi* ve daha birçok ilim adamı Osmanlı ilim kurumlarında dersler vermiş, talebeler yetiştirmiş ve bazıları Osmanlı kurumlarında önemli görevler ifa etmişlerdir (Halaçoğlu, 2007, s. 138-144).

İlk Osmanlı medreseleri İznik, Bursa ve civar yerleşim alanlarında açılmış, daha sonra Fatih ile Sahn-ı Seman ve Kanuni ile Süleymaniye medreseleri kurulmuş ve eğitim kurumu olarak medrese altın çağını yaşamıştır. Bu dönemden sonra sürekli bir gerilemenin içine giren eğitim kurumları yeniliklerle beraber sürekli bir değişim yaşamışlardır. Genel hatlarla böyle bir serüven geçiren eğitim kurumlarında müftü ve diğer ulema şu şekil bir eğitime tabi tutulmaktaydı:

Türk-İslâm geleneğinin en büyük geleneklerinden biri olan meşveret meclisleri, ilim erbabının yetiştiği en önemli unsurlardandır. Daha küçük yaştan itibaren bu meşveret meclislerinde ve ilim ortamında büyüyen ulema çocukları, âlim olma yolunda dev bir adım atıyorlardı. Yukarıda (müftü aileleri kısmı) değindiğimiz eğitimin belli başlı ailelerin tekelinde olmasının getirilerinden olan bu şekil eğitim, Osmanlı ulemasının ilk eğitimiydi ve buna ailevî eğitim denilebilir. Çünkü örneklerine bakıldığında hemen hemen ilmiye mensuplarının çok büyük bir kısmının, ilk eğitimlerini baba/atalarından almış oldukları görülecektir. Müftüler/Şeyhülislâmlar, ilk eğitimlerini babalarından ya da çok yakın aile dostlarından alırlardı. Çok yakın aile dostları da, yine ilimle uğraşan aile bireyleridir ve genel itibarla bu aileler birbirlerini tanır, hasbihalde bulunur ve hatta evlilik yoluyla hısım ve akraba olurlardı. Buna bir de devrin iyi yetişmiş, bilgili ve ünlü âlimleri de eklenince, ilmiyeye ait olan ailelerde ilk eğitimin ne kadar renkli, çeşitli ve kaliteli olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ulema ailelerinin ilmi tekeline almış olmaları ve hem devlet hem de toplum nazarında edinmiş oldukları saygı ve hürmet, onların çocuklarına da yaramış ve ilk eğitimleri boyunca onları

1334; Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul, 2009; Süheyl Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul, 1946; vd.

ayrıcalıklı kılmıştır. Zaten devlet eliyle verilen imtiyazlardan (ilkın 1425'te Fenarî ailesine) ilim erbabı ve çocuklarının son derece yoğun bir şekilde faydalanmış olduğunu görmekteyiz (İpşirli, 1999, s. 257; Halaçoğlu, 2007, s. 138-144; Uzunçarşılı, 1988a, s. 1-39).

Bu ilk eğitimden sonra, Osmanlı ulemasının asıl eğitimini almış olduğu medrese ve burada ulemanın almış olduğu eğitime bakalım. Osmanlı'daki eğitim kurumlarının tanımını İpşirli şu şekilde yapmaktadır: “*Osmanlı'da dört tip eğitimden bahsedilebilir. Bunlar, yönetici kadroları yetiştirmeye yönelik saray eğitimi kurumu olan **enderun**; küttâb (bürokrat) yetiştirmek üzere usta çırak münasebeti çerçevesinde bürolarda eğitim veren **kalem eğitimi**; tasavvuf erbabının yetişmesine yönelik **dergâh eğitimi** ve nihayet ilim adamı yetiştiren **medrese eğitimi**” dir (İpşirli, 1999, s. 259-261).*

Osmanlı eğitim sistemin temel taşı medreselerdir. Buralarda hem klasik eğitim hem de geleneksel eğitim verilirdi. Osmanlı'da eğitimin, aile eğitiminden sonra, yapıldığı yer medreselerdi; fakat bu medreseler de kendi aralarında farklı dönem ve işleyişe sahipti. İlk eğitimi alan ve beş-altı yaşlarına gelen çocuk, eğitimin ilk adımı olan Sıbyan Mekteplerine gönderilirdi³⁰. Bundan sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden İslâmî bir kimlikte olan medreselerde ki, bunlar sadece Müslümanların eğitim aldığı kurumlardır, Osmanlı uleması eğitimini tamamlamıştır³¹. Bu mekteplerin çalışma prensipleri vakfiyelere yazılırdı. Osmanlı medreseleri de cami, imaret, kervansaray, han ve hamam başta olmak üzere sosyal müesseselerde olduğu gibi vakıf temeli üzerine kurulurdu. Osmanlı medreselerinin yanında genellikle padişah, bey, devlet ileri gelenleri ve yönetici sınıf ve aileleri tarafından yapılan vakıf müesseseleri, bu eğitim kurumlarının giderlerini karşılamaya yöneliktir. Ayrıca okulların bitişğinde yapılan kalacak yerlerde öğrenciler barınma ihtiyaçlarını karşılardı.

İlk Osmanlı medreselerinin kurulması fethedilen yerlerin çoğalması ile hızlanmıştır. Osmanlı fetih politikasının bir gereği olarak, fethedilen bir yerde öncelikle cami ve yanına medresenin açılmasının gelenek haline gelmesiyle, medrese sayısı çok kısa bir zamanda çok hızlı bir şekilde artmıştır. Bu ilk medreselerde eğitim

³⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, İstanbul, 1999, s. 223-359.

³¹ İpşirli, “Medrese: Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 327-333.

şekli atanan müderrislere bırakılırken zamanla kurumsallaşmanın getirdiği birikim ile medreseler iyi işleyen bir müfredata sahip olmuştur (İhsanoğlu, 1999, s. 236).

Fatih devrine kadar mütevazı Osmanlı medreseleri görülür, Fatih’le birlikte daha modern bir eğitim kurumu olan Sahn medreselerine geçen ve burada daha derin ve gelişmiş bir eğitim alan Osmanlı uleması, Kanunî ile birlikte daha teşekküllü Süleymaniye medreselerinde eğitim almaya başladı. Özellikle Fatih ve Kanunî zamanlarında, Türk-İslâm âleminin en yetkin hocalarının dersler verdiği bu eğitim kurumları eğitim anlamında en üst seviyelere çıkmıştır. Bu dönemin medreseleri fizikî yapıları, maddî imkânları, eğitim programları ve kütüphaneleri ile de en zengin dönemlerini yaşamaya başlamıştır. Osmanlı şehirlerinin büyük ilim merkezleri haline gelmeleri bu durumun bir sonucudur.

Bu eğitim kurumlarında ilim erbabı, hem dinî hem de fennî dersler görüyordu. Okutulan dersler bu kurumların hocalığını yapan müderrislerin derecelerine göre değişirdi. İlk dönemlerde henüz yeni teşekkül etme ve müderris eksikliğinden dolayı ders sayısı az iken, ilerleyen dönemlerde *kelam, fıkah, mantık, belagat, lügat, navih, hendese, hesap, felsefe ve hatta tarih ve coğrafya* gibi dersler okutulmuş, bunun yanında *Kur’an, hadis* ve diğer dinî dersler de verilmiştir (Uzunçarşılı, 1988a, s. 1-39). Daha sonraları *aritmetik, geometri, cebir ve astronomi* gibi riyazî ilimler de verilmeye başlanmıştır. Genel olarak dersler “*aklî ve naklî, dinî ve din dışı ilimler, doğrudan ve dolaylı olarak programda okutulanlar*” olarak sınıflandırılabilir. Yine bu eğitim kurumlarında ulemaya, İslâm ve ilim dünyasının klasik metinleri haline gelen eserler okutulurdu (İpşirli, 2003, s. 328).

Medreselere alınan öğrencilerin yemek ve iâşe giderleri karşılanır ve onlara ait kalacakları talebe odaları (hücre) verilirdi. Ayrıca günlük iki akçe iâşe de verildiği bilinir. Öğrenciler medreselerde bulunan vakıf kütüphanelerini kullanır ve ilmi eserler için müderrislerden yararlanırlardı. Zaten her öğrencinin ders takiplerini müderrisler yakından takip ederlerdi. Medreselerde haftanın beş günü ders verilir, salı ve cuma günleri tatil olurdu. Medreselerde dersler sabah ve ikindi vakitlerinde verilirdi. Burada ilim tahsil eden öğrenciler daha sonraları bir hiyerarşiye tabi tutulur ve ulema olmak için gereken mertebeleri kat ederdi. Medrese eğitimi sırasında, özellikle tatil zamanlarında (özellikle üç aylarda) “cerre çıkma” (İpşirli, 2003, s. 331)usulü olarak bilinen, bir nevi staj eğitimine tabi tutulan öğrenciler, köylere ve

kasabalara “imam-hatip ve vaiz” olarak gönderilir, kendilerini geliştirmelerine ve halkla bütünleşmelerine yardımcı olunurdu.

En nihayetinde medrese eğitimini tamamlayan bir öğrenci, görev sahibi olmak için “mülâzemet” denilen bekleme safhasına geçer ve bu safhada kendini kanıtlama ve mertebesini yükseltmeye çalışır. Osmanlı medreselerinde görülen “*müderris-kadı-müftü*” (İpşirli, 2003, s. 327-333) yürürlüğü, bu öğrencilerin güzergâhını belirlerdi. Genel olarak, eğitimini tamamlayan bir müderris en alttan başlamak üzere (en düşük ücretli medreseler) medresede dersler vermeye başlar, mülâzemet kazanır sonra kadı ya da kazasker veya müftü olurdu. Bundan sonraki tayinleri de bu ölçüde devam ederdi. Kadı ve müderrisler arasında birbirinin makamına atanma olurken; bir müftü ya da şeyhülislam için bu durum söz konusu değildir ve yine yukarıda da değinildiği üzere müderris, kadı ve diğer ilmiye mensuplarının azledilme, sürülme ve hatta cezalandırılma gibi müeyyidelere maruz kaldıkları görülürken; müftü ve şeyhülislam için birkaç istisnaî durum haricinde böyle bir yaptırım görülmez. Onlar en fazla görevden azl ya da uzak bir yere sürgünle cezalandırılırdı. Mülâzemet ve görev bekleme süreleri ilk zamanlarda kısa iken, daha sonraki dönemlerde bu süre uzamış ve görev bekleyen öğrenciler, müderrisler ve diğer ulema adayları kişilerin tepkisine yol açmıştır. Bundan dolayı bozulma evresinde yolsuzlukların, soygunların ve şiddetli çatışmaların öğrenciler arasında yayıldığı bilinmektedir. Hatta bu süreç o derece ileriye gidecek ve nihayette “suhte isyanlarına” neden olacaktı.³² Her defasında olayların müsebbipleri yakalanıp azledilse de, bir türlü bu karışıklığın önüne geçilememiştir.

2.4. MÜFTÜLERİN GÖREV VE YETKİLERİ

Osmanlı müftüsünün asıl ve en önemli görevi, şer‘î ve örfî kurallar çerçevesinde bir Osmanlı hukuk yasası oluşturmasıdır. Genel olarak şeriat kaynaklı olması gerekli olan bu yasada, halkın içinde bulunduğu ve uyması gereken dünyevî kurallar da göz önüne alınmıştır. Evet bir müftünün en temel görevi, bu iki farklı zeminden bir yasa inşa etmek ve onu Osmanlı hukuk sisteminin hizmetine sunmaktır. Birincil bir görev olarak bununla meşgul olan müftü/şeyhülislam zaman içerisinde

³²Savaş, “Osmanlı Döneminde Meydana Gelen Suhte İsyânlarından Günümüz İçin Çıkarılacak Dersler”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu 21-25 Mayıs 2007 Sivas*, (Sivas 2007), s. 141-156; Zafer Karademir, *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Hazırlanmış Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008.

farklı görevler ifa etmiştir. Bunu daha iyi anlamak için kısaca tarihsel gelişimine bakmak lazım.

Hz. Peygamber'den önce bir müftü olgusu ya da buna benzer bir yapılaşmanın olmadığı görülmektedir. Ama yukarıda değinmiş olduğumuz üzere, o zaman diliminde kabile yasaları ve ailevî uygulamalar işlenmekteydi. Sonuç olarak bakılırsa, o dönemde işleyiş gelenek ve göreneklere göre yapılmıştır. İslâmiyet'in gelmesi ve yayılmasıyla beraber, müftülük/şeyhülislamlık görevini bizzat Hz. Peygamber üstlenmiş ve kendisine sorulan soruları ya da fikrine danışılan ihtilafli konuları ya vahiy geldikten sonra ya da bazen yaptığı gibi vahiy gelmeden cevaplandırmıştır. Kendisini bu noktada görevli olarak hissetmiş ve kendi yokluğunda bu görevi en güvendiği ve ilminden emin olduğu kimselere bırakmıştır. Bundan anlıyoruz ki, bir müftünün o zamanda üstlenmiş olduğu görev, insanlar arasındaki anlaşmazlıklara kitap ve sünnet dâhilinde cevap vermektir. Halifeler zamanına bakıldığında, Halife Ebubekir zamanında bu görev bir heyete verilmiş³³ ve bu heyet fetva işleriyle uğraşmıştır. Daha sonraki halifeler zamanında da aynı uygulamaları gerçekleştiren ve benzer görevler üstlenen müftü, sınırlar genişleyip de İslâmiyet yayılmaya başlayınca ulema olarak anılan ve ilmi dereceleri olan sahabeler, yeni fethedilen yerlere görevli olarak gönderilmişlerdir. Bu dönem içerisinde gönderilen görevlilerin bazılarının idarî görevlerin yanında ufak çaplı hukukî ve dinî anlaşmazlıklara çözüm aradıklarına şahit oluyoruz. Denilebilir ki, bu dönem müftüsü bazı idarî görevler yapmaktadır ya da idareciler bir nevi müftülük yapmaktadırlar (İpşirli, 1999, s. 488-489; Halaçoğlu, 2007, s. 138-144; Uzunçarşılı, 1988a, s. 173-219).

İlk devirlerden itibaren müftülerin fetvalarına önem veren İslâm dünyası, Emevî ve Abbasîler devrinde de yine fetva müessesesinde bulunan görevlilere ve verdikleri kararlara son derece saygılı davranmışlardır. Bu iki devlet döneminde biraz daha kurumsal bir görüntüde olan fetva makamı, genel olarak fetva hazırlama, sorunlara çözüm arama ve yargı işleri gibi görevler ifa etmiştir (İpşirli, 1999, s. 490). Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde de fetva ve yargı işleri müftüler için temel vazife olmuş hatta buna Osmanlı'nın ilk dönemleri de eklenmiştir.

Osmanlı'da müftünün ilk dönem görevi fetva hazırlama ve küçük idarî birimlerde yargı yapma olduğunu belirttik; ama Şeyhülislam terimi ortaya çıkınca

³³ Seda Örsten, *İslâm Hukukunda Fetva*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005; **ayrıca bkz.** Yakut, 2005; Uzunçarşılı, 1988a, s. 173-219; Halaçoğlu, 2007, s. 133-144; vd.

(1425) ve onun makamının yürürlüğe girmesiyle, büyük değişiklikler ve büyük atılımlar olmuştur. Bu değişiklikler müftü/şeyhülislâma yeni görev ve yetkiler getirmiştir. Artık baş müftü kanun yapmak, taşra müftülerinin tayin, azil, ücret, görev yeri ve süresi, eğitimini denetlemek, medreselerde bazı dersler vermek, yargı işleriyle ilgilenmek ve idarî olarak Vezirler ile koordineli çalışmak gibi görevlerle mükelleftir. Savaş ve barış başta olmak üzere siyasî işlerle alakalı fetvalar vermek ve divan üyesi olmamasına rağmen gerektiğinde divana çıkmak, devletin dinî ve siyasî törenlerine katılmak gibi görevleri de olan müftü/şeyhülislâm, XVI ve XVII. asır ile birlikte bütün ilmiye ricalinin sorumlusu olmuştur.

Bu derece geniş görev ve yetkilerle donatılan baş müftü de, kendisini ilmiye teşkilatının tek reisi olarak görmüş, görev ve yetkilerini en iyi şekilde kullanmıştır. Bu makama Ebussuud ve yukarıda değinmiş olduğumuz diğer güçlü kişilikler baş müftü olarak geldiklerinde, kimi zaman Padişahlar üzerinde Sadrazamdan da daha etkili hale gelmişlerdir. Bu şekil bir güç odağı haline gelen baş müftünün yanısıra diğer müftüler de, bu dönem itibarıyla taşra ve diğer vilayet, kaza ve kasabalarda fetva ve bazen yargı işleriyle iştigal etmişlerdir. XVIII. asırda gardı düşen Müftü ve Şeyhülislâm, XIX. asır ile birlikte görev ve yetkiler bakımından oldukça sınırlandırılmıştır. Son dönem boyunca, yöneticilerin her dediklerini onaylamak durumunda kalacak kadar aciz bir duruma düşen müftü/şeyhülislâm, I. Dünya Savaşı'na girmek adına adeta fetva vermeye zorlanacak hale gelmiştir ve 1922'de bu makam, zaten kalmamış olan görev ve yetkileriyle beraber, feshedilmiştir³⁴.

2.5. MÜFTÜLERİN TAYİN VE AZLI

Bu bölümü iki şekilde ele alınabilir: Şeyhülislâm ve Müftü. Çünkü yine bir müftü olan ve baş müftü olarak merkezde bulunan Şeyhülislâm'ın tayin ve azil işlemleri başlı başına bir konudur ve sınırları geniştir. Bundan dolayı sadece genel hatlarla önce onların atanma kriterlerine bakacağız. Daha sonra müftü atamalarını ele alacağız. Bunu yapmamızı zorunlu kılan durum ise, Şeyhülislâm kurumunun

³⁴Ahmet Akgüngüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması I-II-III-IV*, İstanbul, 1996; Altınsu, 1972; Atar, 1985; Berki, 1970; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Ankara, 1969; Okiç, 1952; Savaş, "1788-1790 Yıllarında Sivas'ta Müftü Tayinlerine Dair Bazı Bilgiler", *Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan*, İzmir, 2008, s. 97-114; Zümrüt, 1994; Madeline C. Zilfi, "The Diary of a Müderris: A New Source For Ottoman Biyografı", *Journal of Turkish Studies*, S. I, (Cambridge 1977), s. 157-174; Yakut, 2005; Uzunçarşılı, 1988a; Halaçoğlu, 2007; Atar, 1995; vd.

kurulmasıyla birlikte Osmanlı müftüsünün bütün işlemlerinin bu kurum eli ile işlemesi olmuştur.

İlk resmi Şeyhülislâm yukarıda da değinildiği üzere Molla Fenarî'dir. II. Murad zamanında bu kurumun başına getirilen baş müftü hakkındaki ilk kaynak olarak da, Fatih Kanunnâmesi kabul edilir. Bu kanunnamelerde onlarla ilgili kaidelerin olması kurumu resmileştirmiş ve bu dönemden itibaren bu kurum işler hale gelmiştir. Bununla birlikte müftülükle ilgili bütün kural ve kaideler bu kurumun bünyesinde şekillenmiş ve işleme konulmuştur. Fenarî kadılıktan müftü olmuştur ve aynı zamanda kadılık görevine de devam etmiştir. Fenarî ile 1425'te başlayan bu süreç, 1922'de Mehmed Nuri Efendi ile tamamlanmıştır ve bu süreç içerisinde 185 defa tayin gerçekleşmiştir (Uzunçarşılı, 1988a, s. 189-195; Halaçoğlu, 2007, s. 147-154; Yakut, 2005, s. 21-49; Danişmend, 1971, s. 110).

İlk Osmanlı Şeyhülislâmları kuruluş evresinde "kayd-ı hayat" kaidesiyle atanırlar ve ancak ölüm durumunda makamından ayrılırlardı. Fakat kendi istekleriyle istifa etme hakkına sahiptiler (Halaçoğlu, 2007, s. 149). Ama ilk zamanlarda istifa eden bir Şeyhülislâm'a rastlanmaz ve hepsinin öte dünyaya irtihali sonucu görevinin bittiğini görmekteyiz. İlk istifa eden Şeyhülislâm, Abdulkadir Çelebi Efendi'dir ve kendisinin I. Süleyman (Kanunî) zamanında 1548'de istifa ettiği bilinmektedir³⁵. Şeyhülislâmlar ilk zamanlar kazaskerler ya da azledilmiş kazaskerler arasından atanmışlardır (Halaçoğlu, 2007, s. 150). Bu XVII. yüzyıldan itibaren özellikle Rumeli kazaskerleri, bazen de Anadolu kazaskerleri arasından seçilmiş kişilerle yapılmaya devam edilmiştir (Uzunçarşılı, 1988a, s. 190).

Şeyhülislâm tayininden birinci derecede Veziriazam söz sahibiydi ve bundan dolayı vezirler onları seçerken iyi anlaşabilecekleri kimseler olmalarına dikkat etmişlerdir. Ama Padişah vezirlere sormadan da istediği bir kişiyi Şeyhülislâm olarak atayabilirdi (Halaçoğlu, 2007, s. 150). Şeyhülislâm atanmalarındaki usul, erkân ve tören hiyerarşisi için konuyla alakalı kaynakça ve dipnotlarda verilen eserlere bakılabilir.

Şeyhülislâmların azil sebeplerine bakıldığında, veziriazam ile arasının bozuk olması, onlar hakkında Padişahlara olumsuz görüş beyan etmeleri ve ihtiyarlıkları en genel geçer nedenlerdir. Bunun dışında istenmeyen padişahlar

³⁵ Yakut, 2005, s. 242. Bu tarihle beraber istifa ve aziller çok sık görülmeye başlar, kurumun yetersiz kişilerin eline geçmesi ve çocuk yaşta padişah olan şehzadeler zamanında Valide Sultanlar ve saray görevlileri elinde adeta oyuncak haline gelen meşihat görevlilerinin çok sık bir şekilde istifa ettikleri ve azledildikleri gözlenebilmektedir.

tahttan indirildiğinde onların atamış oldukları şeyhülislâmların da azledilmiş olduğunu görüyoruz. Ayrıca devlet işlerinde yolsuzluk yaptığı tespit edilen ve siyasî işlere çıkarları dolayısıyla alet olan bazı şeyhülislâmların da azledildiği ya da sürgünle cezalandırıldığını görmekteyiz. Hatta bu karmaşıklıklardan dolayı üç şeyhülislâm katledilmiştir.

Müftülerin tayin ve azil işlemleri başta olmak üzere bütün kurumsal işleri Şeyhülislâm'a bağlıdır. Fakat bu bağlılık 1425 ile başlar. İlk dönem müftüler, yani İslâmiyet ile birlikte atanma ve görevlendirmeleri ise genellikle devletin üst yöneticileri tarafından yapılmıştır. Hz. Peygamberin kendi olmadığı zamanlarda, Mekke ya da Medine'de yerine bakması için görevlendirdiği kişilere ilk atanan müftülerdir diyebiliriz. Hz. Peygamber'den sonra Halifeler hem müftülük hem de yargılama makamlarına bizzat kendi seçtikleri insanları ya da heyetleri atamışlardır (Atar, 1995, s. 490). Bu tayin şekilleri Emevî ve Abbasîlerde de bu şekilde devam etmiş ve müftülük makamı için ilmi derecesi yüksek olan âlim insanlar atanmışlardır. Genel olarak devletin üst yönetici kesimleri tarafından atanan müftülerin, tayin ve azil gibi işlemleri dönemin halifeleri tarafından yapılmıştır. Mezheplerin oluştuğu dönemde, tayin şekillerinin mezheplerin kendi içindeki kaideler çerçevesinde kalmış olduğunu görüyoruz. Daha sonraki dönemlerde de, Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde, işleyiş çok farklı olmamıştır. O dönemdeki devletler de, kendinden önceki yürürlüğe sadık kalmışlardır.

Osmanlı meşihat kurumunun kurulmasına dek, Osmanlı müftüleri yöneticilerin yanında olan ilmi yüksek kişilerden atanmış ve dinî ve hukukî meselelere açıklık getirmiş, insanlar arasında vuku bulan hadiseleri çözmüş ve ihtilafli konulara şerhler düşmüşlerdir. İlk dönem Bey ve Sultanların da onların vermiş olduğu kararların arkasında durduklarını ve onları desteklediklerini görüyoruz. Fakat meşihat kurumunun kurulmasıyla birlikte mükemmel bir işleyiş şekli zuhur etmiş ve Osmanlı müftüsü ile ilgili bütün işleyiş tek noktadan takip edilmiştir. Bu dönem itibariyle müftüler medrese eğitimini tamamlayan, gerekli kademelerde bulunmuş ve lazım olacak aşamaları tamamlamış ilim erbabı ve müderrisler arasından atanmışlardır. Müftülerin tayin ve azli başta olmak üzere,

bütün işlemlerin merkez ve baş müftü olan Şeyhülislâm tarafından düzenli bir şekilde yapılmış olduğunu görüyoruz³⁶.

Müftülerin azledilmesine yol açan nedenler ise birçok şekilde açıklanabilir. Osmanlı Devleti'nde XVII. asrın başından itibaren her alanda oluşmaya başlayan başıboşluk ve kurumların bozulması, müftülük kurumunu da etkilemiş ve bu kurum içinde de bazı usulsüzlükler vuku bulmuştur. Hatta bu usulsüzlükler, daha sonraki asırlarda öyle boyutlara ulaşmıştır ki, müftüler kendilerine çıkar sağlamak için fetva işlerinin dışında kalan diğer siyâsî ve idarî karmaşıklıklardan yararlanmaya çalışmışlardır. Bu onların azledilme veya sürülmelerine neden olmuş en büyük sebeplerdendir. Bunun dışında buldukları yörelerde ayanlarla birleşmeleri ve isyana teşvik etmeleri, maddî kaygılardan dolayı halktan hak etmedikleri miktarda ücret talep etmeleri ve yeterli eğitim donanımına sahip olmamalarından dolayı azil ve sürgün ile cezalandırılmışlardır.

2.6. MÜFTÜLERİN GÖREV YERLERİ, SÜRELERİ VE GELİRLERİ

Genel hatlarla Osmanlı'nın ilk dönemlerine kadar, hatta kurumsallaşmanın başlamış olduğu döneme kadar müftü ve şeyhülislâmın makamlarına atanma süreleri belli değildir. Herhangi bir kritere bağlı kalmaksızın müftüler, hayatlarının sonuna kadar görevlerini yapmaları düşüncesiyle tayin edilirdi. Aslında bu tayin işlemleri bile resmi bir prosedüre bağlı değildi. Ama meşihat kurumunun kurulması ile birlikte bu işleyiş resmi bir şekilde, gayri resmi olarak devam eden işleyişin bir devamı olarak varlığını sürdürmüştür. Yukarıda da belirtildiği üzere “kayd-ı hayat” (hayatının sonuna kadar) kaidesince görevlendirilen Şeyhülislâm merkezde meşihat kurumunun başında görev yaparken; *kenar müftüleri* olarak da bilinen diğer müftüler, merkez ve taşra vilayet, kaza ve kasabaları görevlerini yine bu kaide usulünce devam ettirirdi. Hem şeyhülislâm hem de müftüler süresi belli olmayan aralıklarla atanırlardı (Uzunçarşılı, 1988a, s. 189-195; Halaçoğlu, 2007, s. 147-154; Yakut, 2005, s. 21-49; Danişmend, 1971, s. 110-112).

³⁶Aharon L., “The Fatwa as an Instrument of the Islamization of a Tribal Society in Process of Sedentarization”, *BSOAS*, C. XLIX/3, 1991; Mardin, 1997; R.C. Repp, *An Examination of the Origins and Development of the Office of Shaikh al-Islam in the Ottoman Empire*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford; a.m., *The Mufti of İstanbul*, Londra, 1986; Heyd Uriel, “Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri”, *Hukuk Araştırmaları Dergisi*, çev. Fethi Gedikli, C. 9, S. 1-3; a.m., “Some Aspects of the Ottoman Fatwâ”, *BSOAS*, S. 62, 1969; Yakut, 2005; Ali Yaycıoğlu, *Ottoman Fatwâ*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniv.; Zilfi, “The Diary of a Müderris: A New Source For Ottoman Biyografi”, *Journal of Turkish Studies*, S. I, (Cambridge 1977), s. 157-174; Akgündüz, 1986; Altınsu, 1972; Atar, 1995; a.m., 1985; Berki, 1970; Düzdağ, 1972; Fedayi, 1999; İpşirli, 2010; Kazıcı, 1996; Kramers, 1997, s. 485-589.

İlmiye teşkilatı içerisinde âlim ve ilim ehli olanların saygınlıklarından dolayı, çok fazla azl ve sürgün edilmedikleri görülür. Bundan dolayı çok sık değişiklikler görülmemiş ve bu yüzden genel bir süre veya tayin yeri olgusu oluşmamıştır. Onların görev yeri ve sürelerini değiştiren tek etken, *yöneticilerle yaşadıkları anlaşmazlıklar ve görevlerini suiistimal etmeleri* olmuştur. Zaten ulema kesimine tanınan ayrıcalıklardan dolayı azledilme veya sürgün yeme gibi basit cezalar almaları, herhalde müftülük kurumunun bozulmasındaki en önemli etkendi. Buna binaen son dönem Osmanlı ulemasının, özellikle 1826'dan sonra, yaşamış oldukları kısıtlamalara müftüler de maruz kalmışlardır. Bu dönemden sonra görev yerlerinde değişiklikler, görevden azledilme ve sürgüne gönderilme oranları artmıştır.

Bu olumsuzluklardan dolayı müftülerin vermiş oldukları fetvalar, artık geçerliliklerini yitirmiş ya da fetvaların sağlamlığı hakkında şüpheler oluşmaya başlamıştır. Baş müftünün gardının kırılması ve klasik dönemdeki etkinliklerinin azalması dolayısıyla, kenar müftülerin de halk nazarında saygınlıkları zedelenmiştir. Ayrıca XVIII. asrın başıyla beraber eğitim kurumlarında zaafların başlaması ve ulemanın, selefleri devrinde kendilerine tanınan ayrıcalıkları menfi manada kullanmaya başlaması ve gün geçtikçe bu durumun daha yoğun bir şekilde yaşanması neticesinden dolayı kurumun salahiyeti iyice yıpranmıştır. Buna bağlı olarak görev yerleri ve sürelerinde çok sık değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Hatta bazı şeyhülislâmların bir gün hatta bir günden bile daha kısa zaman dilimlerinde görev yaptıklarını görmekteyiz³⁷. Bazı şeyhülislam ya da müftülerin de çok uzun dönem görevde kalması sıkıntılara neden olmuştur. Çünkü gelişen ve sürekli işleyen bir eğitim çarkı ve çoğalan makam adayları karşısında çok uzun dönem görev yapan ve makamı bırakmayan görevliler olunca, bu iki grup karşı karşıya gelmiş ve birçok isyan patlak vermişti. Bu duruma bir de ayrıcalıklı ve yetişmeden iltimasla görev sahibi olan zümre eklenince, işler iyice içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştı. Bu da hem eğitim kurumlarını hem de meşihat ve müftü makamlarını tehlikeye attı.

Müftü ve Şeyhülislam başta olmak üzere bütün ulema sınıfının en güvenilir ve istikrarlı gelir kaynağı, padişahlar tarafından kendilerine verilen günlük ücretlerdir/ödeneklerdir. Ulema sınıfına, özellikle de müftü ve şeyhülislamlara

³⁷ Memek-zâde Mustafa Efendi, 13 saat görevde kalmışken, ikinci döneminde Sâmani-zâde Ömer Hulusi Efendi de bir gün bu makamda bulunmuştur.

ödenen paralar, zaman içerisinde miktar ve para değeri bakımından değişiklikler göstermektedir. Özellikle baş müftü olan Şeyhülislam gelirleri, bazı dönemlerde devlet ricali içerisinde en büyük yekûna ulaşacak ya da en fazla ücret alanlar tablosunda kendisine yer bulacaktı. Zamana ve görevlinin dirayetine göre değişen ücretler, müftü ve şeyhülislam için de değişiklikler yaşamıştır.

Ebussuud Efendi zamanında doruğa ulaştığı bilinen devlet ödeneklerinin yanında, ulema sınıfının başka gelirleri de olmuştur. Şeyhülislam ve müftüler, görevden alınan ya da emekliye ayrılan mülkî ve ilmî görevlilere verilen *arपालık*; göreve atanan yeni ilmi personelden alınan *bohça*; görevleri esnasında ulaşımını sağlamaları için *kayık*; Padişahların tahta çıktıklarında verdikleri *cülus* adı altında birçok gelir kalemine sahipti. Bunun yanında hediye kabul eden müftü ve şeyhülislam da görülmüştür. Ayrıca emekli olduklarında emeklilik ücreti de alırlardı. Azledilen görevlilere de *mazuliyet maaşı* verildiğini biliyoruz (Yakut, 2005, s. 40-43 ve 159-173).

Bazı şeyhülislam ve müftülerin, geniş imkânlarla sahip olan ailelere mensup olmalarından dolayı zengin oldukları bilinen bir gerçektir. Ayrıca kendilerine devlet tarafından bazı imtiyazlar verilen ve bu ayrıcalıklardan hem kendileri hem de aile fertleri yararlanan çok sayıda ilmiye mensubu vardır ve buna yukarıda (müftü aileleri) geniş bir şekilde değinmiştik.

Tüm bu gelirlere rağmen yolsuzluk, rüşvet ve iltimasa bulaşan birçok müftü örneği vermek hiç de zor değildir. Mutlaka müftü maaşlarının ya da gelirlerinin şeyhülislamın gelirleri kadar olması beklenemez; ama Osmanlı'nın özellikle hak ve adalet dağıtacak ilmiye mensuplarına, böyle çirkin durumlara düşmemeleri adına, iyi derecede ödemeler yaptığı gerçeği gözardı edilmemelidir. Bozulmaların olduğu dönemlerde, birçok müftü ayanlarla anlaşıp isyanlara neden olmuş, yaptıkları görevler karşılığında fahiş fiyatlar talep etmiş, yolsuzluk, rüşvet ve iltimas gibi ilim ehline yakışmayacak şenaatlerde bulunmuşlardır. Bundan dolayı da, halkın nazarında ilim erbabına olan güven zedelenmiştir (Yakut, 2005, s. 40-43 ve 159-173; Uzunçarşılı, 1988a, s. 173-214; Halaçoğlu, 2007, s. 129-154).

2.7. MÜFTÜ VE FETVA USULÜ

İslâmiyet'in ilk dönemlerinden bu yana, kayıt altına alınan fetvaların çok büyük bir kısmının Osmanlı Devleti'ne ait olması ve Osmanlı öncesi devlet ve

beyliklerde kayıtlı fetva sayısının az olması, fetvanın ilk dönemler itibarıyla sözlü olarak yapıldığını gösterir (Atar, 1995, s, 494). IX. asırdan itibaren bu işin yazılı bir şekilde yapıldığı ve bazı fetvaların kayıt altına alındığı bilinmektedir. Bu usul ile başlayan fetva, şekil ve içerik bakımından çeşitli değişiklikler yaşayarak Osmanlı'ya kadar gelmiştir.

İlk dönem fetvaları Arapça yazılırken, egemenlik sahası genişleyen Türk-İslâm Devletleri, İran sahasına girince buna bir de Farsça eklenmiştir. Daha sonra Türklerin İslâmiyet'i kabulü ve benimsemesiyle en nihayetinde Türkçe de fetva dili olmuştur. Osmanlı'nın kuruluşundan üç asır sonra Arapça ve Farsçanın etkisi kırılmış, hâkim unsur Türkçe olmuştur. Bununla beraber diğer dillerde de yazılan fetvalar vardır. Kuruluş döneminde ise, genel ağırlık ilk iki dildedir ve hatta Arapça daha yoğunlukta kullanılmıştır. Bunun en güzel örneklerinden bir tanesi, Osmanlı ulemasının ekserinin hayat hikâyelerinin (biyografi) Arapça olarak kaleme alınmış olmasıdır.

Osmanlı şeyhülislâmlarının günümüze kadar ulaşan fetva örnekleri, Padişahların vermiş oldukları fermanların benzeridirler ve onlar gibi dikdörtgen, uzun ve genellikle kalın kâğıtlara yazılmışlardır. İstenilen fetvaların en yaygın ölçüsü, genişlik olarak 9-10,5 cm ve uzunluk olarak 19-22,5 cm'dir. Bununla beraber, kimisi daha geniş (12-16 cm), kimisi daha kısa (15-17 cm) ve kimisi daha uzundur (25-31 cm ve daha da uzun). Pek çok fetvada sağ kenarda 1,5-3 cm kadar boşluk vardır (Örsten, 2005, s. 11). Bu boşluk derkenar ya da cevap için kullanılırdı. Yine fetvaların sol üst-arka kısmında fetvayı isteyeninin bazı bilgileri yer alır ve bundan fetva isteyen kişi ve kesim hakkında malumat sahibi olunabilir. Fakat fetva isteyen kişilerin isimleri kullanılmaz, genel olarak Türk-İslâm toplumunda sıklıkla görülen isimlere yer verilirken, fetvanın muhatabı bir gayrimüslim ise ona göre isim kullanılırdı. Fetva isteyen bir devlet görevlisi ya da üst kademelerden biri ise ismi kullanılırdı (Uzunçarşılı, 1988a, s. 201).

Fetva, bir kişi için istenmez veya verilmezdi. Yukarıda kadı-müftü ayrımını yaparken belirtmiş olduğumuz üzere, müftü fetvayı bir kanun olması ve olası bir durumda muhatap hükmün verilmesi için belirtirdi. Böylelikle birçok mesele ve vaka hakkında şer'î ve örfî kanunlara dayanılarak müftü tarafından fetvalar, yine bu kanunlar çerçevesinde yazılırdı. Daha sonra bunların bazı müftüler tarafından bir araya getirilerek, fetva mecmualarının oluşmuş olduğu da bilinmektedir.

III. BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNE KADAR MÜFTÜLÜK VE BENZERİ KURUMLARIN İŞLEYİŞİ

3.1. İSLAMİYET ÖNCESİ

İslâmiyet öncesi devirler ve daha eski devirlerden beri tanık olmuş olduğumuz bir gerçek vardır ki, her toplumda insanlar arasında vuku bulan hadiselere belli merciler çözüm getirmişlerdir. Eskiçağ Mezopotamya toplumlarında Krallar, kendilerini tanrı ya da tanrı temsilcisi olarak görmüş ve bütün siyasî, sosyal, dinî ve hukukî durumlarda kendi kurallarını işlemişken, Eskiçağ Roma İmparatorları dinî işlerde “rahipleri” görevlendirmiş ve bu konularda onlara danışmışlardır. Ortaçağda oluşmaya başlayan mezhepler, hem batı hem de doğu dünyası için, dinî konuların asıl muhatapları olmuşlardır.

İslâmiyet'ten önceki Cahiliye Devrinde, hukukî ve dinî anlaşmazlıklar kabile ve aile meclislerinde çözüme kavuşturulurdu. Yine göze çarpan özellik, hâkim unsur olan odakların insanlar arasındaki hadiselere çözüm getirdiğidir. Ama bu dönemde yaşanan sorunların ele alınması veya çözüme kavuşturulması çok geniş çaplı bir yasa olarak algılanmamalıdır. Sonuçta bu kararlar bazı aile ve kabile ileri gelenleri tarafından örfî geleneklere bağlı olarak veriliyordu. Bunun için farklı bölgelerde farklı uygulamalar olması hasebiyle geniş çaplı bir hukuk yapısından bahsedilemez. Zaten elimizde bunu açıklayacak yeterli derecede malumat da yoktur. Sadece bu dönemde alınmış olan kararların hâkim unsur ve onların gelenekleri çerçevesinde olduğunu biliyoruz ve bununla ilgili olabilecek kaynaklarda da çok sınırlı bilgiler bulunmaktadır (Uzunçarşılı, 1988a, s. 173-214; Halaçoğlu, 2007, s. 144-154; Atar, 1995, s. 489-490; Kramers, 1997, s. 582-584; Yakut, 2005, s. 21-49).

Aslında bu dönem itibarıyla müftü ve kadı gibi bizim anlayacağımız şekilde fetva ve yargı mensupları ve kurumlarından bahsetmek mümkün olmadığı gibi, onlara benzeyecek bir kurumsallaşma da bulmak mümkün değildir. Zaten müftülük kurumunun kurumsal bir hüviyete bürünmesine de, daha çok zaman vardır. Bu vesile ile bu dönem için bu kadar bir açıklamanın yerinde olacağı inancını taşımaktayız.

3.2. İSLÂMÎ DÖNEM

3.2.1. Hz. Peygamber Dönemi

İslâmiyet öncesi cehaletin neden olduğu gelenekçi ve tek düze hayat şekli toplumun büyük bir kesiminde artık can sıkıcı bir boyuta ulaşmış, bundan dolayı insanlar, yeni bir arayış içine girmiş ve yeni bir medet ummaya başlamışlardı. Tabiri caizse, tam umutların bitme noktasına geldiği, kız çocuklarının diri diri toprağa gömülerek katledildiği ve toplumun her tabakasinda bozulmaların had safhada olduğu bir devirde gelen İslâmiyet, beraberinde getirdiği kurallar ve özünde barındırdığı hak ve adalet kavramları ile insanlar tarafından kabul görmüştü. İşte bu dinin önderi olan Hz. Peygamber, hak ve adalet temalı bir yönetim sergilemiş ve kısa bir zamanda çok geniş sahalara İslâmiyet yayılmıştı.

Hz. Peygamber vahiy yoluyla almış olduğu Kur'an ayetlerini aldığı gibi halka tebliğ etmenin (risâlet) yanında, onları yorumlayarak insanlara anlatırdı (Atar, 1995, s. 488). Gelen vahiy yorumlayan, onun tefsirini geniş manasıyla insanlara anlatan ve gelen ayetlerin delalet ve işaret ettiği durumları tebliğ eden Hz. Peygamber, aynı zamanda bu ayetler üzerine ya da buna bağlı olarak insanların sormuş olduğu sorulara da cevap verirdi. Onun verdiği bu cevaplar birer "fetva" hükmünde algılanmış ve kendisinden asırlar sonra, hatta bugün, bile onun vermiş olduğu bu fetvalar geçerliliğini sürdürmüştür. Bundan dolayı Hz Peygamber, birçok görevi bir arada yürütmüş ve kendisinden sonra başa gelen her yönetici, idareci, yargıç ve diğer meslek birimlerinde İslâm âlemine örnek olmuştur. Sorulan sorulara vermiş olduğu cevaplarla bir müftü, halk arasındaki ihtilafları çözmekle bir kadı ve devlet işlerini tedvir ve tanzim etmekle de bir yönetici örneği sergilemiştir (Atar, 1995, s. 488). Bundan dolayı o hem bir din adamı hem bir devlet adamı hem de bir hukuk adamı sıfatıyla bu görevleri ifa etmiştir. Fıkhî olarak fıkıh âlimleri tarafından Hz. Peygamber'in yapmış olduğu bu görevlerin, hangi tasarrufla yapıldığı ve hangi tasarruf alanlarına örnek verilmesi bugün bile tartışılan bir konudur. Onlar tartışadururken Hz. Peygamber'in kendi dönemi içerisinde yapmış olduğu her icraat, İslâm dini mensupları için Kur'an'dan sonraki en büyük ikinci kaynak olagelmıştır.

Fakat Hz. Peygamber'in ifa etmiş olduğu görevler içerisinde siyasî, idarî ve hukukî (kadılık bağlamında) sıfatları, "müftü" sıfatı kadar bağlayıcı olmamıştır. Çünkü *müftülük* görevi onun için kaçınılmaz bir görevdi. Zaten onun risâlet görevi, ona fetva bağlamında açıklama ve yorumlamalar yapma gerekliliği yüklerdi ve

bundan dolayı toplumun farklı kesimlerinden gelen ve birçok farklı konuyu barındıran sorulara Hz. Peygamber bazen vahiyleri beklemeden cevap verebilmişti (Atar, 1995, s. 488). Bu onun ilk *müftü* olarak anılması için yeterli delildir. Atar'ın aktarmış olduğu bir hadiseye göre (Atar, 1995, s. 488), Ramazan ayı orucu farz olmuş ve bu halk arasında kabul görmüştü. Fakat bunu unutarak bir şeyler yiyip-içen bir sahabe Hz. Peygamber'e gelmiş ve bunu izah etmişti. Bunun üzerine “*Oruç olduğunu unutarak yiyip içen kimse orucuna devam etsin; bundan dolayı ne kazâ lazım gelir ne de kefâret*” diyen Hz. Peygamber'in bu açıklaması fetva hükmüne bürünmüştür. Aslında gelen ayette/ayetlerde³⁸ bunu anlatan açık bir ifade yoktur; fakat yorumlandığında böyle bir hükmü bulunduğunu ileten Hz. Peygamber'in bu fetvası bugün bile geçerliliğinden zerre kadar bir değer kaybetmemiştir. Daha sonra nazil olunan başka bir ayette³⁹ “*Yanılarak yaptıklarınızda size bir vebal yoktur, fakat kalplerinizin bile bile yöneldiği hususlarda günah vardır*” ifadesi üzerine fıkıh âlimleri, Hz. Peygamber'in yukarıda belirtmiş olduğu fetvasının daha da temellendirilmiş bir hale geldiğini belirtmektedirler (Atar, 1995, s. 489).

Hz. Peygamber zamanında fethedilen diğer bölgelere vali, âmil, kadı, muallim statüsünde görevliler gönderilmiş ve bu görevliler gittikleri Yemen, Umman, Necran, Hadramut gibi bölgeler ve Mekke, Tâif gibi şehirlerde idarî görevlerinin yanında *müftülük* görevini de yapmışlardır (Atar, 1995, s. 489). Bundan dolayı onlar da, verdikleri fetvalarda Hz. Peygamber ile koordineli çalışmışlardır. Yine Hz. Peygamber'in ashabının ondan görüp ve işittiğini anlayıp kavramak ve sonraki nesillere aktarmak açısından da farklılıklar bulunduğunu görmekteyiz. Kimi sahabeler binlerce hadis ezberleyip aktarmışken, kimileri tek bir hadis bile aktarmamıştır (Atar, 1995, s. 489). Ayrıca bütün sahabe içerisinde, aktarılan Peygamber fetvalarının şer'î manasına tam anlamıyla vâkif olacakların sayısı da belli ölçülerdedir. Hz. Peygamberin rivayetlerinden hüküm çıkarabilecek dirayete sahip yaklaşık yüz elli sahabe vardı. Bu grup Kur'an'ı ezberlemenin yanında birçok hadis ezberlemiş, manalarına vâkif olmuş ve onları yorumlama kabiliyetine sahip olmuşlardır. Bundan dolayı bu grupta bulunan sahabeler *fetva ehli* ve *fâkih* olarak kabul edilmişlerdir (Atar, 1995, s. 489).

³⁸ Bakara Suresi, 183-185.

³⁹ Ahzâb Suresi, 5.

Atar, fâkih olan bu grubun üçe ayrıldığını belirtir. Birinci grupta bulunan yedi sahabe, *Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Zeyd b. Sâbit* ve *Hz. Âişe'*dir. Bu fâkihlerin naklettiği fetva sayısı çoktur ve her birinin bir büyük cildi teşkil edecek sayıda fetva naklettiği bilinir. *Hz. Ebûbekir, Hz. Osman, Enes b. Mâlik* ve *Ebû Hureyre'*nin aralarında bulunduğu ve sayıları yirmiyi bulan ikinci grubun naklettiği fetvaların yekûnu birer küçük kitap oluşturacak kadardır. Üçüncü grupta ise yaklaşık yüz yirmi kadar sahabe vardır ve bunlar da, çok az olsa da, fetva nakletmişlerdir. Bu grubun oluşturacağı nakil fetvalar bir cildi oluşturabilecek niteliktedir (Atar, 1995, s. 489). Bu grupta *Ebü'd-Derdâ, Übey b. Kâ'b, Ebû Zer el-Gıfârî, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Hz. Hasan ve Hüseyin, Hz. Safiyye ve Hafsa* ve *Hz. Fatma* gibi sahabeler bulunurdu.

Hz. Peygamber'in vefatıyla beraber fâkihlik görevini üstlenen bu saymış olduğumuz gruplarda bulunan sahabeler, kendilerine herhangi bir konu hakkında soru sorulduğunda Kur'an ve Sünnet dâhilinde cevap vermeye çalışır ve buralarda bulunan hükümler kaidesince hareket ederlerdi. Bu kaynaklarda bir örneğini bulamadıkları sorular için ise, Hz. Peygamber'in kendilerine öğretmiş olduğu gibi nasların genel çerçevesine, ilkelerine ve amaçlarına bağlı bir şekilde hareket ederlerdi (Atar, 1995, s. 489). Ama Hz. Peygamber hayatta olduğu sürece, genel olarak fetva vermekle bizzat kendisi ilgilenmiş ve bu işi yaparken örnek almaları adına sahabesini yanında bulundurmuştur. Çok özel olmadıkça, sorulan soruları alırken ya da cevaplandırırken kendi ashabını yanından ayırmamıştır.

Hz. Peygamber, hak ve adalete riayet etme noktasında emsalsiz bir örnek olmakla beraber, kendi yakınında bulunanlara ve yönetici olarak gönderdiği kişilere hangi kural ve kaideler üzerine hareket etmeleri gerektiğini hatırlatmayı ihmal etmezdi⁴⁰. Onlara gidecekleri yerlerde ne gibi kurallarla hareket etmeleri gerektiğini ve nasıl bir yöntem izleyeceklerini sorar, akabinde kendisi İslâm kuralları çerçevesinde öğütlerde bulunurdu.

3.2.2. Halife, Tâbiîn ve Tebeu't-tâbiîn Dönemleri

⁴⁰ Hz. Peygamber bir vali, komutan ya da idareci görevlendirirken yapmaları gerekeni ayrıntılı bir şekilde onlara tembih etmiştir. Valileri tayin ederken kabiliyet ve becerileri daha iyi olanları, imanı insanların kalbine sokabilecek olanları seçiyor, Allah'a olan bağlılıklarını da araştırıyordu. Hüküm verirken hangi yolu takip edeceklerini de kendilerinden soruyor ve onlara tavsiyelerde bulunuyordu.

İlk halifeler Ebubekir ve Ömer zamanında sahabeler genellikle Medine’de ikamet edip, orada kalırlardı. Zaruret bulunmadığı müddetçe veya yeni bir göreve tayinleri olmadıkça, sınırlar genişlemesine rağmen, bir başka şehre gidemiyorlardı. Hatta Halife Ömer’in sahabelerin Medine dışına çıkmalarını yasakladığı rivayet edilir (Atar, 1995, s. 489). Bu iki dönemde halifelerin, ilim erbabı ve âlim olan kişileri kolladığı ve fâkih olabilecek seviyede olanların bir arada tutulmasını sağlamaya çalıştıklarını görüyoruz.

Halife Ömer döneminden itibaren sınırların genişlemesi ve İslâmiyet’i kabul edenlerin sayısının artmasıyla beraber merkeze uzak yerlere ve yeni fethedilen merkezlere vali, kadı ve müftü gibi görevlilerin gönderilmiş olduğunu biliyoruz. Aslında her bölgeye müftü gönderilmemiş ve fetva işleri kadılar ya da valiler tarafından da yürütülmüştür; fakat bazı bölgelere doğrudan müftülerin gönderildiği bilinmektedir. *Müftüler*, yukarıda da belirtildiği gibi öncelikle Kur’an ve Sünnet merkezli bir işleyiş takip etmiş ve bunun dışında kalan durumlarda ise Hz. Peygamber’den aldıkları öğüt ve nasihate bağlı kalmak şartıyla fetvalar vermişlerdir. Halife Ebubekir zamanında bir heyet kurulmuş olduğu ve dinî ve hukukî meselelere onların baktığı ve bu durumun Halife Ömer zamanında biraz daha kurumsal bir şekilde devam ettiği bilinmektedir. Özellikle Halife Ömer’in nitelendiği sıfatların başında gelen “adalet” onun döneminde üzerinde durulan önemli bir unsur olmuştur. Bunun bir sonucu olarak kadı tayin ederken vermiş/göndermiş olduğu adalet fermanı⁴¹ insanlar arasındaki anlaşmazlıklarda çözüm tertip eden bir kanun halini almış ve Osmanlı arşiv belgelerinden “adaletnâme, ferman ve berat” örneklerinde bunun izleri açık bir şekilde görülmektedir⁴². Halife Ebubekir döneminde kurulan ve Halife Ömer ile daha kurumsal bir nitelik taşıyan “*ifta mahkemeleri*” kurulmuş ve bunlar müftülük kurumu kıvamında bir işleyiş ile fetva ve yargı işlerine bakmaya çalışmışlardır. Pakalın’a göre bu mahkemelerin görevi fikhî meseleleri araştırıp, sorulan sorulara bu çerçevede cevap vermek ya da fıkıh bağlamında genel sorular hakkında fetvalar hazırlamaktır⁴³. Yukarıda adı geçen yüz elli sahabe arasından

⁴¹ Halife Ömer, Abdullah b. Kays’ı kadı olarak gönderdiğinde ona uyması gereken kuralların bulunduğu ve nasıl bir işleyiş takip etmesi gerektiği bir ferman göndermiş ve bu ferman “adalet fermanı” olarak tarihe mal olmuş ve Türk-İslâm Devletleri’nde son derece büyük bir öneme haiz olmuştur.

⁴² Necdet Gök, “Türk-İslâm Kültüründe Adalet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler”, *Türkler*, C. 11, Ankara, 2002, s. 64.

⁴³ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 619.

hayatta olanların bu heyetlerde (ifta mahkemeleri heyeti) olma olasılıkları çok yüksektir.

Halife Osman zamanına gelindiğinde ise sınırların iyice genişlemiş olduğu ve bu dönem itibarıyla Hz. Peygamber ahabının istediği yere gitmesi ve Medine'den ayrılabilme izninin verildiğine şahit oluyoruz (Atar, 1995, s. 489). Bunun üzerine iki bin kadar sahabenin bu dönemde Kûfe, Basra, Dımaşk gibi şehirlere gitmiş olduğu görülmektedir.

Sahabelerin bir arada tutulmasının, ilk iki dönem itibarıyla Hz. Peygamber dönemi hayat koşullarının nakledilmesini yavaşlatmış olduğu düşüncesindeyiz; çünkü sahabeler buldukları yerlerde talebeler yetiştirirlerdi ve onların meşverette bulunduğu meclislerde yeni âlimler yetişiyordu. Halife Ebubekir ve özellikle Ömer döneminde Medine dışına çıkmalarının kısıtlanması, ilim hayatının yayılmasını kısmen de olsa yavaşlatmıştır. Ama bunun o dönem için olumlu yanları veya olumsuzlukları hakkında çok geniş malumatlara sahip değiliz. Olumlu bir durum olarak icma⁴⁴ ilk iki halife zamanında kolay olmuştur. Ama sonraki dönemde bizzat Hz. Peygamber'in yaşam şekline şahit olup, söylemlerine direk muhatap olan sahabelerin farklı noktalara dağılmış olmaları bu durumu olumsuz etkilemiştir. Bu sefer de şöyle bir olumlu nokta göze çarpmaktadır: sahabeler gittikleri yörelerde birçok ilim adamı yetiştirmiş ve Hz. Peygamber'den nakledilecek fetvaların sahih kaynaklardan günümüze ulaşmasını sağlamışlardır. Sahabeler, tâbiîn yetiştirir onlar da tebeu't-tâbiîn yetiştirirlerdi. Bu bir silsile halinde usta-çırak ilişkisine benzer bir şekilde sonraki nesillere aktarılarak devam etmiştir.

Türk-İslâm Devlerinde çok sık bir şekilde görülen meşveret meclisleri, şûrâ meclisleri ve fütüvvet gelenekleri ile birçok ilim adamı yetişmiştir. Hz. Peygamber'in büyük önem vermiş olduğu buna benzer ilim meclisleri, Halifeler döneminde çok yoğun bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Halife Osman ve Ali zamanında da, *müftülük* işleri âlim zatlar tarafından yürütülmüş ve işleyiş tamamıyla İslâmî kurallar çerçevesinde devam etmiş ve bu görev sahabenin ya da ilim adamlarının en bilgilileri tarafından icra edilmiştir. Sahabe sayısının gün geçtikçe

⁴⁴İcmâ, lügatte toplama, ittifak etme manalarına gelir ve terim anlamı da, İslâm âleminin bir asırda gelen müçtehitlerin dinî bir hüküm üzerinde birleşmeleridir. Görülüyor ki tıpkı sözlük anlamında olduğu gibi, icmanın terim anlamında da bir birlik söz konusudur. Yalnız bu ittifaktan maksat müçtehitlerin ittifakıdır. Çünkü bunlar ilim ve irfan noktasında İslâm âlemi için ilim adamlarının en büyükleridir ve onların vermiş olduğu fetva genel kabul görür.

azalmasından dolayı Halife Osman'ın yapmış olduğu ilim adamlarına yönelik açılım ve onların diğer İslâm şehirlerine gitme izni, ilmin yayılmasını sağlamış ve bu sahabeler gittikleri bölge ve yörelerde birçok talebe yetiştirmiş, meşveret ettikleri meclislere ilim tahsil eden çok sayıda talebe iştirak etmiştir. Daha sonraki dönemlerde *müftülük* ve *fetva* gibi dinî ve hukukî işlerle uğraşacak olan bu talebeler ve ilim adamları “üstat, metot, muhit, malumat” farkına dayanarak ehl-i hadis (Hicazlılar) ve ehl-i re‘y⁴⁵ (Iraklılar) diye iki sınıfa ayrılmışlardı (Atar, 1995, s. 489). Bu dönemde fetva ve hüküm verilirken, bu iki gruptan birinciler *Zeyd b. Sâbit*, *Abdullah b. Ömer*, *Abdullah b. Abbas*, *Hz. Aişe*; ikinciler *Halife Ömer ve Ali*, *Abdullah b. Me’sûd*, *Sad b. Ebû Vakkâs* gibi sahabelerin fetva metodunu takip etmişlerdir. Yine birinci gruptakiler Kur’an, Sünnet ve sonra Sahabe fetvalarına bağlı kalıp, bunun üzerine işleyişini sürdürürken; ikinci gruptakiler Kur’an, Sünnet ve Sahabenin fetvaları yanında bölgelerinde bulunan kurallar gereği sık şekilde re‘ye başvurmuşlardır.

Tâbiîn devrine bakıldığında **Medine**’de başta *Saîd b. Müseyyeb* olmak üzere yedi fâkih, **Mekke**’de *Atâ b. Ebû Rebâh*, *Tavus b. Keysân*, *Mücâhid b. Cebr*, *İkrime el-Berberî*, **Basra**’da *Hasan-ı Basrî*, *Muhammed b. Sîrîn*, *Katâde b. Diâme*, **Kûfe**’de *Alkâme b. Kays*, *Mesrûk b. Ecda’*, *Şureyh b. Hâris*, *İbrahim en-Nehâî*, **Şam**’da *Ömer b. Abdülazîz*, *Mekhûl b. Ebû Müslim*, **Mısır**’da *Yezîd b. Ebû Habîb*, *Ubeydullah b. Ebû Ca’fer*, **Yemen**’de *Abdürrezzâk es-San’ânî* gibi büyük İslâm fâkihleri görülür (Atar, 1995, s. 489). Bu dönem boyunca bu âlimler/fâkihler, müftülük görevi başta olmak üzere gittikleri bölgelerde dinî ve hukukî meselelerde İslâmî ritüellere bağlı kalmak kaydıyla devlet işleyişine yardımcı olmuşlardır. Ayrıca buldukları bölgede çok sayıda talebeye ilim tahsil ettirdikleri bilinir.

Tebeu’t-tâbiîn devrinde ise, Ebû Hanife, Mâlik b. Enes gibi mezhep sahibi büyük imamlarla beraber hemen her bölgede “müctehidler” yetişmiş ve bunlar Hz. Peygamber’in hadisleri ve onun ashabının fetvaları hakkında bilgi edinerek fikhî meselelere fetvalar vermişlerdir. Bu dönemin kadılık ve müftülük gibi kurumlarında çok büyük dirayete sahip ve bir ekole bağlı kalmayacak derecede bilgili âlimler yetişmiş ve kendileri fetvalar vermişlerdir (Atar, 1995, s. 489-490). Sahabe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn dönemlerinde *müftülük* ya da *fetva*, bir kurum ya da resmi bir memuriyet olmadığından dolayı, “fetva verme yeteneği ve bilgisine sahip” kişilerin

⁴⁵ Re’y: görme, görüş. (Develioğlu, 2008²⁵,s. 890).

fetva vermesinde bir beis görülmemiştir. Ancak bu durumu, fetva verme yetkisini, Halifeler kontrol ediyor ve fetva verme dirayetine sahip olmayan kişilere bu iş yaptırılmıyordu (Atar, 1995, s. 490).

3.2.3. Müctehid İmamlar/Mezhepler Dönemi

Aslında mezheplerin oluşma dönemine bakıldığında, tarihsel süreç olarak Abbasiler dönemi içerisinde yer alır. Fakat mezhep imamlarının güçlü birer fetva müessesesi olması bağlamında onların dönemini ayrı bir şekilde ele almak ve müftülük kurumunun tarihsel işleyişine katkılarını açık bir şekilde ortaya koymak istememizden dolayı, bu dönemi ayrı bir başlık altında ele almak gerektiği fikrindeyiz. Emevîler döneminden itibaren başlayan kurumsallaşma ve Abbasiler ile birlikte müftülük kurumunun resmîlik kazanmasında müctehid imamların katkısı yadsınamaz derecededir (Örsten, 2005, s. 2-3; Ayar, 2011, s. 29-33).

“Ehl-i Sünnet” tabiri çok geniş bir manaya geldiğinden dolayı kaynaklarda “fikhî mezhepler” ve “i’tikadî mezhepler” olarak iki gruba ayrılmıştır⁴⁶. Fikhî mezhepler de kendi arasında farklı kollara ayrılmıştır. Bu çalışmamızda, birçok kolu olan fikhî mezheplerin en çok bilinenlerini, yani ilk dört mezhebi, müftülük kurumu ve bu kuruma katkılarına değineceğiz.

Müctehid İmamlar Dönemi olarak adlandırılan mezhepler döneminde, fetva işleriyle ilgilenen fâkihler için resmi bir prosedür oluşmamıştı. Fetva verme dirayetine sahip olan her âlim fetva verebiliyordu; fakat genel makbul gören fetvalar, geniş halk kitleleri tarafından benimsenmiş olanlardır. Bundan dolayı mezheplere tabi olan insanlar için bir hukuk yasası oluşmaktaydı. İşte bu noktada önemleri ortaya çıkan mezhep imamlarının görüşleri, hele de büyük sahabelerin fetvalarıyla destekleniyorsa, şer‘î ve örfî hukuk adına önemli bir gelişme olmuşlardır. Özellikle dört büyük mezhep olarak kabul edilen “Hanefî, Şafîî, Malikî ve Hanbelî” mezheplerinin imamları fıkıh (hukuk) noktasında son derece etkili olmuşlardır. Bu mezhepler isimlerini “fıkıh ve ictihad” kurucuları olan büyük imamlardan almışlardır. Genel olarak mezhep isimleri ile bilinen bu fıkıh imamları, kendi fikhî görüşlerini kitap ve sünnete uygun olarak oluşturmuş ve kendi oluşturduğu mezhebin benimsediği fikirleri yaymaya çalışmışlardır.

⁴⁶ N. Çağatay-İ. A. Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1985, s. 154-214.

Nam-ı diğer İmam-ı Âzam Ebu Hanife, İmam Şafî, İmam Mâlikî ve İmam Hanbelî'den oluşan dört müctehid imam, bu dönem itibariyle İslâm dini fihhî üzerinde etkili olmaya başlamış ve bu etkileri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu dört büyük imamın örfî veya şer'î olarak alınan kararlarda hâlâ etkilerini açık bir şekilde görmek mümkündür. Bu imamların İslâm'ı anlama ve yorumlamada küçük farklılıklar taşıdığı ve bunu Hz. Peygamber ashabına dayandırmış olmaları, onları İslâm fihhî noktasında kendi dönemlerinin en yetkin mecrası yapmıştır. Elbette onlardan bağımsız bir şekilde hareket eden ve fetvalar veren başka müctehitlere rastlamak da mümkündür. Ancak genel kabul mezhep imamlarının fetvaları olmuş ve özellikle Hanefî Mezhebi en etkili hak mezhep olarak kabul edilmiş ve bu dönemden sonraki Türk-İslâm devlet ve beyliklerinde temel fihhî kuralları çok büyük çapta Hanefî Mezhebine dayandırılmıştır.

Bu dönemde kendi başına içtihat üzere fetva veren âlimlerin olduğunu belirttik. Mezhep imamlarından sonra da buna benzer örnekler vardır; fakat bu çok nadir bir durumdur. Mezhep imamları döneminde ve onlardan sonra ilim tahsil eden ve fetva verme dirayetine sahip olan çok sayıda müctehid ortaya çıkmış ve bunlar kendi fetvalarını bu mezhep imamlarının söylemlerine paralel söylemiş hatta onları kaynak olarak göstermiştir. Bu durum, yani bir mezhebe tabi olma, onların fetvalarını daha geçerli kılmış, halk nazarında itibar görmesini sağlamış ve şüphe ile yaklaşılmamasına vesile olmuştur (Örsten, 2005, s. 2-3; Ayar, 2011, s. 29-33).

Son olarak bu dönemin müftülük ve fetva işleyişini özetleyecek olursak: kadı ve müftü işleri ayrılmış ve müstakil fetva kurumu oluşmuş ve sorumlusu müftü olmuştur. Bu dönem müftü ve kadısı, fetva ve yargıda mezhep imamlarının yolunu takip etmiş ve bağlı oldukları mezhep kuralları çerçevesinde din ve hukuk işlerini yürütmüşlerdir. Fakat kısa bir süre sonra başa geçecek olan Ebu Yusuf, hem kadılık hem de müftülük görevini ifa edecek, buna ilave olarak bu iki kurumun takibini de "kâdılkudât" adı altında kendi yürütmesi altına alacaktır (Atar, 1995, s. 490; Pakalın, 1993, s. 619-621).

3.2.4. Emevîler Dönemi

Dört Halife devrinden sonraki dönemde kurulmuş olan ve Muaviye'nin halifelik makamına geçmesiyle tarih sahnesinde etkili olmaya başlayan Emevîler

döneminde, müftülük biraz daha kurumsal bir teşekkül ile etkin bir müessese olmaya başlamıştır.

Bu devir de dâhil olmak üzere, İslâm'ın ilk zamanlarından beri sadece ferdî meseleler değil, aynı zamanda içtimaî, siyasî, idarî, hukukî ve diğer tür problemler fetva konusu haline gelmiştir (Atar, 1995, s, 490). Müftüler, önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de halifelerin başvurdukları bir mecra olmuşlardır. Halifelerin ve devlet ileri gelenlerinin, onların fikrini almaksızın hareket etmediklerini görüyoruz. Bu durumda müftülerin devlet işleyişi üzerinde bile etkili bir unsur oldukları söylenebilir. Özellikle bu dönemde müftülük görevini üstlenen şahısların tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden kişiler olması ve onların sahip olmuş oldukları fikhî ve dinî bilgilerin seviyesi ve doğruluğu onları daha da etkin kılmıştır.

Yukarıda da değinildiği üzere, tâbiînin ilim erbabı için önemi son derece fazlaydı ve onların gittikleri yerde ilim tahsil eden talebeler tarafından kuşatıldıkları ve âlimler tarafından birçok konuda farklı sorulara muhatap oldukları bilinmektedir. Bu dönemin fâkihleri olarak kabul edilen bu zatların, birçok fetva vermiş oldukları ve birçok anlaşmazlığı çözecek kararlara imza atmış oldukları görülmektedir.

Fetva müessesesinin resmi bir hüviyete kavuşması Emevîler Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Halife olan *Ömer b. Abdulaziz*, Mısır'a vali olarak *Eyyub b. Şurahbil*'i tayin ederken, müftülük görevi için ise başka kişileri atamıştır (Atar, 1985, s. 122).Biliyoruz ki, bu döneme kadar genel olarak bir bölgede görevlendirilen memurlar birden fazla görevi bir arada yürütebiliyordu. Bir vali, aynı zamanda kadı ve müftü görevini yaparken; bir kadı da bu görevleri yapabiliyordu. Bir müftü fetva vermenin yanında yargılama yapabiliyor ya da kadı vali yerine idarî görevler üstlenebiliyordu. En genel örnekleme şekliyle izah edecek olursak, bir görevli idarî, hukukî, dinî, siyasî, beledî ve hatta iktisadî işlerle ilgilenebiliyordu. Ama artık yavaş yavaş olgunlaşan yönetme sisteminin bir gereği olarak, farklı alanlarda yeni görevliler ve müstakil bir görevli mezkûr makamlar için öne çıkmaya başlamaktadır. Bunun bir getirisi olarak *Ömer b. Abdulaziz* Mısır'a vali tayin ederken, müftülük için ise, *Cafer b. Rebîa*, *Yezid b. Ebu Habib* ve *Ubeydullah b. Ebu Cafer*'i resmen "müftü" olarak tayin etmiştir (Atar, 1985, s. 122).Böyle bir görev ayırımına gidilmesini sağlayacak bazı durumlar olmalıdır. Şüphesiz sınırların genişlemesi ve Müslüman halkların sayısının artması bunda en büyük etkidir,

yalnız bu durum sadece bununla açıklanamaz. Nitekim Yakut'un⁴⁷ şöyle bir tespitte bulunduğuna şahit oluyoruz: Ona göre Müftülüğün resmi bir makama dönüşmesi, kadıların hukukî olarak yanılmalarını ve hatalarının ortadan kaldırılması adına bu döneme kadar kadılara danışmanlık yaptığı bilinen müftü/fâkih gibi âlimlerin, önemli bir dereceye ulaşmaları ve etkili olmalarının bir sonucudur.

3.2.5. Abbasiler Dönemi

Emevîlerin Arap olmayan halklara karşı uygulamış olduğu katı politika ve yanlış siyasi hamleler, bu devletin çok uzun soluklu olmamasında etkili olmuş ve Abbasîler (750-1258) onlara son vererek yeni bir anlayışla yönetime geçmişlerdir. Tarih sahnesinde önemli roller üstlenen Abbasiler, yoğun bir şekilde kurumsallaşmanın olduğu bir dönemdir. Türk-İslâm Tarihi açısından da, son derece önemli gelişmelerin olduğu bu devirde, konumuz açısından da önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. Zira “müftülük kurumu” asıl kurumsal hüviyetine bu dönemde bürünecek ve müftülük yanında diğer yargı kurumları da oluşmaya başlayacaktır.

Yukarıda belirtildiği gibi bu dönem müctehid imamların içinde bulunduğu dönemdir. Bundan dolayı Abbasîler Devri deyince bu dönem de anlaşılmalıdır. Fakat biz “müctehid imamlar” (mezhepler dönemi) dönemini yukarıda ayrı bir başlık altında ele aldığımızdan dolayı, bu bölümde genel olarak Abbasiler Devrinde oluşmuş olan kurumsal yapı ve işleyişi ele almaya çalışacağız.

Abbasîler Devleti'ne bakıldığında, Emevîler'den kalma kurumsal yapı devam etmişse de, yeni yaklaşımların ortaya atıldığını görmekteyiz. Özellikle Emevîler döneminde uygulanan Arap milliyetçiliği, devlet ve kurumlarının işleyişlerini bu nazardan sürdürmesi ve özellikle devlet kademelerinde Arap olmayanların çok nadir olarak görülmesi ya da hiç görülmemesi, müftülük kurumuna da sirayet etmişti. Abbasîler bu durumdan dolayı kendi dönemlerinde özellikle dinî ve hukukî meselelerde verilen fetvaların geçerliliğini, kitap ve Hz. Peygamberin uygulamalarına uyumluluklarını ciddi bir şekilde ele almış ve bu konular üzerinde hem tâbiînden ham de müctehid imamlardan olan âlimlerin, fetvaların işlevine önem göstermesini istemişlerdir. Bu devlet döneminde önceki uygulamalar da ele alınmış, doğruluk ve İslâmî ritüellere uygunlukları tartışılmıştır (Atar, 1985, s. 122). Müftülük kurumu için bu dönemdeki en büyük gelişme, mezhep imamları olmuş ve görevlendirilen müftü ve kadılar, dinî ve hukukî kuralları bu imamların fikhî

⁴⁷ Yakut, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler”, *AÜSBD*, Eskişehir 2003, C. III, S. 1, s. 34.

görüşlerine bağlı kalarak ele almıştır. Özellikle Hanefi Mezhebi doğrultusunda verilen kararlar, halk tabanında daha geniş çapta etkili olmuştur, fakat diğer mezhep imamlarının da fetvaları kullanılmıştır.

Müftü ve kadı terimleri bu dönemde artık çok yaygın bir şekilde kullanılmış ve hatta bunlar kurumsallaşarak merkezden yeni bir idare altına alınmışlardır. Meşhur Abbasî Halifesi *Hârûnürreşîd* (786-809) zamanında “kâdılkudât” unvanıyla yeni bir idareci tayin edilmiştir. Bu idareci Ebu Hanefi’nin talebesi olan Ebu Yusuf olup, kendisinin kadılık kurumu ile ilgili bütün işleyişi tek çatı altına aldığı bilinmektedir (Atar, 1995, s. 490). Kadıların yanında, müftülerin de işleyişine baktığı bazı kaynaklarda belirtilmektedir. Ama gerçek şu ki, bu dönemden itibaren bu terim, bütün Müslüman-Türk Devletlerde görülecektir. Belki işleyiş olarak aynı derecede olmasa da, birbirine yakın bir şekilde farklı dönem ve devletlerde varlığını koruyacak ve en nihayetinde Osmanlılarda aktif ve etkin bir şekilde varlığını sürdürecektir.

Abbasî Halifeleri, kendilerinden önceki devletlerden farklı olmak adına kendi dönemlerinde, mahkemelere İslâm hukukunu iyi bilen âlimler davet etmişlerdir. Bu dönemde hem dinî ve hukukî meselelerin saf haline sadık kalmak hem de yapılacak olan yargılamalar ya da verilecek hükümler meşrulaştırılmaya çalışılmıştır (Yakut, 2005, s. 22). Bu vesile ile verilecek kararlarda müftülerin yoğun bir şekilde görüşleri alınmıştır ve bu dönemden itibaren kadı ve müftü görevleri farklı kişiler tarafından yapılmış, kadılar Kâdılkudât’a bağlı olurken, müftüler halifelere bağlı bir şekilde görevlerine devam etmişlerdir. Ayrıca Abbasîlerin Emevîlere nazaran uygulamış oldukları hoşgörü politikası, iki devlet arasındaki farklılıkların daha belirgin hale gelmesine neden olmuştu. Abbasîler, Emevîlerin almış olduğu ya da uygulamış olduğu birçok karara muhalif olmuş ve yeni yönetim şekilleri benimsemişlerdi (Yakut, 2005, s. 23).

3.2.6. Diğer Müslüman/Türk Devletleri Dönemi

Endülüs Emevi Devleti’nde (756-1031), Abbasilere benzer bir şekilde “Kâdılkudât” gibi bir makam kurulmuş ve ona benzer bir işleyiş oluşmuştur (Yakut, 2005, s. 23). Valiler tarafından atanan ve “kadı’l-cünd” olarak bilinen bu görevli, daha sonra hükümdarlar tarafından atanmış, “kadı’l-cemâa” adını almış ve dinî işlerin yetkili mecrası olmuştur⁴⁸. Endülüs Emevileri’nde bulunan bu görevlilerin görevleri ise şöyle sıralanmıştır: Cuma namazı kıldırmak, vakıflar ve beytülmalin

⁴⁸ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 211-225.

işleyişini kontrol etmek ve denetlemek, evlilik, boşanma ve miras gibi davalara bakmak (Yakut, 2005, s. 23; Özdemir, 1995, s. 211-225).

Müftülük kurumu emareleri görülen bir başka Müslüman devlet de Fâtımîler'dir (909-1171). Bu devlette de “kadı'l-kudât” makamının varlığı görülmektedir. İşleyiş olarak biraz daha farklı bir teşekküle sahip olan bu devlet, bu görevi vezirlik rütbesi alan kişilere de vermiştir. Yani “kadı'l-kudât” olan kişiler, aynı zamanda vezirlik görevini de üstlenmişlerdir (Yakut, 2005, s. 23). Bu makamdaki kişiler, Fatımî Devleti'nin iki önemli görevi olan kaza (din ve yargı) ve da'vet (devletin propagandasını yönetme) kurumlarını kendi bünyesine almıştır⁴⁹. Bu durum Selahattin Eyyûbi'nin Fatımîleri ortadan kaldırmasına kadar devam etmiştir. Fatımîlerde siyasî yetkilerin bir kısmı ile dinî ve hukukî yetkilerin tamamı bir elde toplanmıştır.

Eyyûbi Devleti'nde (1171-1250) de, sultan tarafından göreve atanan “kadı'l-kudât” bulunmaktaydı⁵⁰. Eyyûbilerde bu makamın görevleri, davalara bakmak ve karara bağlamak, kararların uygulamasını takip etmek ve bu makamın halifenin şer'î konularda vekilliğini yapmasından dolayı, şer'î meselelerin yerine getirilmesini sağlamaktı. Halifelerin vekili olmalarından dolayı dönemin en büyük dinî otoritesi olan kadı'l-kudât için bu dönem itibariyle “şeyhülislam” tabiri de kullanılmaya başlandığı görülür⁵¹.

Bu dönemden sonra etkin olan devlet Memlûklerdir (1250-1517). Memlûklerde ise dinî ve hukukî esaslar mezheplere göre ayarlanmış ve her hak mezhep için bu dönemde bir “kadı'l-kudât” atanmıştır. Kadı'l-kudât, bu dönem için en yüksek makam olup, dinî ve hukukî bütün işlerin yürütülmesinden sorumlu olmuştur. Bu dönem kadı'l-kudât, şer'î ve hukukî bütün konuları karara bağlamak, dava dinlemek ve sonuçlandırmak gibi görevlerle iştigal etmiştir⁵². Bununla beraber, bazen Memlûk Sultanlarının da hâkimlik görevi yapmış oldukları görülür⁵³. Bunun sebebi, herhalde bazen divanda verilen şer'î fetvalar hakkında kararlar verilmesi ve ayrıca “müftü” adı altında her mezhep için fetva odaklarının olmasındandır. Bu

⁴⁹ Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtımîler”, *TDVİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s. 228-237.

⁵⁰ Ramazan Şeşen, “Eyyûbiler”, *TDVİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s. 20-31.

⁵¹ *İlmiye Salnamesi*, İstanbul, 1334, s. 304-320.

⁵² Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam I-IV*, İstanbul, 1980, s. IV/1083-1141.

⁵³ H. Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı: Anayasa Hukuku Tarihi Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, İstanbul, 1996, s. 99.

müftüler ayrıca Sultanlarla beraber dolaşır hatta seferlere bile giderlerdi⁵⁴. Yine bu dönemde de “şeyhülislam” tabiri, resmi olmamakla beraber birçok fâkih tarafından bir şeref unvanı olarak kullanılmıştır (Kramers, 1997, s, 485).

Yakut’un bildirdiğine göre, 13. asırda, Cengiz Han istilasıyla ilgili belgelerin Türkistan ve Horasan bölgelerinde “şeyhülisamlık” kurumunun önemine değindiğini görmekteyiz. Hatta Semarkand’ın işgali sırasında şeyhülislam ve kadının, yaklaşık elli bin kişiyi Moğolların gazabından kurtardığından bahsedilir (Yakut, 2005, s. 25).

Ayrıca Osmanlı’nın kurulmuş olduğu zaman diliminde İran ve Orta Asya coğrafyasında kurulan ya da daha önce kurulmuş olan Türk-İslâm Devletleri’nde müftülük makamına karşı gelebilecek kurumların olduğu bilinmektedir. Örneğin, 14. asrın başlarında Çin beldelerinde Müslüman nüfus için bir şeyhülislam ve bir kadının olduğunu İbn-i Batuta’nın eserinde görmekteyiz. Onun naklettiğine göre kadı hukukî işlerle uğraşırken, şeyhülislam dinî meselelerle ilgilenmektedir⁵⁵. Safevi Devleti’nde (1501-1736) ise, şehir müftüleri için şeyhülislam tabiri kullanılmış ve başkent İsfahan’da Şahlar ile yakın temasta bulunan ulema ehli olmuştur. Fakat bu dönemin en büyük dinî makamı “sadr”dır ve bütün müftü veya şeyhülislam ve kadı tayinleri bu makam tarafından yapılmıştır. Fakat bu devlette Şii gelenekler geçerli olduğundan müftü ve dinî odakların işlev ve işleyişi biraz farklı olmuştur⁵⁶.

Genel olarak kısa hatlarla değinmeye çalıştığımız Türk-İslâm Devletlerinin dışında kalan diğer devletlerde de buna benzer yapılanmalar bulunmaktadır. Karahanlılar ve diğer Orta Asya Türk Devletleri’nde de müftülük ya da şeyhülisamlık gibi kurumlar bulunuyor. Fakat çok genel hatlarla anlatılmış olduğu ve yukarıda anlattıklarımıza yakın olmasına binaen daha fazla uzatmıyoruz.

3.2.7. Selçuklular Dönemi

Büyük Selçuklular Devleti’nin (1040-1157) kurulmuş olduğu zaman dilimine ve sahaya bakıldığında, çok hareketli dönemler yaşanmıştır. Hem öncesi hem de çağdaşı devletler, kendi sistemlerini kurmak için yoğun çaba harcamışlardır.

⁵⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1988, s. 387.

⁵⁵ Yakut, 2005, s. 25; Ayrıca bkz. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, II, (çev. İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut), YKY, İstanbul 2004², s.900-907.

⁵⁶ R. W. Bulleit, “The Shaik al-Islam and the Evolution of Islamic Society”, *Studia Islamica*, S. XXXV, s. 53-67; Yakut, 2005, s. 25; Mazlum Uyar, “Safevîler Döneminde (1501-1722) Devlet Ricali-Ulema Münasebetleri”, *Türkiye Günlüğü*, S. 63, (Ankara 2000), s. 66-74.

Siyasî hareketliliğin yaşanmış olduğu bu dönemdeki devletlerden İlhanlılar (1256-1336) döneminde halkın şer'î ve hukukî işlerine “kâdılkudât” makamı bakmıştır (Ayar, 2011, s. 32). Karakoyunlu (1380-1469) ve Akkoyunlu (1340-1503) Devletlerinde ise, vilayetlerde hukukî işlere bakan kadılar ve dinî işlere bakan müftüler bulunuyordu (Uzunçarşılı, 1988a, s. 245).

Büyük Selçukluların kurulmasıyla beraber, İslâm dünyası Türklerin yönetimine girmeye başlamıştı. Öyle ki, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, İran'a yapmış olduğu sefer sonrası iyice zayıflamış olan Abbasî Halifesini kendisine bağlamış, fakat onun dinî yetkilerini sürdürmesine izin vermişti (Yakut, 2005, s. 24).

Büyük Selçuklular, Halifeliği bünyesinde bulundurmakla İslâm toplumu için büyük önem taşımaya başlamıştı. Nitekim onlar da, kendinden önceki Türk-İslâm Devletlerinden etkilenmiş ve artık İslâm dini liderinin de kendi bünyesinde bulunmasıyla, dinî teşkilatlanmaya önem vermeye başlamıştır. Büyük Selçuklularda, şer'î ve örfî olmak üzere yargının iki ayağı vardı. Şer'î davalara kadılar bakarken, örfî davalara “emir-i dâd” olarak bilinen bir görevli bakardı.

Şer'î davalara bakan kadıların başında, merkezde bulunan bir kâdılkudât bulunmaktaydı. Bu görevli, kadılar ile ilgili bütün yürütmeyi kendi bünyesine almış ve bunu merkezden yönetmiştir. Selçuklu Devleti de, diğer Türk-İslâm Devletleri gibi ilim erbabı ve âlimlere çok büyük önem vermiştir. Bu dönemde devlet yapısı içerisinde de yer almaya başlayan ilim erbabı, devlet işleyişinde daha etkili hale gelmiştir. Meşhur Selçuklu Veziri “*Nizamü'l-Mülk*”, *Siyasetname* adlı eserinde din işlerinin araştırılıp sorulması ve din âlimlerine saygı gösterilmesinin padişahlara vâcib⁵⁷ olduğunu belirtmiştir (Yakut, 2005, s. 24).

Bu kuvvetli Vezir zamanında kurulan Nizamiye Medreseleri ile ilim ehline ve âlimlere gösterilen değer ortaya konulmuştur. Bu medreseler dönemin en büyük ve en etkili eğitim kurumları olmuştur. Bu dirayetli Vezir, bununla ilim ehlini ve ulemayı etkisi altına almaya çalışmıştır (Yakut, 2005, s. 24). Ayrıca bu dönemde Merv şehrine atanan ve “şeyhülislam” unvanını alan Vezirin vekili *Ebu Ali Hasan el-Mani* bu unvanı “şehrin reisi” manasıyla kullanmıştır. Yani bu tabir bu dönemde bir müftüyü karşılamıyordu, çünkü müftülerin işlerine bu dönemde kadılar bakıyordu.

⁵⁷Yapılması farz kadar açık bir şekilde istenilmemekle birlikte; kuvvetli delillerle sabit olan iş ve vazifelere denir. Yani farz olmayan ama farz kadar gerekli ibadetlerdir. Kurban kesmek ve bayram namazı kılmak gibi.

Selçukluların hâkimiyetinde ortaya çıkan ve daha sonra bağımsızlığını kazanan Kirman Selçuklularında da ulema için “şeyhülislam” tabiri kullanılmıştır. Fakat müftü tabirine de rastlamaktayız. Hatta bu dönemde müftü ve şeyhülislamın etkisini gösterecek çok güzel bir örnek vardır. Bu da, Kirman Selçukluları tahtına geçen İrân Şah (1097-1101) adlı Sultanın mezhep değiştirmesi ve halka kötü davranması sonucu, tahttan müftü ve şeyhülislamın fetvası ile indirilip katledilmesidir⁵⁸.

Selçukluların batı kolu olan Anadolu Selçukluları (1075-1308) zamanında ise, biraz daha sistematik bir işleyiş bulunmaktadır. “Emir-i dâd” makamının devamı bu devlette de görülmüş, fakat konumuza bakan yönüyle şeyhülislam, kadı ve kâdî'l-kudât gibi makamların, fetva ve yargı işlerini yürüttüklerini görmekteyiz. Bu devlette şer'î ve hukukî meselelere ve davalara kadılar bakıyordu. Kâdî'l-kudât ulemanın başı konumunda ve merkezde bulunup, onlarla alakalı yürütme ile görevliydi. Bu dönemde şeyhülislam tabiri de ders veren müderrislerin en yüksek makamda bulunmasına karşılık gelmekteydi. Aynı zamanda fetva da verebilen şeyhülislam, bu noktada tek yetkili mecra değildi, çünkü fetva verme vasfına sahip bütün müderrisler fetva verebiliyorlardı. Fakat şeyhülislamın diğer müderrislerden ayrılmasını sağlayan bir nokta vardı. O da, onun merkezde bulunması ve bütün ilim erbabının başı olması vesilesiyle en yetkili merci olmasıydı⁵⁹.

3.2.8. Anadolu Beylikleri Dönemi

Anadolu Beylikleri zamanında ise, Beylikten Beyliğe değişen ve çok detaylı bilgilere sahip olmadığımız bir yapının mevcut olduğu bilinmektedir. Bilindiği kadarıyla, Beyliklerin büyük yerleşim yerleri olan vilayetlerde ve daha küçük yerleşim yerlerinde “kadıların” olduğu ve adlî işlerle onların ilgilendiği bilinmektedir. Bu kadıların yürütme işlerinden sorumlu büyük bir kadının, yani baş kadının da merkezde bulunduğu kaynaklarda değinilmektedir (Uzunçarşılı, 1988a, s. 140-141).

Anadolu Beyliklerinin de, kendinden önceki Türk-İslâm gelenek ve göreneklerine göre hareket etmiş olabilecekleri ve onların teşkilat yapılanmalarından

⁵⁸ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1997, s. 97.

⁵⁹ Akdağ, 1979, s. 20-24; ayrıca bkz. Yakut, 2005; Uzunçarşılı, 1988b; Repp, 1986; Özen, 2001; M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, Ankara, 2005; Kazıcı, 1996; Merçil, 1997; H. Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı: Anayasa Hukuku Tarihi Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, İstanbul, 1996; *İlmiye Salnamesi*, İstanbul, 1334; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam I-IV*, İstanbul, 1980; vd.

yararlanabileceği ihtimal dâhilindedir. Ama bu beylikleri diğer devletlerle kıyaslamamak lazım, çünkü hem yapıları gereği hem de işleyişleri bakımından daha küçük çapta olmaları ve Anadolu coğrafyasında sürekli bir mücadele halinde olmaları, onların teşkilatlanma adına çok aktif bir şekilde hareket etme olasılıklarını engellemesi olasıdır.

Genel hatlarla bakıldığında sadece Karamanoğullarının “kadiasker/kazasker” ismiyle şer‘î bir makam kullandığı göze çarpmaktadır (Uzunçarşılı, 1988a, s. 140-141). Bu makamda bulunan görevlilerce, arazi davaları hakkında kararlar verilmiş olduğunu bildirmektedir, Uzunçarşılı. Ayrıca civar bölgelerde ve daha küçük çaptaki yerleşmelerde de, kadılar bulunmuş ve bu dönemde şer‘î ve hukukî işlere onlar bakmışlardır.

IV. BÖLÜM

OSMANLI ANADOLUSU'NDA MÜFTÜLÜK KURUMU

4.1. ANADOLU MÜFTÜLERİ

4.1.1. Yararlanılan Arşiv Kaynakları

Bu bölümde ele alınan konu ile alakalı matbu kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamasından dolayı, bu bölüm kaleme alınırken sadece “arşiv belgeleri” verileri kullanılmıştır. Bundan dolayı bu bölümde matbu eserlere gönderme yapacak dipnotlar bulunmayacaktır ve arşiv malzemesinin ele alınıp, değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkan bilgiler kaleme alınacaktır. Sadece Anadolu müftüleriyle alakalı verilerin derlendiği ve konunun daha iyi tahayyül edilmesi bakımından sayısal olarak somut bilgilerin oluşturduğu tablolar düzenlenirken, Osmanlı ulemasını konu edinen bazı matbu eserler kullanılacak ve ilgili noktalarda bu durum dipnotlarda belirtilecektir.

Bu çalışmanın dayandığı en temel kaynaklar, Osmanlı arşivleri ve ulema sicil belgeleridir. Bu nazarla, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi’nde bulunan “Anadolu Müftüleri” ile ilişkili belgeler çok önemlidir. Bunların ilkinde bulunan ve çok farklı konulara açıklık getiren birinci kısım belgeler, itinalı bir çalışma sonucunda tespit edilmiş ve Anadolu müftüleri ele alınırken ilgili kısımlarda bu belgelere değinilmiş ve belirtilen durumlar için emsal teşkil edebilmeleri adına metin içinde ya da dipnotlarda bu belgeler verilmiştir. İkinci kısım belgeler ise, Meşihat Arşivi’nde bulunan Sicill-i Ahvâl belgeleri ve Osmanlı ulemasının kayıtlı olduğu Sicil Defterleridir. Bunlar her müftüye münhasır bir şekilde hazırlanmış ve içinde kendileri tarafından yazılmış olan tercüme-i hal varakalarının bulunduğu belgelerdir. Özellikle bu belgeler çalışma esnasında yoğun bir şekilde kullanılmış ve Anadolu müftülerine ait bilgiler ilgili belgelerden yola çıkılarak tespit olunabilmiştir.

Meşihat Arşivi’nde toplamda 6382 ulema sicil dosyası bulunurken, son dosya numarasının 5692 olduğu görülmüştür. Bunun sebebi, bazı numaraların birden fazla kişinin belgesine verilmesidir. Örneğin 1955’in üç farklı şahsın belge numarası olduğuna şahit olabilirsiniz. Bazı numaraların üçten fazla belgeye verildiğini de görmek mümkündür. Ama arada bazı numaraların atlanmış olduğu ve bu numaralara ait belgelerin mevcut olmadığını da belirtelim.

Bu çalışmaya kaynaklık eden arşiv arasında, Şer'iyeye memurlarına ait 6382 dosya ve 7 adet defter bulunmaktadır. Müftülerle alakalı defterler 2 ve 3 numaralı defterlerdir. Bu kayıtlardan, yani 6382 dosyadan 1165 tanesi müftülere aittir (Zerdeci, 2008, s. 15-47). 1165 dosya bütün Osmanlı müftülerini kapsamaktadır ve bunlardan 550 tanesinin Anadolu müftülerine ait olduğu tespit edilmiştir. Bu dosyaların tamamını kullanmak mümkün olmadığından dolayı Anadolu'yu temsil edebileceği düşünülen Van, Erzurum, Trabzon, Malatya, Sivas, Kütahya, Ankara, Konya, Kırşehir, Antalya, Adana, Uşak, Çanakkale, Bursa ve bu merkezlere bağlı bazı yerleşim birimleri ile ilgili kayıtlar çalışmamızda değerlendirilmeye çalışılmıştır⁶⁰. Kayıtlar arasında birden fazla dosyası bulunan müftüler için yalnız bir kayıt verilmiş ve diğer kayıtlar dipnotlarda belirtilmiştir. Ayrıca tercüme-i hal belgeleri olmayan müftülerin de, matbu eserler aracılığıyla bazı bilgileri verilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma esnasında elde edilmiş olan verilerin daha derli toplu olması ve bilim insanlarının daha net ve somut verileri görebilmeleri adına bütün veriler tablo haline getirilmiş ve ilgili başlıklar altında bu tablolar verilmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere, bu tablolar hazırlanırken, bazı matbu kaynaklardan yararlanılmış ve eksik kalan bilgiler tamamlanmaya çalışılmıştır. İlgili noktalara dipnotlar verilmiş ve Anadolu müftüleriyle alakalı genel yargılara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Tablo-1: İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyalarına Göre Anadolu Müftüleri⁶¹

Dos. No.	Adı	Baba Adı, Görevi, Mahlası	Doğum Yeri	Doğum Ölüm Tarihleri	Görev yeri ve memuriyet
41	Süleyman Sıdkı Ef.	Mustafa Ef., Telaş-zâde, Hacı	Tarsus	1302-	Tarsus Müftüsü
158	Osman Zeki Ef.	Osman Ağa	Adana	1270-	Kozan Müftüsü
167	Halid Ef. ⁶²	Emin Ef.	Kalkandelen	1270-	Nallıhan (Ank.) Müftüsü

⁶⁰ Meşihat Arşivi'nde (Şer'iye Sicilleri Arşivi) bulunan müftü kayıtlarının kullanılması bu çalışma açısından önemlidir. Lakin bütün kayıtlara ulaşılamamış olması, yukarıda zikredilen 550 belge arasından bazılarının Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilmiş olması, %10.2'ye tekabül eden 56 adet dosyada tercüme-i hal belgesinin olmaması ve %1.1'e denk gelen 6 adet dosyanın ise boş olmasından dolayı eldeki mevcut belgeler üzerinden çalışma tamamlanmıştır. Ayrıca bu çalışmanın yapıldığı esnada, İstanbul Müftülüğü Arşivi'nin dijital ortama aktarılmasından dolayı da bazı belgelerin görülme olanağı kalmamıştır. Bu noktada, ulema belgelerinin bir kısmının kopyası bulunduran İSAM'dan faydalanılmıştır.

⁶¹ Bu tablo hazırlanırken, mevcut arşiv belgelerinin yanı sıra, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 6 cilt, (yay. haz. N. Akbayar ve eski yaz. akt. S. A. Kahraman), İstanbul, 1999; Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 3 cilt, İstanbul, 1972; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 4 cilt, İstanbul, 1996 ve Hümeysra Zerdecî, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Ankara, 2008'den faydalanılmıştır. Ayrıca tarihler için "H. ve R." kullanılmış ve bunlardan yanında R. olanlar Rumî tarihlere işaret etmektedir. Yanında herhangi bir ibare bulunmayan tarihler Hicri tarihtir ve bu tabloya bütün müftülerin bilgileri konulmamıştır. Özellikle Anadolu sınırları ve idari birimlere göre taşra olan bölgeler baz alınmıştır.

187	Ali Haydar Ef. ⁶³	-	-	-	Samsun Müftüsü
189	Mehmed Esad Ef.	Ahmed Ef.	Sürmene	1280-	Sürmene Müftüsü
192	Mustafa Asım Ef. ⁶⁴	Ali Ef., Kara Alemdar-zâde (ulemadan)	Safranbolu	1251-	Safranbolu Müftüsü
233	Osman Hulusi Ef.	Mehmed Ağa	Ladik	1254-1331	Ladik Müftüsü
245	Mustafa Asım Ef. ⁶⁵	Ahmed Ef., Hatip-zâde	Giresun	1261-1320	Giresun Müftüsü
303	Ali Avni Ef. ⁶⁶	Ahmed Ef., Köse-zâde	Hemşin	1233-	Erzurum Müftüsü
304	Abdülhamid Ef.	Hasan Fehmi Ef.	Of	1284-1330	Karakilise M. (Erzurum)
305	Mehmed Fevzi Ef.	Mehmed Hamdi Ef., Hoca	Kemah	1279-1328	Kemah Müftüsü
307	Mehmed Arif Ef.	Mustafa Asım Ef., Kadı Ali-zâde	Erzincan	1235-1310	Erzincan Müftüsü
308	Mustafa Ef.	Mehmed Ef., Müftü-zâde	Yenice	1228-	Yenice Müftüsü
315	Hamid Ef. ⁶⁷	Ahmed Ef., Solak-zâde	-	1270-	Erzurum Müftüsü
318	Lütfullah Ef. ⁶⁸	Mustafa Ef.	Erzurum	1266-	Erzurum Müftüsü
320	Mesudi Salih Ef.	Halil Ef.	-	1295-	Bayezid Müftüsü
326	İsmail Resmi Ef.	-	-	-	Ünye M. (Trabzon-Ordu)
328	Hüseyin Ef. ⁶⁹	-	-	1260-1323	Erzurum Müftüsü
341	Cafer Es-Sadık Ef.	Kasım Ef.	Rize	1251-	Pasinler Müftüsü
353	Mehmed Arif Ef. ⁷⁰	Mehmed Şerif Ef.	Kemah	1260-	Kemah Müftüsü
359	Mahmud Hamdi Ef., Hacı	Mehmed Gülşen Ağa	Erzurum	1253-	Bayezid Müftüsü (Erzurum-Kars)
449	Ali Ef. ⁷¹	-	-	-	Kozan Müftüsü
450	Mehmed Sıdkı Ef.	Ali Ef.	Payas	1254-	Payas M. (Adana-Hatay)
451	Mehmed Sadık Ef.	Abdurrahman Ef., Hacı	Adana	1247-1316	Adana Müftüsü
452	Ahmed Ef.	Mehmed Ef., Zoroğlu	Karaisalı	1252-	Karaisalı Müftüsü (Adana)
453	Ali Ef.	Ahmed Ef.	Maraş	1259-	Bahçe Müftüsü (Sivas)
454	Ahmed Hilmi Ef.	Ali Ağa	Feke	1252-	Kozan Müftüsü
455	Mehmed Ef.	Bekir Ağa, Hacı	Islahiye	1298-1329 R.	Islahiye Müftüsü (Adana-Gaziantep)
456	Abdullah Sabit Ef. ⁷²	Halil Ef., Müftü	Anamur	1256-	Anamur Müftüsü
475	Ömer Emrullah Hakkı Ef.	Halil Ef.	Bolu	1243-	İnebolu Müftüsü
528	Mustafa Ef.	Ali Ağa	İspir	1281-	İspir M. (Erzurum)
537	Reşid Ef.	Hamza Ağa	Hemşin	1272-1334 R.	Pasinler Müftüsü
542	Mehmed Emin Ef.	Esad Ef., Naim-zâde	Kaş	1284 R.-	Kaş Müftüsü
544	Ali Şükrü Ef.	Mustafa Ef.	Of	1278-	Tortum Müftüsü
548	Mehmed Ef.	Ahmed Ef.	Kiskim	1266 R.-	Kiskim (Erzurum-Artvin)
552	Habib Lütfi Ef.	Mehmed Ef.	Namervan	1270-1335	Namervan M. (Erzurum)
556	İbrahim Ef.	Mehmed Ağa	Erzurum	1299-	Kığı Muf. (Erzurum)
560	İsa Ef.	Mehmed Ağa	Hınıs	1276-	Hınıs Müftüsü
563	Osman Fevzi Ef. ⁷³	-	-	-	Erzincan Sancağı Muf.
571	Ali Rıza Ef.	İbrahim Ağa	Erzincan	1285-	Pülümür Müftüsü
574	Şaban Ef.	Mehmed Ef., Yakup Efendi-zâde	Refahiye	1276-1332	Refahiye Müftüsü (Erzurum-Erzincan)
578	Ahmed Şükrü Ef.	Mustafa Ef.	Kemah	1280 R.-	Kemah Müftüsü

⁶² Tercüme-i hal belgesi yok.

⁶³ Dosyası yerinde mevcut değil.

⁶⁴ Tercüme-i hal belgesi yok.

⁶⁵ Ayrıca bkz. Dosya No. 1362.

⁶⁶ Ayrıca bkz. Dosya No. 1017.

⁶⁷ Tercüme-i hal belgesi yok.

⁶⁸ Tercüme-i hal belgesi yok.

⁶⁹ Tercüme-i hal belgesi yok.

⁷⁰ Ayrıca bkz. Dosya No. 1029.

⁷¹ Tercüme-i hal belgesi yok.

⁷² Ayrıca bkz. Dosya No. 1231.

⁷³ Tercüme-i hal belgesi yok.

582	Bekir Yumni Ef.	Hurşid Ef.	Kemah	1288-	Kuruçay M. (Erzincan)
586	Resul Ef.	Taha Ef., Seyyid	Arvas	1280-1334 R.	Bayezid Müftüsü
598	Mehmed Tevfik Ef.	Mustafa Ef.	Ahi Şeyh	1253-	Mihaliçcik (Ankara-Eskişehir)
598	Ömer Faruk Ef.	Mustafa Ağa	Van	1285-	Diyadin Müftüsü
599	Yusuf Derviş Ef.	Bekir Ağa, Hacı	Keskin	1271-	Keskin M. (Kırşehir)
601	Ali Niyazi Ef.	Mustafa Ağa	Seferhisar	1238 R.-	Sivrihisar Müftüsü
602	Mehmed Rüşdü Ef.	Ömer Ef.	Sungurlu	1224-	Sungurlu Müftüsü
603	Mustafa Abdüssamed Ef.	Mehmed Ef., Seyyid	İncesu	1231-	İncesu Müftüsü
604	Ömer Hulusi Ef. ⁷⁴	Osman Nuri Ef. Ulemadan	İskilip	1243-	İskilip Müftüsü
608	Vehbi Ef. ⁷⁵	Osman Ef., Şeyh	Kırşehir	R. 1264-1326	Kırşehir Müftüsü
610	Mehmed Ef.	Süleyman Ef., Şeyh	Boğazlıyan	R. 1253-1326	Boğazlıyan Müftüsü
611	İbrahim Nuri Ef.	İbrahim Hulusi Ef., Seyyid	Çorum	1240-	Çorum Müftüsü
612	Abdulkadir Ef.	Mehmed Ef.	Kayseri	1244-	Haymana Müftüsü
613	Ahmed Ef. ⁷⁶	Ali Ef.	Ayaş	1239-	Ayaş Müftüsü
614	Mehmed Enver Ef.	Mehmed Adil Ef., Seyyid	Kayseri	1244-	Kayseri Müftüsü
617	İbrahim Ef.	Osman Ef., El-hac	Develi	1215-	Develi Müftüsü
627	Mehmed Naci Ef. ⁷⁷	Süleyman Ef., Şeyh	Boğazlıyan	1263-1326	Boğazlıyan Müftüsü
722	Nasrullah İrfan Ef. ⁷⁸	-	-	-	Darende Müftüsü
784	Hasan Tahsin Ef.	Hüseyin Ef.	Koçhisar	1259-	Bayındır Müftüsü
786	Abdullah Sabri Ef.	Ahmed Ef., Hacı	Akhisar	1235-	Akhisar Müftüsü
787	Yahya Ef., El-hac ⁷⁹	Süleyman Ef., Hacı	Tavas	1240-1325 R.	Tavas Müftüsü
791	Mehmed Raşid Ef. ⁸⁰	Ahmed Ef., El-hac	Alaşehir	1249-	Alaşehir Müftüsü
793	Ahmet Şit Ef.	Ahmed Ef.	Tire	1269-	Tire Müftüsü
794	Mehmed Rüşdü Ef. ⁸¹	Abdullah Ef., Molla	Milas	1271	Milas Müftüsü
797	Mehmed Zeki Ef. ⁸²	Süleyman Usta	Muğla	1287 R.-	Köyceğiz Müftüsü
798	Mehmed Nuri Ef.	Receb Ağa	Uşak	1273-	Turgutlu Müftüsü
799	Mehmed Emin Ef. ⁸³	Ali Rıza Ef. Hacı Evliya-zâde	Manisa	1267-1320 R.	Manisa Müftüsü
800	Mehmed Saadeddin Ef.	Yusuf Ef.	Konya	1231-	Muğla Müftüsü
801	Mehmed Hamdi Ef.	Mustafa Ef.	Çal	1256-1318	Çal Müftüsü
804	Halil Zühdü Ef.	İbrahim Ef., Hacı	Bozdoğan	1239-	Nazilli Müftüsü
805	Bekir Ef. ⁸⁴	-	-	-	Menteşe Müftüsü
806	Mehmed Hilmi Ef.	İbrahim Hilmi Ef., Memed-zâde	Bozdoğan	1248-	Bozdoğan Müftüsü
807	Mustafa Ef. ⁸⁵	Musa Ef., El-hac	Söke	1254-	Söke Müftüsü
808	Numan Ef. ⁸⁶	Mehmed Arif Ef.	Seferhisar	1242-	Çeşme Müftüsü
817	Mehmed Zekai Ef.	Mehmed Ef.	Muğla	1266-	Muğla Müftüsü
828	Süleyman Zühdü Ef. ⁸⁷	Emir Hüseyin Ef., Ayan-zâde	Kırkağaç	1260-	Kırkağaç Müftüsü
841	Mehmed Fahreddin Ef.	Mustafa Fehmi Ef.	Bayburt	1297 R.-	Bayburt Müftüsü
880	Ahmed Tevfik Ef. ⁸⁸	Hasan Ef., Kadı	Siirt	1261-	Siirt Müftüsü
881	Hüseyin Ef. ⁸⁹	-	-	-	Siirt Müftüsü
884	Mehmed Hilmi Ef.	Osman Ağa, El-hac	Samsun	1287-1332 R.	Samsun Müftüsü
900	Hamid Hamdi Ef.	Osman Ef., Seyyid	Siirt	1284-	Şirvan M. (Bitlis-Siirt)

⁷⁴ Ayrıca bkz. Dosya No. 1246.

⁷⁵ Ayrıca bkz. Dosya No. 236.

⁷⁶ Ayrıca bkz. Dosya No. 1043.

⁷⁷ Ayrıca bkz. Dosya No. 1028.

⁷⁸ Tercüme-i hal belgesi yok.

⁷⁹ Ayrıca bkz. Dosya No. 1243.

⁸⁰ Ayrıca bkz. Dosya No. 1046.

⁸¹ Ayrıca bkz. Dosya No. 1238.

⁸² Ayrıca bkz. Dosya No. 1922.

⁸³ Ayrıca bkz. Dosya No. 1042.

⁸⁴ Tercüme-i hal belgesi yok.

⁸⁵ Ayrıca bkz. Dosya No. 1020.

⁸⁶ Ayrıca bkz. Dosya No. 1019.

⁸⁷ Ayrıca bkz. Dosya No. 1023.

⁸⁸ Ayrıca bkz. Dosya No. 1066.

⁸⁹ Tercüme-i hal belgesi yok.

939	Abdullah Ef.	Ali Ef., Emir-zâde, Hacı	Antalya	1292 R.-	Seferihisar Müftüsü
996	Mehmed Ef.	Ahmed Ef., Musa Beşeoğlu	Mudurnu	1246-	Mudurnu Müftüsü
997	Ali Ef. ⁹⁰	Mustafa Ağa	Göynük	1230-	Göynük Müftüsü
1002	Mehmed Tahir Ef. ⁹¹	Ahmed Nesari Ef.	Arabsun	1240-	Arabsun Müftüsü
1003	Mehmed Kutbeddin Ef. ⁹²	Ahmed Ef., El-hac	Zara	1251-	Koçgiri Müftüsü
1005	Mustafa Vasfi Ef. ⁹³	Zekeriya Ef.	Avanos	1260-1317 R.	Avanos Müftüsü
1009	Mustafa Hilmi Ef.	Mehmed Ağa	Çarşamba	1269-	Çarşamba Müftüsü
1011	Hasan Fevzi Ef.	Ali Ağa, Zürradan	Şumnu	1263-	Erdek Müftüsü
1012	İbrahim Edhem Ef. ⁹⁴	Ali Ef., Himmat Efendi-zâde	Fatsa	1247-	Niksar Müftüsü
1012	Yakup Hamdi Ef. ⁹⁵	Lütfullah Ef., El-hac	Zile	1249-1324	Zile Müftüsü
1014	Hasan Hilmi Ef. ⁹⁶	Mustafa Ef., Hafız	Çeşme	1244-	Çeşme Müftüsü
1015	Rüşdü Ef.	Molla Mehmed	Mamuretü'l- aziz (D.Bakır)	1245-	Mamuretü'l-aziz Müftüsü
1018	İbrahim Ef. ⁹⁷	Hazım Ef., Hacı	Bor	1245-	Bor Müftüsü
1021	Mahmud Ef. ⁹⁸	Mehmed Ağa	Darende	1240-	Darende Müftüsü
1024	Ahmed Necib Ef.	Mustafa Ağa, Macar-zâde	İbradı	1280-	Kastamonu Müftüsü
1024	Mehmed Emin Ef. ⁹⁹	Mustafa Ef., Şeyhü'l-kura'	Kastamonu	1255-1325 R.	Kastamonu Müftüsü
1025	Hilmi Ef.	İbrahim Hilmi Ef.	Bozdoğan	1248-	Bozdoğan Müftüsü
1025	Hüseyin Ef. ¹⁰⁰	Ali Bekir Ef.	Sofulu	1250-	Dedeoğlu Müftüsü
1026	Mustafa Şükrü Ef. ¹⁰¹	Abdülhalim Ef.	Tikveş	1262-	Karaferye Müftüsü
1027	Yusuf Ziya Ef. ¹⁰²	Ömer Ef., Yağcı-zâde	Hopa	1245-1317	Samsun Müftüsü
1029	Zülfikar Ef. ¹⁰³	Hasan Ef., Molla	Siverek	1262-1323	Siverek Müftüsü
1044	Süleyman Vehbi Ef. ¹⁰⁴	Süleyman Ef., Hacı	Nevşehir	1241-1329 R.	Nevşehir Müftüsü
1052	Yusuf Talat Ef.	Ahmed Ef., Müderris	Antalya	1276-	Antalya Müftüsü
1057	Ahmed Recai Ef. ¹⁰⁵	-	-	-	Bolu Müftüsü
1059	Mehmed Tahsin Ef. ¹⁰⁶	Abdülkadir Ef., Şeyh	Isparta	1255-1315 R.	Isparta Müftüsü
1062	Mehmed Şükrü Ef. ¹⁰⁷	Mehmed Ef. Müderris	Nevşehir	1261-	Koçhisar Müftüsü
1124	Mehmed Tevfik Ef.	Ali Ef.	Mesudiye	1284-	Mesudiye Müftüsü
1229	Mehmed Salih Ef.	Mehmed Ef., Ulemadan	Buldan	1236-	Buldan Müftüsü
1232	Hüseyin Hüsnü Ef., El-hac	Zaim Ef., Zaim-zâde, Hacı	Batum	1237-	Hopa Müftüsü
1233	Ali Ragıb Ef. ¹⁰⁸	Mehmed Ağa	Elmalı	1253-	Elmalı Müftüsü
1236	Osman Nuri Ef. ¹⁰⁹	İsmail Ef., Tabib-zâde, Müderris	Zülkadriye	1276-	Zülkadriye Müftüsü
1242	Mehmed Emin Ef. ¹¹⁰	Abdullah Ef.	Sandıklı	1256-	Sandıklı Müftüsü
1248	Ahmed Hilmi Ef. ¹¹¹	Yusuf Ağa	Diyarbakır	1257-1317 R.	Diyarbakır Müftüsü

⁹⁰ Ayrıca bkz. Dosya No. 2557.

⁹¹ Ayrıca bkz. Dosya No. 2716.

⁹² Ayrıca bkz. Dosya No. 2343.

⁹³ Ayrıca bkz. Dosya No. 1656.

⁹⁴ Ayrıca bkz. Dosya No. 2316.

⁹⁵ Ayrıca bkz. Dosya No. 2317.

⁹⁶ Ayrıca bkz. Dosya No. 1778.

⁹⁷ Ayrıca bkz. Dosya No. 2790.

⁹⁸ Ayrıca bkz. Dosya No. 2344.

⁹⁹ Ayrıca bkz. Dosya No. 2568.

¹⁰⁰ Ayrıca bkz. Dosya No. 1806.

¹⁰¹ Ayrıca bkz. Dosya No. 4601.

¹⁰² Ayrıca bkz. Dosya No. 2477.

¹⁰³ Ayrıca bkz. Dosya No. 2034.

¹⁰⁴ Ayrıca bkz. Dosya No. 2722.

¹⁰⁵ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁰⁶ Ayrıca bkz. Dosya No. 2744.

¹⁰⁷ Ayrıca bkz. Dosya No. 588 ve 2731.

¹⁰⁸ Ayrıca bkz. Dosya No. 2754 ve Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁰⁹ Ayrıca bkz. Dosya No. 1614.

¹¹⁰ Ayrıca bkz. Dosya No. 3015.

¹¹¹ Tercüme-i hal belgesi yok. Ayrıca bkz. Dosya No. 2035.

1249	Mehmed Tevfik Ef.	Mustafa Ef.	Ankara	1255-	Mihaliçcik Müftüsü
1253	Mehmed Refik Ef.	Mustafa Ağa	Eğin	1266-	Eğin Müftüsü
1359	Mahmud Hamdi Ef.	Mehmed Gülşen Ef.	Bayezid	1253-	Bayezid Livası Müftüsü
1364	Hüseyin Hilmi Ef.	Süleyman Ef., Nadir-zâde	Erzurum	1248-	Ergani Müftüsü
1377	Mustafa Nuri Ef.	Hasan Ef., Köse-zâde	Reşadiye	1277 R.-	Reşadiye Müftüsü
1409	Abbas Vasık Ef.	Salih Ağa	Urfa	1276-	Suruç Müftüsü
1438	İsmail Ef.	Mehmed Şevki Ef.	Balya	1284-	Balya Müftüsü
1441	Hüseyin Hüsnü Ef.	Talha Ağa	Ergiri	1270-	Diyarbakır Müftüsü
1466	İsmail Hakkı Ef.	Mustafa Ef.	Erzurum	R. 1289-1334	Çorum Müftüsü
1534	Abdullah Fehmi Ef.	İbrahim Bey	Erbaa	1284	Erbaa Müftüsü
1542	Mehmed Tevfik Ef.	-	-	-	Yıldızeli Müftüsü
1558	İsmail Hakkı Ef.	Ahmed Ağa	Seydişehir	1304-	Ceyhan Müftüsü
1560	Mehmed Ef.	Mustafa Ef.	Karaisalı	1286-	Karaisalı Müftüsü
1566	Şakir Ef.	Mustafa Ef.	Silifke	1265 R.-	İçel Müftüsü
1572	Mehmed Ef.	İbrahim Ef.	Gülner	1290 R.-	Gülner Müf. (Adana)
1575	Nadir Cemil Ef.	Ali Safi Bey	Mut	1295-	Mut Müftüsü
1579	Said Ef.	Mehmed Emin Ef.	Ermenak	1281 R.-	Ermenak Müf. (Ermenek)
1596	Mustafa Ef. ¹¹²	-	-	1290-	Dörtöyl Müftüsü
1607	Mehmed Ef.	İbrahim Hoca	Haçin	1285-	Haçin M. (Adana-Kozan)
1611	Hüseyin Hüsnü Ef.	Bekir Ağa	İştib	1287 R.-	Feke M. (Adana-Kozan)
1611	Mehmed Ef. ¹¹³	-	-	-	Ayıntab Müftüsü
1612	Süleyman Ef. ¹¹⁴	Ali Ağa	-	-	Maras Müftüsü
1614	Osman Nuri Ef. ¹¹⁵	-	-	-	Kars Müftüsü
1619	Abdullah Sıddık Ef.	Mehmed Emin Ef.	Mersin	1282 R.-	Mersin Müftüsü
1619	Mehmed Emin Ef.	Abdurrahman Ef.	Urfa	1268 R.-	Urfa Müftüsü
1621	Ahmed Hilmi Ef.	-	-	-1335 R.	Tarsus Müftüsü
1624	Abdullatif Cemaleddin Ef	Abdullah Ef.	Urfa	1240-	Urfa Müftüsü
1630	Müslim Ef.	Abdurrahman Ef., Müftü-zâde	Urfa	1274 R.-	Urfa Müftüsü
1634	Eyüb Sabri Ef.	Ahmed Hilmi Ef Hacı	Darende	1293-	Yumurtalık Müftüsü
1635	Mehmed Rifat Ef.	Ali Kâzım Ef.	Ankara	1277-	Ankara Müftüsü
1639	Hüseyin Hüsnü Ef.	-	-	-	Ayaş Müftüsü
1643	Mustafa Ef.	Ahmed Ef.	Maras	1241-	Maras Müftüsü
1645	Abdullah Vecdi Ef.	Mustafa Ağa	Bâlâ	1282-	Bâlâ Müftüsü
1653	Ahmed Muhtar Ef.	Yahya Ef.	Sivrihisar	1266-	Haymana Müftüsü
1655	Mehmed Ali Ef.	Osman Ef., Helvacı-zâde	Sivrihisar	1290	Sivrihisar Müftüsü
1661	Mehmed Ef.	Ömer Ef.	Karacaviran	1288-	Kalecik Müftüsü
1666	Abdülğafur Ef.	Ali Ef.	Mihaliçcik	1275-	Mihaliçcik Müftüsü
1677	Ali Rıza Ef.	Hasan Ağa	Boyabad	1263-	Çorum Müftüsü
1685	İsmail Hakkı Ef.	Mehmed Ef., Mansur-zâde	İskilip	1270 R.-	İskilip Müftüsü
1690	Osman Ef.	Ali Osman Ef., Hacı	Keskin	1282-	Sungurlu Müftüsü
1695	Mehmed Emin Ef.	Lütfullah Ağa	Osmancık	R. 1276-1334	Osmancık Müftüsü
1700	Musa Kâzım Ef. ¹¹⁶	-	Marglıç	1287-	Mecidözü Müf. (Ankara)
1702	Behçet Ef.	Rıfki Ef., Hacı	Kumanova	1273-1331 R.	Kırşehir Müftüsü
1709	Ahmed Hamdi Ef.	Zekeriya Ef., Hacı	Avanos	1282-	Avanos Müftüsü
1711	Mehmed Sadık Ef.	Hacı Derviş Ef.	Keskin	1299-	Keskin Müftüsü
1716	İsmail Hakkı Ef.	-	-	-	Mucur Müftüsü (Ankara)
1720	Mehmed Hüsnü Ef.	Abdullah Tahir Ef., Müftü	Yozgat	1274-1334 R	Yozgat Müftüsü
1729	Mehmed Edib Ef.	Musa Ağa	Akdağ	1255 R.-	Akdağ Müftüsü
1733	Abdullah Ef.	Mahmud Ef.	Boğazlıyan	1271-	Boğazlıyan Müftüsü
1738	Hüseyin Ef.	-	Gönen	1290-	Gönen Müftüsü
1750	Hüseyin Fehmi Ef. ¹¹⁷	-	Daday	1275-	Ödemiş Müftüsü
1759	Hasan Ef.	Mehmed Tevfik Ef.	Bayındır	1275 R.-	Bayındır Müftüsü

¹¹² Tercüme-i hal belgesi yok.

¹¹³ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹¹⁴ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹¹⁵ Dosyası yerinde mevcut değil.

¹¹⁶ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹¹⁷ Tercüme-i hal belgesi yok.

1764	Ahmed Hulusi Ef.	Ali Ağa, Hacı	Bergama	1276-1335 R.	Bergama Müftüsü
1778	Ahmed Ragıb Ef.	Muhsin Ağa, Hacı	Çeşme	1270-	Çeşme Müftüsü
1782	Ömer Avni Ef.	-	Elbistan	1298-	Seferihisar Müftüsü
1785	Abdülkadir Ef.	Hasan Ef., Hacı	-	-	Foçateyn Müftüsü
1788	Osman Ef.	Rüstem Ef.	Hasköy	1260-	Hasköy Müftüsü
1790	Hasan Reşad Ef.	Mehmed Nuri Ef.	Kuşadası	1292 R.-	Kuşadası Müftüsü
1796	İbrahim Edhem Ef.	Mustafa Ef., Telli-zâde	Tavas	1274-	Menemen Müftüsü
1801	İbrahim Sabri Ef.	Hüseyin Ef., Hacı	Nif	1274 R.-	Nif Müftüsü
1802	Mustafa Nuri Ef.	Ali Ef.	Yanya	1242-	Bayezid Müftüsü
1816	Mehmed Emin Ef.	Abdullah Ef.	Bozdoğan	1289-	Bozdoğan Müftüsü
1824	Ömer Lütfi Ef. ¹¹⁸	-	-	-	Söke Müftüsü
1830	Ahmed Hamdi Ef.	İsmail Ef.	Sarayköy	1272-	Karacasu Müftüsü
1835	Salih Ef. ¹¹⁹	-	-	-	Nazilli Müftüsü
1851	Veli Ef., Hacı	-	-	-1335	Alaşehir Müftüsü
1855	Mehmed Ef.	Mehmed Ef., Keresteci-zâde	Alaşehir	1289-	Alaşehir Müftüsü
1857	Mehmed Ef. Müftü-zâde	-	-	-	Buldan Müftüsü
1862	Ahmed İzzet Ef.	Mehmed Ef., Hacı	Çal	1292 R.-	Çal Müftüsü
1867	Ahmed Şükrü Ef.	Salih Ef., Hacı	Sarayköy	1280-	Sarayköy Müftüsü
1872	Mehmed Tahir Ef.	Ali Ef., Hacı, Müderris	Tavas	1292 R.-	Tavas Müftüsü
1882	Ahmed Âlim Ef.	Arif Ef., Hacı	Manisa	1291 R.-	Manisa Müftüsü
1882	Mehmed Şemseddin Ef.	Ali Rıza Ef., Hacı Evliya-zâde	Manisa	R. 1273-1331	Manisa Müftüsü
1893	Ahmed Nazif Ef.	Ahmed Ef. Hatip-zâde	Eşme	1290-	Eşme Müftüsü
1894	Yusuf Ef.	Mehmed Ali Ağa	Akhisar	1264-1335 R.	Akhisar Müftüsü
1897	Ahmed Sadık Ef.	Osman Ef.	Salihli	1288-	Salihli Müftüsü
1905	Mehmed Rasih Ef.	Hasan Ef.	-	-	Kula Müftüsü
1911	Osman Ef.	Mehmed Emin Ef.	Soma	1288 R.-	Soma Müftüsü
1913	İsmail Ef.	Mahmud Ef., Hacı	Gördes	R. 1272-1337	Gördes Müftüsü
1915	Halil İbrahim Ef.	Hasan Hüsnü Ef.	Muğla	1276-	Muğla Müftüsü
1921	Mehmed Hilmi Ef.	Hasan Ef.	Hopa	1254-	Bodrum Müftüsü
1928	Mehmed Sadık Ef.	Durmuş ali Ağa	Milas	1290 R.-	Milas Müftüsü
1928	Yunus Kâmil Ef.	Ömer Bey	Karahisar-ı Sahib	1252-	Karahisar-ı Sahib Müftüsü
1929	Mehmed Hamdi Ef.	Ahmed Ağa, Hacı	Kütahya	R. 1268-1327	Söğüt Müftüsü
1930	İbrahim Kâzım Ef.	Hüseyin Ef.	Uşak	1288-	Uşak Müftüsü
1932	Abdülmecid Ef., Seyyid	Abdullah Ef., Seyyid	Bitlis	1292-	Bitlis Müftüsü
1932	Ali Rıza Ef.	İbrahim Ef., Hoca	Uşak	1267-	Bursa Müftüsü
1935	Mustafa Asım Ef.	Mehmed Ef.	Uşak	1266	Uşak Müftüsü
1936	Mustafa Asım Ef.	-	-	-	Gediz Müftüsü
1939	Abdülgani Ef.	Halil Ef.	Bitlis	1302-	Ahlat Müftüsü
1939	Osman Nuri Ef.	Mehmed Emin Ef.	Balıkesir	1266-	Karesi Müftüsü
1940	Ahmed Kemaleddin Ef.	Abdülkerim Ef.	Gazan	1262-	Bandırma Müftüsü
1940	Ali Rıza Ef.	Mehmed Ef., Hoca	Hizan	1268-	Hizan Müftüsü
1942	Halil Hulki Ef.	Mehmed Ef., Hacı	Siirt	1285-	Siirt Müftüsü
1949	Mehmed Nuri Ef.	Hasan Ağa	Bilecik	1260-	Bilecik Müftüsü
1950	Ali Rıza Ef.	İbrahim Ef.	Ayvacık	1261-	Mudanya Müf. (Bursa)
1951	Muhyiddin Ef.	Molla Abdülmecid Ef.	Siirt	1293	Eruh Müftüsü
1955	Resul Zeki Ef.	Hoca Resul Ef.	Pervari	1285-	Pervari Müftüsü
1959	Abdurrahman Hasib Ef.	Hüseyin Ef., Hoca	Siirt	1299-	Şirvan Müftüsü (Bitlis)
1962	Nasrullah Ef.	Ömer Ef.	Garzan	1293-	Garzan Müftüsü
1964	Hasan Naki Ef.	M. Hamdi Ef., Hacı	Genç	1293-	Genç Müf. (Bitlis-Bingöl)
1969	Şahabeddin Ef.	Mehmed Ef., Seyyid	Çapakçur	1277 R.-	Çapakçur Müf. (Bitlis)
1972	Mehmed Emin Ef.	-	-	-	Kulp Müftüsü
1974	Mehmed Hamdi Ef.	Abdullah Ef.	Muş	1248-1332 R.	Muş Müftüsü
1976	Ömer Ef.	Mehmed Şerif Ef.	Van	1292 R.-	Bulanık Müftüsü
1979	Mehmed Hilmi Ef.	Musa Ef.	Gönen	1270-1330 R.	Gönen Müftüsü
1984	Halid Ef.	-	Varto	1292-	Varto Müftüsü
1987	Ömer Lütfi Ef.	İbrahim Ağa	Osmanpaazarı	1285 R.-	Ertuğrul Müf. (Bilecik)

¹¹⁸ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹¹⁹ Tercüme-i hal belgesi yok.

1990	İbrahim Sadık Ef. ¹²⁰	Süleyman Ef., Hacı	Balıkesir	1273 R.-	Karesi Müftüsü
2030	Mehmed Emin Lütfi Ef.	İbrahim Âlim Ef Hacı	Midyat	R. 1259-1327	Midyat Müftüsü
2031	Abdülkerim Ef.	Fezullah Ef.	Mardin	1265-	Beşiri Müftüsü
2032	Osman Tevfik Ef. ¹²¹	-	-	-	Ergani Müftüsü
2036	Abdülhamit Ef.	A. Rüşdü Ef., El-hac	Lice	1277-	Lice Müftüsü
2037	Hüseyin Hilmi Ef.	Süleyman Ef.	Çıldır	1250-	Ergani Müftüsü
2041	İbrahim Halil Ef.	Abdülhamid Ef., Müftü-zâde	Ergani Madeni	1266-	Maden Müftüsü
2047	Ahmed Rifat Ef. ¹²²	Hüseyin Ef Kadı-zâde	Palu	1270-	Palu Müftüsü
2175	Mehmed Arif Ef.	Arif Ef., Hacı	Ayıntab	1287-	Ayıntab Müftüsü
2185	Hasan Ef.	Miftahi-zâde	-	-	Urfa Müftüsü
2194	Abdülkadir Ef.	Molla Mehmed Ef.	Urfa	R. 1272-1331	Suruç Müftüsü
2195	Mehmed Tevfik Ef.	Mustafa Ef.	Maraş	1259-	Maraş Müftüsü
2204	Mustafa Feyzi Ef.	Hüseyin Ağa, Halil-zâde	Elbistan	1280 R.-	Elbistan Müftüsü
2205	Veliyiddün Ef. ¹²³	-	-	-	Pazarcık Müftüsü
2208	Mustafa Ef. ¹²⁴	-	-	-	Zeytin Müf. (Urfa)
2210	Mustafa Ef.	Ömer Ef., Hacı	Andırın	1259 R.-	Göksun Müftüsü
2235	Yusuf Ef.	Hüseyin Ağa	Orhaneli	1289 R.-	Orhaneli Müftüsü
2239	İlyas Ef.	Yakup Ef., Hacı	Rize	1290-	Orhangazi Müftüsü
2241	Mustafa Ef.	M. Emin Ef., Hafız	Karacabey	1284-	Karacabey Müftüsü
2263	Ali Feyzi Ef.	Mehmed Hamdi Ef.	Karahisar-1 Sahib	1262-	Karahisar-1 Sahib Müftüsü
2266	Mehmed Emin Ef.	Hasan Hamdi Ef Şeyh	Sandıklı	1274 R.-	Sandıklı Müftüsü
2272	Ahmed Ef., Hacı	Mehmed Ef., Hacı	Dinar	1275-	Dinar Müftüsü
2277	Hasan Fevzi Ef.	Mehmed Ef.	Kütahya	1294-	Kütahya Müftüsü
2279	Mehmed Arif Ef.	İbrahim Ef., Müftü-zâde	Simav	1271 R.-	Simav Müftüsü
2280	Ali Ef.. ¹²⁵	-	-	-	Uşak Müftüsü
2281	Mustafa Ef.	İsmail Ağa	Söğüt	1282-	Söğüt Müftüsü
2282	Süleyman Şakir Ef.	Mehmed Salih Ef., Müftü-zâde	Gediz	1279-	Gediz Müftüsü
2287	İbrahim Ef.	Abdülğani Ef. Seyyid	Diyarbakır	1286-	Diyarbakır Müftüsü
2289	Muhyiddin Ef.	Hüseyin Hüsnü Ef.	Diyarbakır	1299-	Beşiri Müftüsü
2292	Abdurrahman Ef. ¹²⁶	-	-	-	Silvan Müftüsü
2296	Hasan Ef., Şeyh	Şeyh Ali Ef.	Palu	1265-	Palu Müftüsü
2297	Osman Ef.	Eyüb Ef., Hacı	Siverek	1267-	Siverek Müftüsü
2298	İbrahim Ef.	-	Viranşehir	1289-	Viranşehir Müftüsü
2299	Hüseyin Ef.	Mehmed Ef., Hacı	Mardin	1275-	Mardin Müftüsü
2300	A. Hilmi Ef., El-hac	Mehmed Ef., Hacı	Cizre	R. 1280-1340	Cizre Müftüsü
2301	Ahmed Hilmi Ef.	-	-	-	Ünye Müftüsü
2302	Şakir Ef.	Mehmed Ali Bey	Mardin	1290-	Midyat Müftüsü
2303	Ahmed Hilmi Ef.	Molla Abdullah Ef.	Mardin	1288-	Nusaybin Müftüsü
2303	Mehmed Tahir Zeki Ef.	Kasım Ef.	Mardin	1297-	Nusaybin Müftüsü
2312	Mustafa Vehbi Ef.	Mahmud Mehdioglu	Erbaa	1230-1315	Erbaa Müftüsü
2315	Hasan Hilmi Ef.	İsmail Ef.	Tokat	1244-	Tokat Müftüsü
2318	Abdurrahman Ef.	Mustafa Ef.	Zile	1253-	Zile Müftüsü
2319	Hasan Hilmi Ef.	Mahmud Ef.	Erbaa	1283-	Erbaa Müftüsü
2320	Abdülkerim Ef. ¹²⁷	Abdurrahman Ef.	Karahisar-1 Şarki	1257-	Karahisar-1 Şarki Müftüsü (Sivas-Erzurum)
2325	Mehmed Münib Ef.	Mehmed İlimi Ef.	Merzifon	1273-	Merzifon Müftüsü
2328	Mustafa Tevfik Ef.	İsmail Ef.	Gümüşhacıkö	1271- 1328 R.	Gümüşhacıköy Müftüsü (Sivas)
2329	İsmail Ef. ¹²⁸	-	-	-	Adapazarı Müftüsü

¹²⁰ Ayrıca bkz. Dosya No. 4117.

¹²¹ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹²² Ayrıca bkz. Dosya No. 1028.

¹²³ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹²⁴ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹²⁵ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹²⁶ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹²⁷ Ayrıca bkz. Dosya No. 1054.

¹²⁸ Dosyası yerinde mevcut değil.

2329	Mehmed Necib Ef.	Ali Zühdü Ef., Hafız	Divriği	1255-	Divriği Müftüsü
2334	Süleyman Fehmi Ef.	Osman Nuri Ağa, Çelebi-zâde	Koyulhisar	1283 R.-	Koyulhisar Müftüsü
2339	Mehmed Şevki Ef.	Süleyman Ağa	Mecidözü	1266-	Mecidözü Müftüsü
2341	Osman Ef.	İbrahim Ef.	Tokat	1267-1330 R.	Tokat Müftüsü
2342	Abdullah Raci Ef.	Mehmed Ağa	Gürün	1237-	Gürün Müftüsü
2346	Mehmed Nuri Ef.	Hoca Mustafa Ef.	Bilecik	1292 R.-	Bilecik Müftüsü
2348	Osman Zeki Ef.	Osman Ağa, Şeyh	Mesudiye	1258-	Mesudiye Müftüsü
2357	Mehmed Emin Ef.	Mustafa Ef.	Batum	1247-	Sivas Müftüsü
2364	Mehmed Ef.	Mahmud Ef., Hacı	Çorum	R. 1287-1333	Darende Müftüsü
2368	Hayrullah Ef.	-	Divriği	1294-	Divriği Müftüsü
2374	Sıdkı Ef.	Ömer Ef.	Hafik	1256-	Koçgiri Müftüsü
2382	Adil Ef.	Hacı Abdülkerim Ağa	Nalcık	1269-	Yenihan Müftüsü
2386	Abdurrahman Kamil Ef.	-	Hafik	-	Amasya Müftüsü
2388	İsmail Hakkı Ef.	-	-	-	Havza Müftüsü
2390	Mustafa Haşim Ef.	Ali Ef.	Vezirköprü	1277 R.-	Vezirköprü Müftüsü
2391	Ahmed Vehbi Ef.	Hüseyin Avni Ef.	Merzifon	1299-	Merzifon Müftüsü
2392	Zekeriya Ef.	Hüseyin Ef.	Kafkasya	1240-1326 R	Yıldızeli Müftüsü
2395	Ahmed Ef.	-	-	-	Lâdik Müftüsü
2396	Kamil Ef. ¹²⁹	-	Zile	-	Zile Müftüsü
2401	Abdurrahman Saib Ef.	Hüseyin Ef.	Darende	1286-	Darende Müftüsü
2405	Ahmed Durmuş Ef.	Mehmed Ef.	Erbaa	1287-	Erbaa Müftüsü
2410	Ali Rıza Ef.	Mehmed Ef.	Reşadiye	R. 1292-1330	Reşadiye Müftüsü
2411	Mustafa Fehmi Ef.	-	-	-	Niksar Müftüsü
2413	Hamdi Ef.	Yusuf Ef.	Zile	1273-	Zile Müftüsü
2415	İbrahim Ef.	Halil Ef.	Mesudiye	1290-1332 R.	Mesudiye Müftüsü
2421	İsmail Hakkı Ef.	Mustafa Ef., Çiğirim-zâde	Şiran	1260-	Suşehri Müftüsü
2424	Mehmed Kâzım Ef.	-	-	-	Koyulhisar Müftüsü
2425	Mehmed Kâmil Ef.	Muhsin Ef., Hacı	Rize	R. 1257-1327	Lazistan Müftüsü
2426	Hasan Hüsnü Ef.	Selim Ef.	Ordu	1262-	Ordu Müftüsü
2427	Mehmed Sabri Ef.	İbrahim Ağa	Kelkit	R. 1253-1326	Kelkit Müftüsü
2429	Mehmet Ef.	Ahmed Ef. Demiroğlu	Şiran	1245-1311 R.	Şiran Müftüsü (Bayburt)
2430	Hüseyin Hüsnü Ef.	Mustafa Ef.	Rize	1242-	Rize Müftüsü
2431	Hasan Tahsin Ef.	Ahmed Ef.	Sivas	1244-	Ünye Müftüsü
2432	Yusuf Ef.	Ali Ef.	Rize	R. 1285-1327	Rize Müftüsü
2433	Hüseyin Hüsnü Ef.	Hacı Zaim Ef.	Saraybosna	1238-	Hopa Müftüsü
2434	Ali Sabri Ef.	Osman Halil Ef.	Ordu	1274-	Ordu Müftüsü
2435	Mahmud İmadeddin Ef.	Zeynelabidin Ef.	Trabzon	1261-1326 R.	Trabzon Müftüsü
2437	Ahmed Ef.	Hüseyin Ağa	Trabzon	1292-	Ordu Müftüsü
2438	Ali Rıza Ef.	Şaban Ef., Hacı	Rize	1291-	Rize Müftüsü
2438	Mehmed İzzet Ef.	Şakir Ağa	Akçabat	1288 R.-	Akçabat Müftüsü
2439	Ali Rıza Ef.	Mustafa Ef.	Giresun	1265-	Giresun Müftüsü
2440	Ali Fikri Ef. ¹³⁰	-	-	-	Giresun Müftüsü
2440	Yusuf Bahri Ef.	Feyzullah Ef., Taşlı-zâde	Ünye	1255 R.-	Ünye Müftüsü
2442	Hüseyin Ef.	Mehmed Ef.	Of	1270 R.-1337	Of Müftüsü
2443	Ahmed Necmeddin Ef.	-	-	-	Tirebolu Müf. (Trabzon)
2447	Süleyman Hilmi Ef.	Osman Hoca, Mazharoğlu	Tirebolu	1262-	Tirebolu Müftüsü
2448	Ömer Feyzi Ef.	Osman Nuri Ef.	Kırkağaç	-	Kelkit Müftüsü
2449	Hüseyin Müştak Ef.	Hacı Mehmed Ef.	Görele	1287-	Görele Müftüsü (Trabzon)
2455	Mehmed Ali Ef.	Osman Ef., Karahasanoğlu	Maçka	1267-1330 R.	Maçka Müftüsü
2456	Kâmil Ef.	Mustafa Ef., Müderris	Of	1288-	Maçka Müftüsü
2458	Ali Hilmi Ef.	Hüseyin Ef.	Vakfikebir	1277 R.-	Vakfikebir Müftüsü
2460	İsmail Hakkı Ef.	Mehmed Ef., Hamza Ağa-zâde	Avrethisar	R. 1266-1334	Görele Müftüsü
2463	Mehmet Hâkim Ef. ¹³¹	-	-	-	Gümüşhane Müftüsü
2465	Abdülhamid Ef.	Mehmed Emin Ef.	Kavak	1271 R.-	Kavak Müftüsü

¹²⁹ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹³⁰ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹³¹ Tercüme-i hal belgesi yok.

2467	Ahmed Ef. ¹³²	-	-	-	Torul Müftüsü (Trabzon)
2472	Osman Ef.	-	-	-	Kelkit Müftüsü
2478	Abbas Sıdkı Ef. ¹³³	Debbağî Ahmed Ef.	Bafra	1262-	Bafra Müftüsü
2479	Mustafa Hilmi Ef.	Mehmed Ağa	Çarşamba	1269 R.-	Çarşamba Müftüsü
2481	Osman Nuri Ef.	Mehmed Emin Ef., Amca-zâde	Kastamonu	1272-	Kastamonu Müftüsü
2482	Mehmed Emin Ef.	Mustafa Niyazi Ef.	Kastamonu	1289-1332 R.	Kastamonu Müftüsü
2484	Hasan Tahsin Ef.	-	-	-	Araç Müf. (Kastamonu)
2485	Ahmed Hamdi Ef.	-	-	1289-	İnebolu Müftüsü
2486	Hasan Hilmi Ef.	-	-	-	Cide Müf. (Kastamonu)
2490	Saadeddin Ef.	Ahmed Ef.	Safranbolu	1284-	Safranbolu Müftüsü
2498	Mehmed Reşid Ef.	Hüseyin Vehbi Ef.	Daday	1279-	Daday Müftüsü
2499	Mehmed Ef.	Sadık Ef.	Tosya	1283-	Tosya Müftüsü
2504	İbrahim Hilmi Ef.	Mustafa Ef.	Sinop	1287-	Sinop Müftüsü
2514	Abdurrahman Hulusi Ef.	Osman Ef.	Ordu	1270-	Ordu Müftüsü
2521	Ataullah Ef.	Salih Fikri Ef.	Çankırı	1290-	Çankırı Müftüsü
2521	Osman Ef.	Mehmed Emin Ef.	Çankırı	1268-	Çankırı Müftüsü
2525	Mustafa Ef.	Kadir Ef.	Çerkeş	1292-	Çerkeş Müftüsü
2529	Ali Rıza Ef.	-	-	-	Konya Müftüsü
2540	Mehmed Tahir Ef.	Aziz Bey	Gülenber	1284-1338 R.	Adana Merkez Müftüsü
2546	Mustafa Ef.	Süleyman Ağa	Taşlıca	1291 R.-	Akşehir Müftüsü
2551	Mehmed Muhsin Ef.	Süleyman Ağa	Beyşehir	1283-	Beyşehir Müftüsü
2552	Abdullah Ef.	-	-	-	İlgin Müftüsü
2556	Mustafa İzzet Ef.	Mehmed Ef., El-hac	Bolu	1252-1322 R.	Bolu Müftüsü
2559	Mehmed Ef.	Ahmed Ef.	Mudurnu	1246-	Mudurnu Müftüsü
2561	Salih Ef. ¹³⁴	-	-	-	Göynük Müftüsü
2562	İsmail Hakkı Ef.	Mustafa Ef., Hacı	Karapınar	1285-	Karapınar Müftüsü
2562	Mehmed Sadık Ef.	Hüseyin Beşe	Mudurnu	1260-1330 R.	Mudurnu Müftüsü
2563	Ali Rüşdü Ef.	Ali Ef.	Hamidiye	1267-1330 R.	Devrek Müftüsü
2564	Abdüselam Ef.	Şevki Halil Ef., Hacı	Cide	1261-	Cide Müftüsü
2566	İbrahim Ef.	Mustafa Ef.	Seydişehir	1266-1333 R.	Seydişehir Müftüsü
2567	Ali Lütfi Ef.	Ahmed Ağa, Hacı	Kastamonu	1250	Sinop Müftüsü
2569	Mehmed Rıfat Ef.	Mehmed Hilmi Ef.	Safranbolu	1272-	Safranbolu Müftüsü
2576	Halil Hulusi Ef.	Rahmi Ef., Hacı	Burdur	1293-	Burdur Müftüsü
2584	İbrahim Hulusi Ef.	Ömer Ef.	Karaman	1249-	Karaman Müftüsü
2584	Şükrü Ef.	Hamid Ef., Hacı	Ödemiş	1297 R.	Tefenni Müftüsü
2588	Mehmed Şakir Ef.	Şükrü Ef.	Isparta	-	Isparta Müftüsü
2596	Yakup Şükrü Ef.	Hasan Ali Ef.	Eğridir	1281-1330 R.	Eğridir Müftüsü
2597	Mustafa Hazım Ef.	İsmail Ef., Sofu-zâde	Çankırı	1245-	Çankırı Müftüsü
2598	Mehmed Tahir Ef.	Alim Ef., Hacı (Müderri)	Uluborlu	1285-	Uluborlu Müftüsü (Konya)
2609	Süleyman Afşar Ef.	Mehmed Ağa	Niğde	1280-	Niğde Müftüsü
2612	Halil Hilmi Ef.	Hüseyin Ef.	Tosya	1244-	Tosya Müftüsü
2613	Emrullah Hakkı Ef.	Halil Ef.	İnebolu	1243-	İnebolu Müftüsü
2616	Mustafa Ef.	Ahmed Ef., Kumru-zâde	Ürgüp	1275-	Ürgüp Müftüsü
2619	Mehmed Şerif Ef.	İsmail Ef., Hacı	Aksaray	1258-1331 R.	Aksaray-Niğde Müftüsü
2620	İbrahim Hilmi Ef.	-	-	1281 R.-	Aksaray Müderri ve Müftüsü
2624	Mehmed Nafi Ef.	Molla Ahmed Ef.	Behisni	1289-	Akçadağ Müf. (Malatya)
2624	Salim Ef.	Mustafa Ef., Çakmak-zâde	Bor	1265-	Bor Müftüsü
2628	Mehmed Ef.	Mehmed Ef.	Ulukışla	1295-	Ulukışla (Niğde-Konya)
2630	İsmail Hakkı Ef.	-	-	-	Arabsun Müftüsü
2631	Ahmed Tevfik Ef.	Hüseyin Ef., Hafız	Nevşehir	1291-	Nevşehir Müftüsü
2636	Ahmed Hamdi Ef.	Bekir Sıdkı Ef., Hacı	Akseki	1293 R.-	Antalya Müftüsü
2465	Abdurrahman Ef. ¹³⁵	-	-	-1316 R.	Çankırı Müftüsü
2646	Mehmed Hilmi Ef.	Mustafa Ef., Şeyh	Akseki	1258-	Akseki Müftüsü
2650	İsmail Ef.	Mustafa Ef. Arıcıoğlu	Kadınhan	1283-	Saideli Müftüsü (Konya)

¹³² Tercüme-i hal belgesi yok.

¹³³ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹³⁴ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹³⁵ Tercüme-i hal belgesi yok.

2652	Ömer Lütfi Ef.	Mehmed Ef., Hafız	Elmalı	1286 R.-	Elmalı Müftüsü
2657	Mehmed Nuri Ef.	-	-	-	Mamuretü'l-aziz Müftüsü
2663	Osman Nuri Ef.	Hüseyin Hilmi Ef.	Safranbolu	1285-	Eflani Nahiyesi Müftüsü (Zonguldak-Kastamonu)
2667	Hüseyin Ef.	Salih Ef.	-	1297-	Korkuteli Müf. (Antalya)
2668	Mahmud Ef.	İsmail Ef.	Hekimhan	1274-	Akçadağ Müftüsü
2669	Kemaleddin Ef.	Abdülhamid Ef.	-	1282-	Mamuretü'l-aziz Müftüsü
2669	Ömer Fehmi Ef.	Veliyüddin Ef.	Harput	R. 1258-1331	Harput Müftüsü
2675	Abdullah Lütfi Ef.	Mehmed Rüşdü Ef.	Arabgir	1278-	Arabgir Müftüsü
2679	Mehmed Faik Ef. ¹³⁶	-	-	-	Mamuretü'l-aziz Müftüsü
2681	Abdurrahman Nuri Ef.	-	-	-	Pötürge Müf. (Malatya)
2682	Hüseyin Ef. ¹³⁷	-	-	-	Pötürge Müftüsü
2686	Mehmed Tahir Ef.	-	-	-	Ovacık Müftüsü
2687	Ahmed Ferid Ef.	Hasan Ef.	-	1284-	Keban Müftüsü
2687	İbrahim Ef.	Ahmed Asım Ef.	Harput	1278 R.-	Nazimiye Müf. (Dersim)
2687	İsmail Ef.	Kahraman Ef.	Harput	R. 1270-1332	Çarsacak Müf. (Dersim)
2689	Yunus Sabri Ef., Hafız	Ahmed Ef., Duhancı-zâde	Keban Madeni	1272-	Nazimiye Müftüsü
2691	Mehmed Tevfik Ef.	-	-	-	Mazgird Müf. (Dersim)
2694	Osman Avni Ef.	Abdullah Ef.	Malatya	1265 R.-	Malatya Müftüsü
2702	Abdurrahman Saim Ef.	-	-	-	Behisni Müftüsü
2707	Halid Ef.	Abuzer Ağa	Eskisaray	1274	Hısn-ı Mansur Müftüsü
2709	Hüseyin Hüsnü Ef.	Bayram Ef.	Elmalı	1241-	Antalya Müftüsü
2711	Mehmed Şükrü Ef.	Veli Ağa	Kaş	1248-1325	Kaş Müftüsü
2712	Hüseyin Feyzi Ef., Hacı	Mustafa Ef., Hacı	Ilgın	1239-	Konya Müftüsü
2713	Mehmed Hilmi Ef. ¹³⁸	Mustafa Sıdkı Ef.	Karapınar	1239-	Karapınar Müftüsü
2714	Ali Rıza Ef. ¹³⁹	-	-	1246-	Ürgüp Müftüsü
2715	Ahmed Ef. ¹⁴⁰	Mehmed Ef.	-	1250-	Konya Müftüsü
2717	Mehmed Ef.	Mecali İsmail Ağa	Akşehir	1253-	Akşehir Müftüsü
2718	Ahmed Hamdi Ef.	Hseyin Ef.	Bey pazarı	1248-	Bey pazarı Müftüsü
2719	Mehmed İzzet Ef.	Mustafa Ef., Şeyh	Mardin	1273-	Ünye Müftüsü
2721	Yakup Ef.	Ahmed Ef., Hacı	Burdur	1242-1326 R.	Burdur Müftüsü
2723	Mehmed Hilmi Ef.	Veliyüddin Ef.	Antalya	1258-	Antalya Müftüsü
2724	Süleyman Vasıf Ef.	Hasan Ef., Hacı	Konya	1243-	Konya-Ereğli Müftüsü
2725	Ahmed Nuri Ef.	Mehmed Said Ef.	Arabsun	1271-	Ulukışla Müftüsü
2726	Ahmed Hayreddin Ef.	Esad Ef.	İmadiye	1301-	İmadiye Müftüsü
2726	Ali Rıza Ef.	Hacı Ömer Ef.	Niğde	1271-	Niğde Müftüsü
2727	Ali Rıza Ef.	İbrahim Ef.	Isparta	1265-	Eğridir Müftüsü
2728	Mehmed Hilmi Ef.	Halil Ef.	Akseki	1265-	Beyşehir Müftüsü
2732	Ahmed İzzet Sami Ef.	Mehmed Ef.	Niğde	1242-	Niğde Müftüsü
2738	Mehmed Hilmi Ef.	A. Rüşdü Ef., El-hac	Bor	1288-	Bor Müftüsü
2758	Numan Ef.	Mehmed Ef.	Hadım	1239-	Hadım Müftüsü (Konya)
2763	Mehmed Siddik Ef.	Fehim Arvasi, Seyyid	Van	1259-	Van Müftüsü
2768	Ahmed Sadullah Ef. ¹⁴¹	Mehmed Ef.	Trabzon	1280-	Mudanya Müftüsü
2773	Necmeddin Ef.	Hüseyin Ef., Hoca	Erciş	1285-	Erciş Müftüsü
2777	Hasan Hüsnü Ef.	Ahmed Faik Ef.	Van	1281-	Şitak Müftüsü (Van)
2781	Masum Ef.	Fehim Ef., Seyyid	Arvas	1294 R.-	Adilcevaz Müftüsü
2785	Mehmed Ef. ¹⁴²	-	-	-	Antalya Müftüsü
2788	Mehmed Receb Ef.	Mustafa Ef.	Beyşehir	1258-	Beyşehir Müftüsü
2789	Osman Ef.	Mehmed Ef., Molla-zâde, Hacı	Siirt	1283-	Mahmudi Müftüsü (Van)
2791	Mehmed Ef.	Mehmed Ef.	Karaman	1269-1328 R.	Karaman Müftüsü
2794	Yasin Ef., Molla	Salih Ağa, Hacı	Çölemerik	R. 1272-1333	Çölemerik Müftüsü
2795	Ali Rıza Ef. ¹⁴³	Süleyman Ağa	Neşehir	1282-	Koçhisar Müftüsü
2798	Abdurrahman Ef.	Mehmed Ef., Molla	Şemdinan	1287-	Şemdinan Müftüsü

¹³⁶ Dosyası yerinde mevcut değil.

¹³⁷ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹³⁸ Ayrıca bkz. Dosya No. 1026.

¹³⁹ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁴⁰ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁴¹ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁴² Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁴³ Sonradan mebus seçilmiştir.

2802	Mehmed Kasım Ef.	İsmail Ef.	Albak	1283-	Gevar Müftüsü
2806	Hamdi Ef. ¹⁴⁴	-	-	-	Hoşab Müftüsü
2806	Osman Remzi Ef. ¹⁴⁵	-	-	-	Hoşab Müftüsü
2810	Hasan Ef.	Fehmi Ef., Şeyh	Gevaş	1299 R.-	Mamuretü'r-reşad Müf.
2812	Hasan Ef.	-	-	1301-	Muradiye Müftüsü
2813	İbrahim Ef. ¹⁴⁶	-	-	-	Beytü's-şebab Müftüsü
2814	Mehmed Rüşdü Ef.	İbrahim Ef.	Arabgir	1234 R.-	Arabgir Müftüsü
2815	Ömer Feyzi Ef.	Mehmed Ef.	Eğın	1223-	Eğın Müftüsü
2818	Mustafa Rasih Ef.	Mehmed Said Ef.	Behisni	1269-1321	Behisni Müftüsü
2819	Mehmed Rıfat Ef.	Hüseyin Ef.	Harput	1247-1311 R.	Keban Müftüsü
2882	Mehmed Emin Ef.	Musa Ef., Hacı	Silifke	1286-	İçel Müftüsü
2936	Mehmed Salih Ef.	Mehmed Ef., İbn-i Zahidî	Köysancak	1259-1330 R.	Köysancak Müftüsü
2938	Mahmud Ef. ¹⁴⁷	-	-	-	Bayezid Müftüsü
2953	Osman Cevdet Ef., Hoca-zâde	Mehmed Emin Ef., Hafız	Batum	1293 R.-	Adapazarı Müftüsü
2958	Mehmed Ef. ¹⁴⁸	Abdullah Ef.	-	1279-1330 R.	Ma'mure Müf. (Ç.kale)
2961	Ahmed Hamdi Ef.	Mahmud Ef.	Kastamonu	1281 R:-	Karamürsel Müftüsü
2970	Ali Rıza Ef.	Hüseyin Ağa	Beypazarı	1272-	Kandıra Müftüsü
2979	Mehmed Emin Ef.	Mehmed Ağa, Esnaf	Bolu	1268-	Bolu Müftüsü
2985	Mehmed Rıfat Ef.	-	-	-	Bartın Müftüsü
2989	Ahmed Şevki Ef.	Süleyman Ef.	Ardahan	1279-	Düzce Müftüsü
2991	İbrahim Hakkı Ef.	-	-	1288-	Zonguldak Müftüsü
2997	İbrahim Hakkı Ef.	Ahmed Ef.	Göynük	1294-	Göynük Müftüsü
2997	Mehmed Şükrü Ef. ¹⁴⁹	-	-	-	İmadiye Müftüsü
3001	Mustafa Rasim Ef.	İsmail Ef.	Tırnova	1273-	Kala-i Sultani Müftüsü
3009	Süleyman Sabri Ef.	-	-	-	Ezine Müftüsü
3019	Mehmed Ef.	Hüseyin Ağa, Zürradan	Silistre	1299 R.-	Biga Müftüsü
3028	Hasan Fehmi Ef.	Süleyman Ef., Hacı	İzmit	1283-	İzmit Müftüsü
3058	Mehmed Rüşdü Ef.	İbrahim Ef., Hacı	Ziştovi	1251-	Araç Müftüsü
3071	Hüseyin Hüsnü Ef.	Sadık Ef.	Ahlat	1242-	Van Müftüsü
3072	Hüseyin Sabri Ef., El-hac	Mustafa Şevki Ef.	Hoşab	1257-	Mamuretü'l-hamidiye Müftüsü (Van)
3073	Hamdi Ef.	Ali Ef.	Van	1289 R.-	Hoşab Müftüsü
3074	Nazif Ef.	İsmail Ef., Molla	Hoşab	1253-	Hakkari Müftüsü
3076	Abdülcelil Ef.	Abdülhak Ef.	Gevaş	1260-	Gevaş Müftüsü
3084	Ahmed Hamdi Ef. ¹⁵⁰	-	-	-	Van Müftüsü
3098	Taha Ef.	Abdurrahim Ef. Molla	Çölemerik	1252-	Hakkari Müftüsü
3109	Ahmed Vehbi Ef.	Mustafa Ef., Hafız	Balıkesir	1274-	Balıkesir Müftüsü
3120	Cemal Ef.	Receb Ağa	Edremit	1302-	Edremit Müftüsü
3126	Halil İbrahim Ef.	Ahmed Ef.	Yenice	1271-	Erdek Müftüsü
3131	Ömer Lütfi Ef.	Bayezid Ef.	Burhaniye	1277 R.-	Ayvacak Müftüsü
3134	Hüseyin Hüsnü Ef.	Hüseyin Ef.	Balya	1290-1337 R.	Balya Müftüsü
3138	Abdurrahim Ef.	Mustafa Ef.	Hazergrad	1291 R.-	Bandırma Müftüsü
3144	Mehmed Hilmi Ef.	Abdullah Ağa	Karahisar-ı Sahib	1275-1332 R.	Burhaniye Müftüsü (Karesi)
3148	Ahmed Sadık Ef.	İbrahim Ef.	Sındırgı	1278-	Sındırgı Müftüsü (Karesi)
3152	Şevket Ef.	Hüseyin Hüsnü Ef.	Gönen	1289-	Gönen Müftüsü
3162	Ahmed Ef.	-	-	-	Bafra Müftüsü
3167	Mustafa Ef.	Mustafa Ef., Habil-zâde	Terme	1268 R.-	Terme Müftüsü (Trabzon-Canik)
3171	Mahmud Ef. ¹⁵¹	-	-	-	Çarşamba Müftüsü
3174	Mehmed Said Ef.	-	-	-	Fatsa Müftüsü
3187	Ahmed Remzi Ef.	Nuh Ef.	Kayseri	1287-	Kayseri Müftüsü

¹⁴⁴ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁴⁵ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁴⁶ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁴⁷ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁴⁸ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁴⁹ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁵⁰ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁵¹ Tercüme-i hal belgesi yok.

3189	Mahmud Raci Ef.	Ömer Ef., Köse-zâde	İncesu	1274-	İncesu Müftüsü (Ankara-Kayseri)
3191	Numan Ef.	İsmail Ef., Hacı Numan-zâde	Develi	1299-	Develi Müftüsü
3193	İbrahim Hakkı Ef.	Mehmed Ef., Maraşoğlu	İlbeyi	1287-	Bünyanhamid Müftüsü (Sivas-Kayseri)
3203	Mustafa Ef. ¹⁵²	-	-	-	Antalya Müftüsü
3208	Mehmed Vasfi Ef.	Ömer Ef., Hacı	Bolu	-1337 R.	Gemlik Müftüsü
3227	Mahmud Kâmil Ef.	Ömer b.Veliyüddin Ef	Harput	1281-	Harput Müftüsü
3335	Mehmed Emin Ef.	Hasan Ziya Ef., Hacı	Batum	1265-	Adapazarı Müftüsü
3345	Hüseyin Avni Ef.	Yusuf Ef.	Yalvaç	1299-	Yalvaç Müftüsü
3368	İbrahim Ef.	Tello Ağa	Midyat	1266-	Çermik Müf. (Diyarbakır)
3464	İbrahim Ef.	Halil Ef.	Manastır	1260-	Silivri Müftüsü
3469	Hüseyin Hüsnü Ef.	Mehmed Ef.	Eğridir	1291 R.-	Eğridir Müftüsü
3602	Hüsrev Ef. ¹⁵³	-	-	-	Karaferye Müftüsü
3779	Hüseyin Hüsnü Ef.	İbrahim Ef.	Sarışaban	1303-	Erdek Müftüsü (Karesi)
3856	Mehmed Fehmi Ef.	Ahmed Ef., El-hac	Bayramiç	1256-	Kala-i Sultaniye Müftüsü
3861	Mehmed Hulusi Ef.	İshak Ef., Hacı	Ezine	1294-	Ezine Müftüsü
3893	Mehmed Halid Ef.	Mehmed Emin Ef.	Kütahya	1284 R.-	Kütahya Müftüsü
3916	Abdür-rauf Ef.	Sibgatullah ef.	Sivas	1293-	Sivas Müftüsü
3917	Mustafa Tevfik Ef., Hacı, Hafız	Hüseyin Ef., Semerci-zâde	Köprülü	1274-	Amasya Müftüsü
3933	Ali Rıza Ef.	Mehmed Naim Ef.	Akseki	1298-	Manavgat Müftüsü
4014	Mehmed Emin Ef.	Ahmed b. Muhammed	Aydın	1255-	Aydın Müftüsü
4058	Mehmed Ef.	-	-	-	Ereğli-Bolu Müftüsü
4178	Ahmed Vehbi Ef.	-	-	-	Haymana Müftüsü
4210	Ahmed Naili Ef. ¹⁵⁴	Mahmud Şerif Ef.	-	-	Bor Müftüsü
4219	Yusuf Bahri Ef.	Mustafa Ağa	Samsun	1268 R.-	Canik Müftüsü
4261	Ahmed Hilmi Ef.	Mustafa Fevzi Ef.	Arabgir	1286-	Arabgir Müftüsü
4303	Hasan Hüsnü Ef.	Mustafa Ef., Reyhan- zâde, Müderris	Alaiye	1264-1333 R.	Alaiye Müftüsü (Konya)
4436	Mustafa Ef.	Mehmed Kadri Ef.	Karaman	1275-	Karaman Müftüsü
4463	Ziyaeddin Ef.	-	-	-	Hakkari Müftüsü
4464	Taha Ef., Seyyid	Mustafa Ef., Seyyid	Van	1280-	Van Müftüsü
4465	Mustafa Arif Ef.	Mehmed Ef., Tarman-zâde	Alaiye	1289 R.-	Alaiye Müftüsü
4467	Ahmed Hulusi Ef.	-	-	-	Denizli Müftüsü
4490	Hasan Fahri Ef.	Ali Ef., Polat-zâde	Şiran	1291 R.-	Şiran Müftüsü
4495	Ahmed Fevzi Ef. ¹⁵⁵	-	-	-	Şavşat Müf. (Artvin)
4496	Süleyman Muhiyiddin Ef.	İbrahim Şakir Ef Hacı	Giresun	1288-	Giresun Müftüsü
5169	Mehmed Ef.	Hacı Kasım	Fasato	1265-	Kastamonu Müftüsü
5226	Mehmed Tevfik Ef. ¹⁵⁶	Ahmed Şükrü Ef Hacı	Amasya	1282 R.-	Amasya Müftüsü
5227	Ahmed Hulusi Ef.	Mehmed İlmi Ef.	Osmancık	1287-	Osmancık Müf. (Ankara)
5230	Mehmed Ziyaeddin Ef.	Mustafa Ef.	Hopa	1288-	Hopa Müftüsü
5239	Abdülaziz Ef., Şeyh	Halil Ef., Şeyh	Siirt	1283-	Şirnak Müftüsü
5241	İbrahim Ef.	İsmail Ef.	Gemlik	1305-	Nallıhan Müftüsü
5242	Mehmed Rahmetullah Ef.	Mehmed Said Ef.	İzmir	1288-	İzmir Müftüsü
5253	İbrahim Ef., Şeyh ¹⁵⁷	-	-	-	Malazgirt Müftüsü
5256	Hüseyin Ef.	Ali Ef.	Malatya	1278-	Malatya Müftüsü
5257	Ömer Fevzi Ef.	Çelebi Ef., Seyyid	Hacıoğlu	1277 R.-	Hüdavendigar Müftüsü
5258	Mustafa Lütfi Ef.	Ömer Ef., Harputi-zâde	Akşehir	1281-	Akşehir Müftüsü
5274	Mehmed Şevket Ef. ¹⁵⁸	-	-	-	Erciş Müftüsü
5280	Yusuf Ziya Ef. ¹⁵⁹	-	-	-	Haymana Müftüsü
5282	Mehmed Kuddusi Ef.	Muhsin Ef., Şeyh	Bozkır	1290 R.-	Karaman Müftüsü

¹⁵² Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁵³ Dosyası yerinde mevcut değil.

¹⁵⁴ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁵⁵ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁵⁶ Ayrıca bkz. Dosya No. 1899.

¹⁵⁷ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁵⁸ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁵⁹ Tercüme-i hal belgesi yok.

5288	Mehmed Ef.	Osman Ağa, Hacı	Eskişehir	1285-	Eskişehir Müftüsü
5289	Mehmed Tevfik Ef.	Mustafa Ef.	Çankırı	1287-	Çankırı Müftüsü
5295	Hasan Kâmil Ef. ¹⁶⁰	-	-	-	Muş Müftüsü
5298	Mehmed Niyazi Ef.	Mehmed Cemal Ef.	Mudanya	1287-	Mudanya Müftüsü
5299	Mustafa Şevket Ef. ¹⁶¹	-	-	1279-	Osmancık Müftüsü
5301	Abdurrahman Ef. ¹⁶²	-	-	-	Çölemerik Müftüsü
5307	Mustafa Ef.	Süleyman Ef.	Çorum	1276 R.-	Çorum Müftüsü
5310	Ahmed Ef.	Mehmed Ef.	Rumeli	1282 R.-	Bolu Müftüsü
5334	Salih Ef.	Ömer Ef.	Bosna	1282 R.-	Sinop Müftüsü
5350	Mustafa Sırrı Ef.	-	Bitlis	-	Harran Müftüsü
5352	Hakkı Ef.	Osman Ef., Hacı	Edremit	1279-	Edremit Müftüsü
5356	Ali Rıza Ef.	Hasan Ef., Şeyh	Palu	1294-	Palu Müftüsü
5357	Abdülaziz Ef.	Mahmud Ef.	Malatya	1269-	Biga Müftüsü
5361	Ahmed Halis Ef.	Hacı Ali	Gördes	1290-	Gördes Müftüsü
5371	Aşir Ef.	Hacı Bekir Ef.	Vize	1290-	Vize Müftüsü
5383	Tahir Ef., Şeyh ¹⁶³	-	-	-	Şemdinan Müftüsü
5385	Ahmed Hamdi Ef.	Mustafa Ef.	Batum	1281-	Bursa Müftüsü
5389	Ahmed Hamdi Ef.	Hasan Ef.	Sürmene	1277-	Sürmene Müftüsü
5490	Mehmed Ef. ¹⁶⁴	-	-	-	Burdur Müftüsü
5627	Mehmed Tahir Ef. ¹⁶⁵	-	-	-	Denizli Müftüsü
5633	Mehmed Ef.	Abdülkadir Ef.	Çerkeş	1281-	Çerkeş Müftüsü (Çankırı)

4.1.2. Anadolu'da Müftülük

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde önemli olan etkenlerden bir tanesi de, iyi bir idarî yönetim kurması ve bu kurulu nizamı ikame edebilecek bir işleyişle yönetmiş olmasıdır. Devletin ilk zamanlarından itibaren bütün kurum ve kuruluşlarda adeta silsile halinde bir takip sistemi oluşturulmuş ve bu çerçevede kurumsal işleyiş sağlanmıştır. Bu durum, yapıla gelen resmi işlerin bir bütünlük içerisinde yürütülmesine ve devlet denetimine tabi bir yapılanmanın kurulmasına ön ayak olmuştur. Özellikle, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme aşamasında sürekli olarak topraklarını genişletmesi, farklı din ve mezheplere ait kitlelerin denetim altına alınması ve yeni coğrafyalarda hâkimiyet sürmeye başlaması belli başlı bir takım *idarî, hukukî, dinî, ekonomik* ve *sosyal* düzenlemelerin yapılması zorunluluğunu doğurmuştur. Yapılan mezkûr düzenlemeler ve geliştirilen yeni kurumsal işleyiş sayesinde devlet uzun yıllar varlığını devam ettirmiştir. Anadolu'nun fethi tamamlanıp bütün Anadolu toprakları Osmanlı Devleti denetimine geçince, Anadolu genelinde hâkimiyetin perçinlenmesi ve tam bir Osmanlı hükümlerinin sürmesi için yukarıda sözü edilen bütün düzenlemeler öncelikle bu sahada gerçekleştirilmiştir. Zira, Anadolu sahasının, devletin kurulduğu merkez toprakları teşkil etmesi böyle bir önceliğin sebebi olarak düşünülebilir ki, doğrudur. Hem bu

¹⁶⁰ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁶¹ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁶² Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁶³ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁶⁴ Tercüme-i hal belgesi yok.

¹⁶⁵ Dosyası yerinde mevcut değil.

topraklarda istisnasız bir egemenlik kurmak hem de batıya ya da daha doğuya açılmak için, Anadolu'da sağlam bir teşkilat kurmak gerekiyordu ve Osmanlı Devleti ciddi anlamda bu gerekliliğin farkındaydı. Bunun doğal bir sonucu olarak, geniş çapta bir sistem kurulmuş ve her zaman bu sistem merkezî sistemin bir parçası veya bir alt kolu olarak varlığını sürdürmüştür.

Bütün kurumlarda gözlenen bu yapılaşmanın, “*müftülük kurumunda*” da görüldüğü çok net bir şekilde ifade edilebilir. Özellikle bütün Müslüman-Türk devletlerinde görülen “din ve devlet” ilişkisi, Osmanlılarda da belirgin bir şekilde görülmüş ve “*Allah, dinimize ve devletimize zeval vermesin*” diye dua edilirken bile bu ikili birlikte kullanılmıştır. Bundan dolayı, Osmanlı Devleti’ni teşkil eden bütün kurumlar gibi “*müftülük kurumu*” da büyük önem arz etmiştir.

Osmanlı Devleti’nde merkezde işleyiş genellikle daha kolay olagelmıştır. Ama bu durumu taşra için söylemek pek doğru değildir. Özellikle devlet merkezine çok uzakta bulunan yerler göz önüne alınacak olursa, devlet kurallarının bu bölgelerde işleyişi ve sürekli güncel olabilmesinin öneminin daha iyi anlaşılacağı düşünülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, her taşra görevlisi gibi müftünün de (şer’î makam) devlet hukuku açısından büyük öneme haiz olduğu görülecektir. Çünkü devlet merkezinden uzakta vuku bulacak bir hadisenin çözümü, hakkında fetva verilmesi veya belli kurallar çerçevesinde ele alınmasında müftünün etkili bir rolü olacaktır. Bu vesile ile hemen her Anadolu merkezinde bir müftü bulunmuştur.

Osmanlı Devleti’nin merkez ve taşrada bulunan müftülerinin hepsi, Müslüman ailelere tabi ve çok iyi bir dinî eğitim almış kişilerden oluşmaktaydı. Tabi dinî eğitimin yanı sıra, fennî ilimlere de vâkıf olanlar mevcuttu. Fakat bu iyi eğitimin bir süreklilik gösterdiği söylenemez, çünkü imparatorluğun yaşamış olduğu gelgitlerden her kurum gibi, bu kurum da nasibini almıştır. Belli dönemlerde düzenli bir işleyişe sahip olan “*müftülük kurumu*”, bazı dönemlerde ciddi derecede bozuklular da yaşamıştır. Bu sebeple de, hem merkez hem taşra çok büyük etki görmüş ve tarihsel süreç içerisinde kurumun bir takım dalgalanmalar yaşaması tabii bir sonuç olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda hak olarak kabul edilen dört mezhepten “*Hanefilik Mezhebi*” benimsenmiş ve devlet sınırları içerisinde bütün dinî işler bu mezhep üzere görülmüştür. Tabi bu genel bir kural olsa ve devlet bünyesinde bulunan coğrafyada genel geçerliliği bulursa da, bunun aksi durumlarla da

karşılaşmak mümkündür, çünkü Osmanlı Devleti yayıldıkça tebaasının din, mezhep ve kültür farklılığı da artmaktaydı. Binaenaleyh, diğer hak mezheplerin yanında başka dinlere göre de bir takım yürütmelerin olduğunu görebiliriz. Örneğin, Şafilik mezhebine tabi insanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bu mezhep üzere karar verebilecek, fetva yayınlayabilecek ve yargılama yapabilecek devlet görevlilerinin vazifelendirilmiş olduğunu ya da gayrimüslim tebaanın bulunduğu yörelerde kendi din ve mezheplerine bağlı kararlar verebilmeleri ve devlet görevlilerinin kendilerine bu bölgelerde halktan nâibler (yardımcı) seçtikleri görülebilir.

Osmanlı Devleti'nde Anadolu müftüleri öncelikle büyük merkezlerde olmak üzere ve kayd-ı hayat düsturunca atanırlardı. Daha sonraları, arşiv belgelerinde de rastlanıldığı üzere kaza, sancak ve bazı kasabalara müftü gönderildiğini görülmektedir. Büyük yerleşim yerlerinde bulunan bu müftülere, fetva almak için civar yerleşimlerden bile birçok insanın gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Her müftü bulunduğu yerin/bölgenin bağlı birimlerinden sorumlu tutulmuş ve müftünün bulunmadığı bölgelerde dinî işlerle kadı ve nâibler ilgilenmiştir. Anadolu'nun herhangi bir bölgesinde bulunan bu taşra müftüleri, Meşihat'a bağlı bir şekilde ve genel idarî (şer'î idare) kurallar üzere hareket etmişlerdir. Aynı zamanda, Anadolu müftüleri buldukları yerlerdeki (varsa) medreselerden de, ilmi noktada sorumlu tutulmuşlardır. Zaten Sultan II. Bayezid tarafından yaptırılan medresede ders okutma görevinin dönemin müftüsü olan Zenbilli Ali Efendi'ye verilmesinden beri, müftüler medreselerde ders okutup, aynı zamanda müderrislik de yapmışlardır. Bununla alakalı birçok arşiv belgesi bulunmaktadır ve bu durumun bazı müftülerin tercüme-i hallerine de yansımış olduğunu görmekteyiz. İlâveten, müftülerin eğitimlerini tamamladıktan ve icazetlerini aldıktan sonraki en temel vazifelerinden bir tanesinin "müderrislik" olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bütün bu veriler birleştirildiğinde, Anadolu müftülerinin buldukları bölgelerdeki medrese ya da eğitim kurumlarında da görev aldıkları açık bir şekilde görülecektir.

Anadolu coğrafyasının farklı noktalarında bulunan bu müftülere, halk tarafından saygı gösterilmiş ve hürmet edilmiştir. Müftüler, buldukları yerlerde hem bir resmi devlet görevlisi hem de bir din görevlisi olarak bu saygı ve hürmetin muhatapları olmuşlardır. Ayrıca, hemen hemen hepsinin önemli bir ulema ailesinden gelmiş olması veya kendilerinin önemli bir âlim, edip ve ilim adamı olmalarından mütevellit bu saygı sürekli devam etmiştir. Ayrıca devletin "ilmiye sınıfı"na mensup

olmaları, müftülerin konumlarını güçlendirmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti gibi “Şer‘î kanuna” önem veren bir devlette, bu gibi resmi görevliler son derece önemlidir ve merkeze uzak mahallerde de adeta devletin eli, kolu ve kulağıdır. Bu sebeplerden dolayı müftülerin bulunmuş oldukları bütün Anadolu merkezlerinde halkın nazarındaki tecellisi umumiyetle bu yönde olmuştur.

Taşra müftüleri, buldukları bölgelerde vuku bulan hadiseler için fetva vermekle görevlidir. Yargılama işi ise kadı tarafından yapılıyordu. “Şer‘-i şerif ve kanun-ı münîf” uyarınca yargılama yapan Osmanlı mahkemeleri için, merkezde Şeyhülislam ve taşrada müftülerin vermiş oldukları fetvalar önemlidir. Bu yüzden müftülere verilen önem büyüktür. Onların eğitimi, maddî ve manevî durumları, aileleri ve içinde buldukları şartlar her zaman için devlet eliyle iyileştirilmeye çalışılmıştır. Fakat devlet merkezinde bozulmalar yaşandığı dönemlerde, taşrada ciddi tökezlenmeler olmuş ve burada bulunan işleyiş sekteye uğramıştır. Bu türde sıkıntılar çıktığında, adlî bozulmaların da baş gösterdiği doğal olarak söylenmelidir. Bunun olumsuz bir getirisi olarak da, müftülerin yolsuzluk, rüşvet, adam kayırma gibi birçok olumsuzluğa bulaştığı görülmüştür.

Bu tarz bozuklukların önünün alınması adına, taşra müftüleri de diğer bütün devlet görevlileri gibi belli zaman dilimlerinde yeni tayin, başka bölgelere atanma, görev yerlerinin değiştirilmesi nev’inden bazı uygulamalara tabi tutulmuşlardır. Herhangi bir olumsuzluk yaşandığında ise, sürgün başta olmak üzere merkeze çekme, açığa alma ve azletme gibi yaptırımların devreye girmiş olduğuna şahit olmaktadır. Bu tip olayların daha çok devletin işleyiş mekanizmasında sorunlar oluştuğunda zuhur ettiği ve otorite boşluğunun bozukluk için bir fırsat ya da başıboşluk olarak görüldüğü belirtebilir. Fakat devlet otoritesinin hissedildiği zaman dilimlerine bakıldığında, işlerin adeta bir saat gibi tıkr tıkr ilerlediğini görmek de çok zor olmayacaktır. Ama maalesef bu başıboşluğun özellikle Osmanlıların XVIII. yüzyılın başlarıyla beraber hissedildiği ve elim vakalara yol açtığını da arşiv kaynaklarında¹⁶⁶ açık bir şekilde görebiliyoruz.

Anadolu müftülerinin buldukları vilayet, kaza ve kasaba gibi idari birimlerdeki diğer görevlilerle de koordineli olarak çalıştıkları görülmektedir ve

¹⁶⁶ Bu duruma emsal teşkil edebilecek arşiv belgelerine, “Müftülerin Azil ve Sürgünlerini” ele alacağımız kısımda örnekleriyle beraber yer vereceğiz. Çünkü bu gibi durumlar sonucu birçok azil ve sürgün vakasının olduğu bilinmektedir.

bütün resmi devlet görevlilerinin görev sınırları kanunlarla belirlenmiş olup, merkezden gönderilen/verilen *emir, ferman, buyruk, berat, nişan, menşur* gibi resmi yazı ve belgeler eşliğinde görevliler vazifelerini ifa etmeye çalışmışlardır. Bütün idari birimler için yap emri, sorumlu merkezi birimden gelmiş olduğu gibi, müftülük için bütün içtihat Şeyhülislamlık/Meşihat kurumuna aitti. Tayin, azil, maaş, görev yetkileri ve süresi gibi gerek merkez gerek taşra müftüleri ile alakalı bütün tasarruf hakkı bu kuruma verilmişti. Bu kurum da çok güzel bir kuyudat arşivi oluşturmuş ve bütün müftülerle alakalı bilgi ve belgeler, eksik de olsa, bu sayede günümüze ulaşabilmiştir. Bu noktada bilim insanlarına en fazla yardımcı olacak belge türlerinden bir tanesi, görevlilerin kendi el yazılarıyla yazmış oldukları “*tercüme-i hâl*” veya “*tercüme-i ahvâl-i ricâl*”leridir.

4.2. ANADOLU MÜFTÜLERİNİN AİLELERİ

Yukarıda da değinmiş olduğumuz üzere, bütün müftüler Müslüman ailelerden gelmedir, yani hiçbir müftü ya da şeyhülislam devşirilmemiştir. Genel olarak müftü aileleri, seçkin ulema arasında bulunan ailelerdendir. Çünkü âlim/ulema olma, saygın bir meslektir ve genel bir tabirle bu mesleğin babadan oğula geçen bir “halef-selef” ilişkisine tabi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Tarihsel süreçte bakıldığında, büyük âlimlerin çoğunun, bu bahsini etmiş olduğumuz seçkin ulema ailelerinden birine mensup oldukları görülür. Bundan dolayı bu meslekte bir *tekelleşmeden* söz edilebilir. Büyük ulema ailelerinin birbirini desteklemesi, kendi aralarında akrabalık ilişkilerine girmeleri ve ilmiye sınıfının büyük bir bölümünde nüfuz sahibi olmaları sözü edilen tekelleşmeyi daha belirgin hale getirmiştir.

Türk-İslâm Devletleri’nde âlim ve ilim adamı olan kişilere gösterilmiş olan saygı, hürmet ve onlara verilmiş değere; bir de avam içinde atfedilen yücelik, mezbûr aileleri cezbetmiş ve bu mesleği yıllarca devam ettirmelerine yol açmıştır. Osmanlı Devleti içerisinde de, buna emsal teşkil edecek birçok aile vardır. Osmanlı Devleti’nin ilmiye sınıfına vermiş olduğu geniş imtiyazlar ve ulema ailelerinin, özellikle ulema çocuklarının, bir takım ayırıcı/kayıncı haklara sahip olması bu mesleği daha da cazip hale büründürmüştür. Bundan dolayı merkez müftülerinde olduğu gibi, Anadolu eyaletlerindeki birçok müftünün de, böyle köklü ve ulema kökeni olan ailelere mensup oldukları görülür. Ama çok belirgin bir şekilde belirtmek lazımdır ki, bütün müftüler böyle ailelerden gelmemişlerdir. Bunun aksini

ispat edebilecek arşiv belgeleri de mevcuttur ve yeri geldikçe bunlardan bazı örnekler vermeye çalışacağız.

Anadolu müftülerinin aileleri hakkındaki arşiv bilgileri, genellikle onların “tercüme-i hal”lerinde belirtmiş oldukları ailevî bilgiler ve devlet katında farklı birimlerden yine bu ailelerle alakalı yazılmış belgelerden oluşmaktadır. Tercüme-i hal formunda sorulmuş olan “*Sahib-i tercümenin isim ve mahlas veya kendisi ve pederi ismi ve pederi memurinden ise memuriyet ve rütbesi ile beraber maruf zevattan ise hangi sülaleye nisbet ve şöhreti ve teba-i gayrimüslimden ise milliyeti ve ecnebiyeden ise tabiiyet*”¹⁶⁷ ve “*Sahib-i tercümenin kendisiyle pederinin ismi ve mahlası ve şöhreti ve lakabı ve gerek kendisi ve gerek pederi ismiyle mi mahlasıyla mı veya hem ismi hem de mahlasıyla mı veyahut şöhretiyle mi yâd olunduğu ve kendisi ve babası bey midir, efendi midir, ağa mıdır, paşa mıdır ve babası memurinden ise son memuriyet ve rütbesi ve değil ise hangi sınıftandır ve nerelidir ve ber-hayat mıdır, değil midir ve milliyet ve tabiiyeti nedir ve ebeveyni cihetinden maruf bir sülaleye mensup mudur?*” gibi bu iki tip soruya verilen cevaplar, bizi Anadolu müftülerinin aileleri hakkında bilgilendirmektedir.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz köklü ulema aileleri, sıradan memuriyet yapan aileler ve hiç bilinmeyen ailelerden gelmiş olan bazı örneklerle, Anadolu müftülerini daha yakından ele almaya çalışalım. Elimizde bulunan 614 numaralı Kayseri müftüsü Mehmed Enver Efendi’nin tercüme-i hal belgesinde¹⁶⁸ babasını tasvir ederken kullanmış olduğu “yüceltici” sıfatlardan ailesinin köklü bir ulema ailesi olduğu ve daha önce de bu aile bireylerinin çeşitli resmi görevlerde buldukları çıkartılabilir. Nitekim sorulmuş olan soruya verilmiş olan cevabın, “*peder-i âlî-güherimin...*” (mayası yüce olan) gibi bir sıfatla başlamış olması, ailenin durumunu anlamak için yeterli olacağı kanaatini taşımaktadır. Çünkü sıradan bir müftü ailesini tanıtırken, muhatap olunan soruya çok daha yalın olan “*pederim maruf olmayan, pederim memuriyetten, pederim vergisiz ve rütbesi olmayıp*” cevaplarının verildiğine şahit olmaktayız.

Mezbûr müftüye dönecek olursak, tercüme-i halinin devamında babası için şu ifadeleri kullanmış olduğunu görmekteyiz: “... *ismi Mehmed Adil Efendi kendisi*

¹⁶⁷ Tercüme-i Hal belgeleri genel olarak bütün memurlar için aynı formatta hazırlanmış olduğundan dolayı müftüleri ilgilendirmeyen bu tür sorular da ilgili belgelerde mevcut bulunabilmektedir.

¹⁶⁸ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyaları, no. 303.

ise Kayseri Livası Cami-i Kebir dersiamlarından (herkese ders verebilecek yetkide olan kimse, cami hocası) ve müddet-i medîde iştigal ve neşr-i ulum etmiş zevat-ı kiramdan olup, Liva-yı mezkûr civarında Seyyid Burhaneddin türbe-i tayyibesi yanında medfun-ı mahsusta defîn-i hâk-ı itirnâk (güzel kokulu toprağa gömülü) edilerek hala ecille-i ulema ve kiram-ı zü'l-ihitişamla umumun ziyaretgâhidur". Bu bilgiye bakılarak babasının Seyyid olduğu ve daha önce de devlet görevinde bulunduğu anlaşılabilir. Ayrıca "güzel kokulu toprağa gömülü" olabilecek kadar maneviyata sahip olması da, göz ardı edilmemelidir. Bu müftü, tercüme-i halinin devamında ailesinden daha önce de devlet görevlilerinin bulunduğu, yani bu görevin kendine aile silsilesi olarak geldiğini de "...nisbet ve şöhret-i dâiyânem dahî meşâhir-i eslâfdandır..." olarak beyan etmiştir.

Öyle ki, müftü olacak olan kişiler için Seyyid, Şerif, Şeyh, Hoca-zâde gibi isimlerle anılan ailelerden gelmiş olmak, büyük bir avantajdı. Çünkü bu gibi ailelerde doğup, büyüüp ve yetişen çocuklar, doğuşlarından beri bir eğitime tabi tutulmuş ve devlet nazarında da itibarları olmuştur. Hele bunlar bir de zaten devlette makam ve mansıp sahibi ise, bu aileden gelme çocuklar müftülük, dahası şeyhülislamlık ve sadaret gibi yüksek makamların en büyük adayları konumuna geliyorlardı.

Bir başka belgemizde, Akhisar müftüsü Abdullah Sabri Efendi, tercüme-i halini¹⁶⁹ beyan ederken, pederi ile alakalı suale, "...pederimin ismi Hoca Ahmed" cevabını vermiş ve babasının bir Hoca olduğunu belirtmiştir. Hatta yukarıda belirttiğimiz gibi ailesinin kökeninin daha derinlere gittiğini ve kendisinin de halef-selef ilişkisinin bir parçası olduğunu ise şu beyanıyla ortaya koymuştur: "...ve sülalesi öbür-nam Halil Efendi-zâde olarak maruf olup, salahiyetinde Karesi Sancağı müftülüğünde müstahdem bulunmuştur". Babasının da bir müftü olduğunu belirten Abdullah Sabri Efendi, yinelemiş olduğumuz ulema ailesi geleneğinin bir başka kanıtı olarak kayıtlara geçmiştir.

Bir başka belgede ise, Es-Seyyid İbrahim Nuri Efendi, 611 numaralı tercüme-i hal belgesinde¹⁷⁰, "babasının El-Hac İbrahim Efendi olduğunu, Çorum Cami-i Kebirin kürsü Şeyhi ve aynı zamanda medrese müderrisi ve Çorum'un esbâk müftülüğünü yaptığını" dile getirmiş ve ailesi hakkında bilgiler vermiştir. Bu belgelerden anlaşılacağı üzere, müftülerin büyük bir kısmı ulema ailesinden

¹⁶⁹ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyaları, no. 786.

¹⁷⁰ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyaları, no. 611.

gelmekte olup, görevlerini aileden devralmış oldukları ve kendi aile büyükleri ile aynı görevleri ifa etmiş oldukları görülmektedir. Ulema ve köklü ailelerin çoğluğu Tablo-2’ye bakıldığında daha iyi anlaşılabilir.

Ulema ailelerinden gelme olan müftülerin dışında kalan diğer müftüler ise, normal memuriyette bulunan, herhangi bir görevi olmayan ya da devlet nezdinde başka bir mükellefiyeti bulunmayan aile çocuklarıdır. 462 ve 1021 numaralı belgelerle kayıtlı olan Mahmud Bayram Efendi (Silifke Müftüsü) tercüme-i halinde¹⁷¹ ailesinin sorulduğu soruya çok sade bir cevap vermiş ve kendisinin sıradan bir aileden geldiğini ortaya koymuştur: “*Ebu Mehmed Mahmud Bayram bin Ali, pederim memuriyetten ve maruf zevattan olmadığı*”. Bu cevapla babasının sıradan, yani ilmiye dışında bir meslekle iştigal ettiğini belirtmiş ve tanınmayan bir aileden geldiğini ortaya koymuştur. Yine taşradan Ali Avni Efendi (Erzurum Müftüsü), 303 nolu tercüme-i halinde, “*...Ali Avni Efendi demekle marufum, pederim memuriyetten, vergisiz, rütbesi olmayıp, kendi arazisi idaresiyle meşgul olup, ismi Ahmed Efendi, şöhreti Köse-zâde’dir*” diyerek, gayet izahatlı bir tanımla yapmış ve bize burada yazacak herhangi bir yorum bırakmamıştır.

Yukarıda verilmiş olan örnekler içerisinde, ayrıca şöyle bir çıkarımda da bulunmak yanlış olmasa gerektir. Köklü ailelerin daha çok büyük idari merkezlerde bulunmuş olduğu ve bunun aksine sıradan ailelerden gelen müftülerin daha yerel ve taşra sayılabilecek merkezlerden çıkmış olmaları ve hatta yine bu mahallerde görevlerde bulunmaları bu duruma destek olacak niteliktedir. Anadolu müftülerinin % 85’e yakını doğmuş olduğu bölgeye müftü olarak tayin olmuştur. (bkz. Tablo-1)İlaveten, Osmanlı Devleti’nin buhran içinde olduğu, yolsuzlukların had safhaya ulaştığı, rüşvet ve iltimasın çokça görüldüğü dönemlerde, güçlü ulema ailelerinden görevlilerin bin türlü bahaneyle taşrada göreve gitmeyip, yerlerine nâib göndermeleri ya da makamlarını para karşılığı başka kişilere kiralamış/satmış olmaları da, bu yargımızı destekleyecek niteliktedir.

Tercüme-i hal belgelerine yansımış olan müftü aileleri, müftülerle ilgili başka belgelere de konu olmuş olduğunu görmekteyiz. Bir müftünün tayin olduğunda ailesiyle birlikte görev yerine selametle ulaşip ve göreve başlaması, merkeze alınan müftülerin ailelerinin onların yanına getirilmesi, yaş haddinden emekli olmuş müftülerin ailelerinin geçimini temin edecek belli bir ödenek alması ve hatta

¹⁷¹ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyaları, no. 462 ve 1021.

azledilmiş müftülere bile ailelerinin geçimi için bir gelir temin edilmesi, müftü çocuklarının müftülük ya da başka bir devlet görevi ile vazifelendirmesi ve onların eğitilmesi gibi daha birçok konu ile ilgili belgeler mevcuttur. Bunlara emsal teşkil etmesi babında birkaç belgeye yer verilmesi iyi olacaktır.

13 Şevval 1266/22 Ağustos 1850 tarihli ve MKT. UM. 26/95 numaralı belgede¹⁷², *Erzurum'a sürgün edilmişken affedilerek Van'a dönmesinde mahzur görülmeyen sabık Van Müftüsü Mustafa'nın geçimini temin için maaşa ihtiyacı olup olmadığına tespit edilerek bildirilmesine dair Erzurum Valisine gönderilmiş bir şukka olduğuna şahit olmaktayız. Bu nasıl bir sitem olmalı ki, ta memleketin bir başka ucunda hem de uygunsuzluktan dolayı azledilmiş bir memur ve geçim temini sorulmakta olsun? Sırf bu hadiseye bile bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğu sistemin işlerliği anlaşılabilir. Bir başka belgeye yansıyan bir durum ise, 3 Rebiü'l-Ahir 1278/8 Ekim 1861 tarihli ve MKT. UM. 505/2 numaralı olup, *merkeze çekilen Lazistan müftüsü Osman Efendi'nin Trabzon'da bulunan ailesinin Dersaadet'e gönderilmesine yardımcı olunması ve mezbûr müftünün bir vapurla Trabzon'a meccanen gönderilmesini* konu edinmektedir. Ayrıca 9 Şevval 1313 tarihli ve BEO 755/56607 nolu iki belge¹⁷³ ise, *Trabzonlu Müftü-zâde Ali Efendi'nin Karadeniz civarında bir müdüriyete tayin edilmesi* konusunda yazılmıştır. Rastladığımız diğer bir arşiv belgesi ise eski bir müftüye bir hane tahsis edilmesine ilişkindir¹⁷⁴.*

Anadolu müftülerinin aileleri ile ilgili bu kısmı tamamlayacak mahiyette bir özet yapmak gerekirse, Tablo-2'de de görüleceği üzere, bu ailelerin büyük bir kısmının ulema ailesinden olduğu ve ilmiye sınıfına mensup köklü ailelerden gelmiş oldukları söylenebilir. Bunun yanında şeyh, seyyid, hacı, hoca ve normal memuriyetten ailelerin çocukları da müftü olabilmişlerdir. Özellikle birçok müftünün “müftü-zâde” olarak anılması, babalarının görevine geldiklerini zaten açıklamaktadır. Bu gibi durumlar hem merkez hem de taşra müftüleri için geçerli olmuştur. Yalnız “baş müftü” olan şeyhülislam bu durumun biraz dışında ele alınmalıdır. Çünkü özellikle Meşihat makamının kurulmasıyla idari manada çok önemli bir yer teşkil eden Şeyhülislam ve bu makama gelenlerin aileleri için daha farklı bir durum olması

¹⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Umumî-i Mektup Kalemi, 26/95. (Bundan sonra metin içinde gösterildiği gibi kullanılacaktır).

¹⁷³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babîâli Evrak Odası, (Bundan sonra BEO).

¹⁷⁴ 22 Rebiü'l-Ahir 1322/6 Temmuz 1904 tarih ve Y.MTV. 261/121 numaralı belgede eski Bursa Müftüsü Ali Rıza Efendi'ye bir hane ihsan edildiği görülmektedir.

gayet doğal olmalıdır. Anadolu müftülerinin, genel olarak buldukları yörelerde ya da ailelerinin nüfuz sahibi oldukları bölgelerde müftülük yapmış olduklarına tanıklık etmekteyiz. Ayrıca bu bölgelerde bulunan bu ailelere yöre halkı tarafından çok büyük bir değer verildiği ve bu aileden gelen şahısların da böyle bir aile bireyi olarak devlet görevlisi olmaları yadırganmamış, bilakis desteklenmiştir. Bazı belgelerde görüldüğü üzere, herhangi bir meşihat üyesi, sebep ne olursa olsun, görevinden ayrıldığı zaman yine aynı aileden birisinin bu makama getirilmesi için vilayet, kaza veya kasaba görevlileri ya da halkı tarafından merkeze arz dilekçeleri gönderdikleri ve telgraflar çektikleri gözlemlenmektedir. Halkın veya bölge görevlilerinin merkezden ricaları sadece “birinin tayin isteğiyle” sınırlı kalmamış ve diğer birçok konuda taşradan merkezdeki ilgili idari birimlere birçok arz ve şikâyet belgesi gönderilmiştir¹⁷⁵. Özellikle resmi kurum çalışanlarının bu noktada merkez ile sıkı bir bağlantı içerisinde olduğu ve çok kısa sürelerde birçok farklı konuya dair belgelerin yazılmış olduğu ve merkez-taşra arasında bununla alakalı sürekli bir belge trafiğinin olduğunu görüyoruz. Bu çok doğal karşılanabilecek bir durum olsa da, özellikle halkın ileri gelenlerinden veya sıradan halktan birinin merkeze şikâyet, dilek, arz ya da tavsiye niteliğinde bir belge göndermiş olması ilgi çekicidir. Belgeler arasında rastlamış olduğumuz ve gerçekten çok önem arz ettiğini düşündüğümüz bir belge, müftülerin halk nazarında ne kadar benimsenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konuyu ilginç olarak düşünmemize neden olan husus ise, bu belgenin bir “*Ermeni*” tarafından yazılmış olmasıdır. 19 Safer 1243/11 Eylül 1827 tarih ve C. ZB. 50/2483 numaralı belgeden¹⁷⁶ anlaşıldığı kadarıyla bir Ermeni vatandaş, “*Bursa’da sürgün bulunan Beypazarı Müftüsünün affedilmesi hususunda*”Ermenice bir mektup yazmış ve bu mektubun tercümesi için Ceride-i Zabıtanın istek gelmiştir. İlgili zabıt belgesi dolayısıyla haberdar olduğumuz bu mektup kayıtlar arasında bulunamamıştır.

Osmanlı Devleti’nin kurmuş olduğu bu yazışma geleneği ile daha birçok konu merkeze bildirilmiş ve kayıt altına alınmıştır. Ama maalesef bu kayıtların

¹⁷⁵ 27 Cemaziye’l-Ahir 1278/30 Aralık 1861 tarih ve A.MKT.NZD. 388/53 numaralı belge ile, *Kütahya Müftüsü Derviş Ebubekir Efendi’nin azli ve yerine Güzelsakal-zâde Ebubekir Efendi’nin tayini ile ilgili Kütahya Meclis mazbatasının gönderilmiş olduğuna dair Kütahya-Merkez arasında bir dizi belge alış verişi yapılmış ve azil-tayin meselesi vuku bulmuştur.*

Ayrıca, 29 Zilhicce 1219 tarih ve C.ADL. 42/2579 nolu başka bir belge bir şikâyetle bulunmuş ve gereğinin yapılması ricası edilmiştir: “*Kırşehir Müftüsü Mustafa Efendi daima zalimler lehinde ve fukara aleyhinde bulunduğu cihetle memleketinde bir fitne ihdâs edeceği anlaşıldığından uzak bir mahale nefyi için Kırşehir Mütesseslimine emri verilmesi rica edilmesi...*”.

¹⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ceride-i Zabıta, (Bundan sonra C.ZB.).

korunması için gerek geçmişte gerek günümüzde yeteri kadar hassasiyetin gösterilmemiş olduğuna çok acıklı bir şekilde şahitlik yapmaktayız.

Tablo-2: Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyaları Verilerine Göre Müftü Ailelerinin Kökenleri¹⁷⁷

Müftü Aileleri (Müftü babaları için kullanılan sifatlara göre)	Aile Sayısı	Aile Yüzdesi
Seyyid	12	%2.2
Hacı	73	%13.3
Hoca	10	%1.8
Hafız	7	%1.3
Müftü/Müftü-zâde	8	%1.5
Ağa	69	%12.5
El-hac	10	%1.8
Şeyh	16	%2.9
Molla	11	%2
Ulemadan	3	%0.5
Müderris	8	%1.5
Maruf aileler	47	%8.5
Zürradan	2	%0.4
Esnaf	1	%0.2
Diğer (belli olmayan)	273	%49.6
Toplam	550	%100

4.3. ANADOLU MÜFTÜLERİNİN EĞİTİMİ

Diğer Türk-İslâm Devletleri'nde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de, "ilmiye sınıfı"nın çok iyi bir eğitim sistemine tabi tutulmuş olduğunu görmekteyiz. "*Eğitim beşikten mezara kadar devam eder*" kaidesine, Osmanlı ulemasının hemen hepsinin çok küçük yaşlardan itibaren eğitime başlamış olduklarına ve ilk eğitimlerini genel itibarla aile büyüklerinden aldıklarına şahit olmaktayız. Bunun bir sonucu olsa gerektir, ulema ailelerinin eğitimde tekelleşmesi ve bir bayrak yarışı misali görevi bir diğerine devretmesi. Diğer bütün ilmiye mensuplarında olan bu durum, müftülük yapacak olan kişiler için biraz daha aktif bir şekilde gelişme göstermiştir. Yukarıda zikrettiğimiz müftü aileleri içerisinde, özellikle "şeyh, seyyid,

¹⁷⁷ Not: Bu veriler "Tablo-1"deki verilere göre hesaplanmış ve yüzdelik dilimlerdeki rakamlar tam sayılara yuvarlanmıştır.

hoca, hacı vb.” gibi dinî eğitim noktasında yetkin olan ailelerde yetişen çocuklar, daha erken yıllarda başta Kur’an olmak üzere *dinî ve şer’î ilimler* noktasında eğitim almış ve kendilerini bu nazarla geliştirmeye çalışmışlardır. Bu durumun özellikle meşihat kurumu bireylerinin çoğunda gözlenebilir olması, şüphesiz tesadüf olarak açıklanamaz. Bundan dolayı, merkez müftüleri gibi Anadolu müftülerinin de eğitimlerine çok küçük yaşta başlamış oldukları ve ilk eğitimlerinin ailevî bir eğitim olduğu çok aşikâr bir şekilde belirtilebilir.

Bu ilk eğitimini tamamlayan ve belli bir yaşa gelen geleceğin ulemasının (müftüleri), daha sonra buldukları yöre ve beldelerdeki eğitim kurumlarına gitmeye başladıkları veya bulunduğu bölgede resmi bir eğitim merkezi olmayanların ise yine mezkûr mahallerdeki ‘meşâhir ulemeden’¹⁷⁸ dersler aldıkları ve kendilerini bu minvalde geliştirmeye çalışmış oldukları gözlenmiştir. Bazı bölgelerde eğitim kurumlarının olmadığı ise, yine arşiv dokümanlarına dayanarak belirtebiliriz. 1021 numaralı ve 26 Ağustos 1308/7 Eylül 1892 tarihli tercüme-i hal belgesinde, Silifke Müftüsü bulunan Mahmud Bayram Efendi’nin “...*sabavetimiz zamanı beldemizde mekteb-i resmiye güşâ olunmadığından*” ibaresi bu durumu kanıtlayacak cinstendir. Daha bu gibi ibarelere birçok arşiv belgesinde rastlamanın da mümkün olabileceğini belirtmeden geçmeyelim. Yine resmi eğitim kurumlarının yanında bir de ulemeden ders alan müftülere rastlamaktayız. Buna emsal teşkil edecek bir belgedeki şu ifade: “...*karye-i mezbûrenin imamından mukaddimat-ı ulumu bir derece tahsil ettikten sonra bera-yı tahsil Erzurum’a gelmiş ve Erzurum Müftüsü sabık-ı merhum ve mağfur rahmetli Hoca Ali Rıza Efendi’den...*”¹⁷⁹, merkez bölgelerde bulunan müftülerden dersler alınmış olduğu ve müftülerin bu sayede birçok talebe yetiştirmiş olduğu sonucunu da çıkartabilir. Zaten müftülerin eğitimlerini tamamlamaları ve ders vermeye başlamaları ya da herhangi bir göreve atanabilmeleri, bu gibi meşhur âlimlerden almış oldukları “icazetnâme”lere bağlıydı.

Osmanlı Anadolu’sunda büyük merkezlerde bulunan medreseler, müftüler için resmi eğitim kurumlarının başında gelmekteydi. Devletin ilk zamanlarında hizmet veren bu tür medreselere, zamanla mekteb-i ibtidâî, sıbyân, idâdî ve diğer eğitim kurumları eklenmiş ve Anadolu müftüleri ilk eğitimlerini devletin resmi

¹⁷⁸Belgelerde bu grup için *ulema-yı mahsusa* tabiri kullanılmıştır. Bakınız, İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyaları, no: 462, 614, 786, 1021, 2111, 303, 2162, 2167, 2175, vd.

¹⁷⁹ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Belgeleri, No. 303.

kurumlarında görmeye başlamışlardır. Belgelerde görülen “...kasaba-i mezkûrenin mekteb-i sıbyanında Kur’an-ı Kerim, Ulum-ı Hal ve Tecvid taallümüyle medaris-i mahallîde Kavaid-i Arabiye derslerine vâkıf olduktan ba’de”, “...evvela kaza-i mezkûrda mekatib-i ibtidâîyede Kelam-ı Kadimi hatmettim muahhara kasaba-i mezbûrun medresesinde ilim tahsiline başladım”, “...iki sene sıbyân mektebinden ba’de medresede kur’an hatim olunarak ulemadan icazet tahsiline başladım”, “...sene-i sagîremde mahalle-i mezkûrun mekteb-i ibtidâîsinde muayyen ve mahsus olan dersler kıraat olunarak ba’dehuma ulemadan ilim tahsiline başladım”¹⁸⁰ gibi ibareler, müftülerin resmi eğitim kurumlarında da eğitim aldıklarına delalet eder. Ama dikkat edilmesi gereken nokta, medreselerin ve bu eğitim kurumlarının her yerde kurulmamış olmasıdır. Müftüler, buldukları bölgelerde imkân dâhilinde eğitim almaya çalışmış ve ilim tahsil edebilecek olanaklar olmadığında başka merkezlere eğitim almak amacıyla gitmişlerdir. Bazı Anadolu müftülerinin yaşamış oldukları bölgelere yakın büyük merkezlerde icazet almaya çalışırken, bazı müftülerin de doğrudan ilim tahsilinde bulunmak maksadıyla İstanbul’a gitmiş oldukları görülebilmektedir¹⁸¹.

Gerek medreselerde gerek ulemadan birçok ders alan müftülerin, bunun sonucu olarak icazet aldıklarını ve buna müteakip hocalık yapmaya başladıklarını görüyoruz. Birçok müftünün hocalarından ders alırken, aynı zamanda onlara bir yardımcı olacak birer “nâib” olarak hareket etmiş olduğu ve bir nev’i stajyerlik yaptıkları da arşiv belgelerine yansımıştır¹⁸². Yine müftülerin yaklaşık %90’ının da müderrislikten sonra müftülüğe tayin olduğu ve ya ifta makamında bulunurken aynı zamanda müderrislik görevini de ifa etmiş oldukları açık bir şekilde gözlenebilmektedir.

Osmanlı Devleti’nin eğitim kurumlarında ya da görevli ulemadan dersler alarak yetişen ve ilerde meşihat kurumunun iş yükünü çekecek olan müftülerin almış oldukları derslere bakıldığında ise çok geniş bir perspektife sahip olabilecekleri göze

¹⁸⁰ Sicill-i Ahvâl Dosyaları No. 462, 614, 786, 1021, 2111, 303, 2162, 2167, 2175, vd.

¹⁸¹ 303 numaralı ve 20 Mart 1309/1 Nisan 1893 tarihli tercüme-i hal belgesinde Erzurum Müftüsü Ali Avni Efendi, eğitimini tamamlamak için Rize’den Erzurum’a gitmiş olduğunu beyan etmektedir.

26 Ağustos 1308/7 Eylül 1892 tarih ve 462-1021 numaralı tercüme-i hal belgesinde Silifke Müftüsü Mahmud Bayram Efendi’nin, eğitimini tamamlayabilmek ve icazet alabilmek için Konya ve Karaman ulemasından eğitim almaya gitmiş olduğunu görüyoruz.

786 numaralı ve 20 Zilhicce 1309/16 Temmuz 1892 tarihli tercüme-i hal varakasında Akhisar Müftüsü Abdullah Sabri Efendi ise, ilk eğitimini tamamladıktan sonra Emedna Medresesi’ne (Kütahya-Emed) gittiğini ve buradan da Arapça öğrenmek için Der-i Âliyye’ye gitmiş olduğunu belirtep, Hatip-zâde Mehmed Efendi’den ulum-ı Arabiye’yi fethettiğini dile getirmiştir.

¹⁸² “...Eсна-yı tahsil-i icazetnâmede Hocam merhum müftü-i mümaileyhin umur-ı iftaya müteallik kitabetini bir müddet ifa ettim...”. Sicill-i Ahvâl Dosyaları, No. 303.

çarpmaktadır. Örneğin birçok müftü, sayısız dinî ve fenni ilimle uğraşmış, farklı lisanlar öğrenmiş ve hem dinî hem de dünyevî ilimler noktasında yetkin olabilmişlerdir. Birçok müftüde rastlanması kolay olan bu özelliğin aksine, sadece dinî ilimlerde yetkin olan ve Arapça dahi bilmeyen müftülere de rastlamak mümkündür. Arşiv belgelerine bakacak olursak, müftülerin başta Kur'an¹⁸³ olmak üzere “*ulum-ı halîyye (aliyye) ve âliyye, ilm-i tertib-i huruf u nahv, sarf ü nahv, mantık, ilmi'l-muamele, ilm-i kelam, ilm-i hadis, ilm-i tefsir/tefsirun, ilm-i kıraat, ilm-i feraiz, ilm-i sakk, ilm-i usul ve usul-ı fıkıh, ulum-ı hesap, kavaid-i Arabiye ve Farsiye, fenn-i evkâf, fenn-i neşr-i kadim ve hâkim, ulum-ı hal ve tecvid*” gibi dersler almış oldukları görülebilir. Ayrıca tercüme-i hal belgelerinden birinde geçmiş olan “*...ilm-i aruz*”¹⁸⁴ tabirinden bazı müftülerin edebî dersler de almış oldukları çıkartılabilir. Bu kadar farklı ders seçeneği göz önüne alınırsa, o dönemin medrese başta olmak üzere eğitim kurumlarında ya da ulema müfredatındaki ilmî zenginliğin farkına varılabilir ve bu duruma bakıldığında eski âlimlerin bir alanda değil de, birden çok ilmi sahada yetkin olabilmeleri daha iyi anlaşılabilir. Bugün batının bilim insanları karşısında aciz kalmış doğu bilim insanlarının, dönüp Türk-İslâm medeniyetlerinin geçmişine bir göz atmalarının ve çağdaş bilimlerin birçoğunun bu devletlerin bünyesinde neşredildiğinin farkına varmaları faydalı olabilir.

Osmanlı müftülerinin çoğu birkaç dili bir arada kullanabildikleri ve bu şekilde ilimle iştigal ettikleri de, malum olunan bir başka konudur. Yine belgeler eşliğinde örnek verecek olursak, birçok Anadolu müftüsünün, çok iyi bir Türkçe'nin yanında Arapça, Farsça ve Rusça gibi diller kullanmış oldukları ve bu dillerin bazısı ile matbuat yaptıklarının farkına varılacaktır. Hatta birkaç belgede görülen “*bir miktar da hat ilmi ile iştigal ettim, ilm-i hat ile de meşgul oldum*”¹⁸⁵ gibi ibarelerden yola çıkarak, bazı Anadolu müftülerinin de hat eğitimi aldıkları ve bu sanat ile meşgul oldukları söylenebilir¹⁸⁶. Anadolu müftülerinin ilgilenmiş olduğu lisanlarla alakalı bazı belge örnekleri verecek olursak, onların ilmi noktadaki kapasiteleri ve icraatları daha iyi anlaşılabilir.

¹⁸³ Kur'an için belgelerde, “Kur'an-ı Kerim, Kelam-ı Kadim, Kitab-ı Hâkim...vb” ifadeler kullanılmış olduğunu görmekteyiz.

¹⁸⁴ 611 numaralı tercüme-i hal belgesinde, Çorum Müftüsü İbrahim Nuri Efendi, “*ulum-ı arûz*” dersi görmüş olduğunu belirtmiştir. Ayrıca *kıssaen bu tarz dersler taallüm ve tedris ettiğini* de yazmıştır.

¹⁸⁵ Sicill-i Ahvâl kayıtların arasında görünen bir belgedeki şu ifade “*...ve keza ilm-i hattın dahi Erzurum meşhur hattatlarından Bekir-zâde merhum İsmail Efendi'den 1260/1844-45 sene-i Hicri'sinde ahz-ı icazet ettim*” birçok emsalden sadece birisidir.

¹⁸⁶ Kaynakçada belirtilmiş olan bu konu ile ilgili BOA ve MEŞ. belgelerine bakılabilir.

Osmanlı müftülerinin hangi lisanlarda taallüm, kitabet ve tekellüm edebildiklerini, yalnızca hal belgelerinde görebildik. Başka belge türlerine pek yansımayan bu konu ile alakalı tercüme-i hal varakalarında “...ulum ve fenler taallüm ve tekellüm edebilecek kadar lisan-i Arabi ve Farsi tefehhüm-i iktidarına haiz bulunduğum...; ...Türki ve Arabi lisanlarında tekellüm ve kitabet eylerim; ...Türkçe ve Arapça ve Farsça tekellüm ve kitabet ederim, herhangi bir te’lifatım ve mekatib-i Rusçada tahsil ettiğim için dahi...; ...Şakir Efendi Hoca’dan ulum-i Arabiye feth eylemiş ve yalnız Türkçe tekellüm ve kitabet ederim...; ...ve sair fenler taallüm ve tedris ettim Türki, Arabi ve Farsi tekellüm ve kitabet ederim ve bu ruhsat-ı resmiye ile intişar etmiş tabakatım ve şehadetnâmem yoktur” gibi daha birçok ifadeye tanıklık etmek zor değildir. Çünkü Osmanlı Devleti’nde çalışmış olan ilmiye sınıfı mensuplarına doldurtulan hal varakalarında onların cevaplandırması istenilen ilgili bölümün sorusunda “...mekatib-i ibtidâîye ve resmiyede ya muallim-i mahsusdan nasıl ilim ve fenleri layığıyla veya muhtasarca kırat ve taallüm eylemiştir ve hangi lisanlarda kitabet veyahut yalnız tekellüm eder bir eser ve telifi var ise neye mütealliktir ve ruhsat-ı resmiye ile intişar etmiş midir ve mektep şehadetnâmesi ve bir memuriyete intihabnâmesi var mıdır?” gibi detaylı bir bilgi istenmektedir ve buna cevaben yazılmış bu hal belgelerine bakıldığında, bu soruya sadık kalındığı ve bu nizam ve intizam üzere cevap verdikleri görülür.

Anadolu müftülerinin eğitim durumuyla alakalı söylenebilecek bir başka durum da, eğitimlerine sürekli olarak devam etmeye çalıştıkları ve özellikle âlim (din âlimi) vasfını taşıyan kimselerin, talebe yetiştirmeye büyük önem vermiş oldukları ve ileri yaşlarına rağmen eğitim-öğretimi terk etmedikleridir. Birçok müftünün medrese ve devlet okullarında eğitim almanın yanında, özellikle buldukları bölgelerdeki “müftü, cami hocaları ve diğer âlimlerden” de yararlanmaya çalıştıkları ve onlardan özellikle *dinî ve şer’î* ilimleri öğrenmeye çalıştıkları görülmektedir. Özellikle “ilim meclisleri” lafzına birçok belgede rastlanılmaktadır. Bunun nedeni, gerek Osmanlıların gerek daha önceki Türk-İslâm Devletlerinin hemen hepsinin ilim meclislerine eğitim nazarında yükledikleri misyon ve bu meclislerden yine eğitim adına beklentileri üzerine birçok değerli âlim ve ilim adamının yetişmesidir. Bundan dolayı, özellikle ilmiye sınıfı mensupları bu meclislere çok büyük bir değer atfetmişlerdir. Zaten kayıtlarda görülmüş olduğu kadarıyla, birçok müftü bu ders halkaları sayesinde kendisini yetiştirmiş, bu meclislerin müdavimi olmuş ve

icazetlerini buralardan almışlardır. Buna dair birkaç belge örneğinde şu ifadelerin mevcut olduğunu tespit edilmiştir:

“...sair dersler taallüm olunduktan sonra 1261/1845 tarihinde Liva-yı mezkûrda bakiyetü’s-selef umdet-i halef merhum ve mağfurunleh eş-şehir El-Hac Torun-ı Es-Seyyid Mehmed Salih Efendi Hazretlerinin Cami-i Kebir-i mezkûrda halka-i derslerini müdavemetle yirmi seneye karib cümlesin almış olup tertibî vechle ulum-ı aliyeye ve âliyeyi taallüm ve istifade eyledim...” ve “...Kelam-ı Kadimi hatmettim muahharan kasaba-i mezburun medresesinde Hatip-zâde Mehmed Efendi’nin meclisinde bulundum...”. İlgili belgelerin bu bölümlerine bakıldığında, yukarıda belirtmiş olduğumuz “ilmi meclislerin” müftü eğitimlerinde ne kadar büyük bir öneme haiz olduğu herhalde daha iyi anlaşılacaktır. Bu konuya ilintili olarak, müftülerin bu gibi ulemadan ve medrese ya da resmi eğitim kurumlarından almış oldukları “icazetnâme, şhadetnâme, nişan¹⁸⁷” vb. gibi kayıtlar için de birkaç alıntı yaparsak, belki konunun bütünlüğü daha iyi idrak edilebilir. “...Bolu’da arz-ı hal olduğu üzere ilm-i kelamda bulunduğum müftü-yü mümaileyhden ahz-ı icazet müyesser olmamasına binaen ulum-ı mezbûru ikmal ve icazetnâme ahz etmek üzere ahiren Erzurum meşahir ulemasından Solak--zâde faziletli Hoca Ahmed Efendi’nin tedrisatına müracaat ve hey’et ve hükümet ve usul-ı fıkıh ve cedit ve tefsir tahsilinden sonra fi 15 Receb 1297 tarih-i Hicrisinde/23 Haziran 1880 Hoca-yı mümaileyhden icazet almıştım...”, “...mufassal kıraat ve taallüm edip nihayet Üstadım Konevî Mesud-zâde Abdullah û Hadi Efendi Hazretlerinden 91 (1291/1874-75) tarihinde tedris-i ulum-ı icazet ahz eyledim...”.

Anadolu müftülerinin birden fazla icazet almış olduklarına hemen birçok belgede şahit olunurken, “hemen hemen hiçbir belgede” sözü edilen müftülerin “şhadetnâme” yani bir resmi diplomaları olmadığı görülür. Çoğu tercüme-i hal belgesinde ilgili soruya “...bir telifatım dahi bir şhadetnâmem yoktur”, “...bir eser ve telifim ve mektep şhadetnâmem yoktur”, “...bir telifimiz ve mektep şhadetnâmemiz ve müftülükten başka memuriyet intihabnâmem yoktur”, “...ruhsat-ı resmiye ile intişar etmiş tabakatım ve şhadetnâmem yoktur”¹⁸⁸ gibi birçok cevap verilmiş olduğu ve çoğunun bir resmi diploması veya belgesinin olmadığıyla

¹⁸⁷ “...işbu vaziyetle iftayı ifa ettiğim sıra fi 22 Rebiü’l-Ahir sene 1308/5 Aralık 1890’da dahi üçüncü rütbeden bir kat’a mecidi nişan-ı âlisi ihsan buyrulmuştur.” Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dos. no. 303.

¹⁸⁸ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Belgeleri, no: 462, 614, 786, 1021, 1899, 2111, 303, 2162, 2167, 2175, 3368, 3464, 5226, 5334, 5385, vd.

karşılaşılmaktadır. Yalnız bazı müftülerin, ki özellikle merkezde bulunanların, diploma, icazet ve nişan sahibi oldukları görülmüştür. Anadolu müftüleri için ise bu durum ne hikmetse nadir görülen bir hal olmuştur. Ama bunun aksini de gösterecek belgeler vardır: 13 Ramazan 1312/10 Mart 1895 tarih ve BEO 584/43732 numaralı belge ile *Trabzon Müftüsü Seyyid İmadeddin Efendi'nin taltif edilmesi* ve 10 Rebiü'l-Evvel 1326/12 Nisan 1908 tarih ve İ. TAL. 448/1326 Ra-089 numaralı belge ile de *Amasya Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin taltif edilmiş* olduğunu görmekteyiz. Ayrıca 15 Cemaziye'l-Ahir 1318/10 Ekim 1900 tarih ve İ. TAL. 227/1318 C-077 numaralı belge ile hem *bir takım taltif* hem de *Bursa Müftüsü Ali Rıza Efendi'ye üçüncü rütbeden Osmanî nişanı itasına şahit* olmaktadır.

Müftülerin eğitimini ele almış olduğumuz bu bölümü nihayete erdirirken özet babında bir şeyler belirtmek gerekirse, o da, Anadolu müftülerinin çok küçük yaşlardan itibaren çok iyi bir dinî ve şer'î eğitim almış olduklarıdır. Hem resmi kurumlardan hem de meşâhir ulemadan eğitim almış olan Anadolu müftüleri, almış oldukları icazetlerle görevlerine atanmışlardır. Hem atanmaların hem de eğitimin her dönemde aynı kurallara bağlı kalmış olmadığını da söylemekte yarar vardır. Devletin güçlü olduğu dönemlerle tersi durumların vuku bulduğu zaman dilimleri arasında çok büyük bir farklılık olduğunu ve farklı türde bir tarihsel işleyişin ortaya çıkmış olduğu zaten birçok matbu esere konu olmuştur. Biz de ilerleyen bölümlerde, bu konuya “müftülük kurumu” açısından değineceğiz.

4.4. ANADOLU MÜFTÜLERİNİN TAYİN VE AZLI

4.4.1. Müftü Tayinleri

Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarında tesis etmiş olduğu yönetim birimlerinde “idarî ve hukukî” nazarda *müftülerin* önemli bir konumu olmuştur. İdari taksimata göre ayrılan ve vilayet, sancak ve kaza gibi birimlerden oluşan Osmanlı taşra yönetim sisteminde, hemen her birinde diğer devlet çalışanları gibi müftüler de görevlerini ifa etmek için bulunmuşlardır. Buldukları yörelerde en temel görevleri olan “*dinî/şer'î konularla ilgilenme ve fetva verme*”nin yanında, diğer resmi görevlilerle birlikte, Devlet-i Âlî Osman'ın varlığını devam ettirmesi ve buldukları bölgelerde devlet mekanizmasının işlemesine yardımcı olmuşlardır. Genel olarak, tarihsel süreç içerisinde bakıldığında, her bölgede “*müftü*” olduğuna şahit olabiliyoruz. Bazı zaman dilimlerinde ama kalifiye eleman yokluğundan ama başka sebeplerden dolayı müftü bulunmadığı ve şer'î/örfî hukukun kadı ve nâibler

tarafından yürütülmüş olduğuna da rastlayabiliyoruz. Fakat imkânlar dâhilinde hemen her idari birime bir müftü tayin edilmiş olduğuna şahit olmaktayız. Bu zaviyeden, şimdi öncelikle müftü tayinlerini ve akabinde azillerini belgeler eşliğinde sunmaya çalışacağız.

Öncelikle her idari birime müftü tayin edilmiş olduğunu bir kez daha belirtmiş olalım. İdari taksimat yapıldığında ve her yeni toprak kazanımında devletin yönetim alameti olarak devlet görevlileri mezkûr mahallere gönderilmiş ve devlet otoritesinin bu bölgelerde tesis edilmeye çalışılmış olduğu, zaten malum olunan bir konudur. Yine her alınan bölgede devletin benimsemiş olduğu dinin gereklerinin yapılması adına kanunlar konulmuş, yasalar ilan edilmiş ve bunları icra edecek yetkin kişiler görevlendirilmiştir. İşte Osmanlı Devleti'nin “*şer'î temsilcisi*” özellikle taşra kısımlarda “müftü” olagelmıştır. Bundan dolayı her bölgeye tayinler gerçekleştirilmiş ve ilk tayinden sonra da belli bir düstura bağlı olarak bu tayinler devam etmiştir. İlk tayin gerçekleştikten sonra birçok tayin daha aynı bölgeye sırasıyla yapılmıştır. Bu tayinler, elbette yasalara bağlı kalmak koşuluyla yapılmış ve her dönemin etkin olan *dinî, siyasî, idarî, içtimaî, malî* ve hatta *askerî* gelişmelerine de kayıtsız kalınmadan gerçekleştirilmiştir. Bu şartlar çerçevesinde, “ölüm, hastalık, yolsuzluk, zulüm, adaletsizlik, görev değişimi” gibi esbâb başta olmak üzere daha birçok sebepten dolayı Anadolu coğrafyasında bulunan idari yönetim birimlerine “*müftü tayini*” yapılmıştır.

Devletin taşraya atamış olduğu ilk müftülerin, şeyhülislamlıktaki müftüler, merkezdeki müftüler ve diğer ulema gibi “kayd-ı hayat” kuralınca atanmış olduğunu görmekteyiz. Özellikle birçok Anadolu müftüsünün Sicill-i Ahvâl dosyalarında bulunan “*şu yaşım da olmama rağmen*” gibi ifadeler, onların birçoğunun ilerlemiş yaşlarda göreve gelmiş oldukları ve yine çoğunun “*vefat*”¹⁸⁹ veya “*tahdid-i sin*”¹⁹⁰ (yaş haddi) sebeplerinden dolayı görevi devretmiş oldukları belgelerle tespit olunabilmiştir. Buna emsal teşkil edecek bir hayli kayıt mevcuttur. Özellikle ileri yaşlara kadar ilim tahsiline devam eden müftüler, daha sonra da talebe yetiştirme noktasında ilimle olan iştigallerinden bir an olsun ayrılmamışlardır. Bundan olsa

¹⁸⁹ Bakınız, A.MKT.MHM. 333/30 (2 Mart 1282/14 Mart 1866); A.MKT.MHM. 333/97 (11 Mart 1282/23 Mart 1866), vd. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Mektubî Kalemi ve bundan sonra yukarıdaki kısaltmayla).

¹⁹⁰ Bakınız, BEO 4148/311037 (18 Rebiü'l-Evvel 1331/25 Şubat 1913); BEO 4311/323268 (28 Şevval 1332/14 Eylül 1914); vd.

gerek, müftüler yaşlıca olan müderrisler ve ilmi olarak bu konuma yakın kimseler arasından atanmışlardır.

Anadolu müftülerinin tayininde etkisi olduğu görülen bir başka durum ise, onların gelmiş olduğu ailelerdir. Özellikle ulema ailesinden olan ve iyi bir dini eğitim almış ve devrin ulemalarının ilim meclislerinde bulunan müftü adaylarının, tayin noktasında daha şanslı olduklarına şahit olmaktayız. Bazı belgelerde merkezin mevcut bölgeler için tayin yaparken ulemanın fikrini sorması ve göreve gelecek kişilerin durumları hakkında bilgi istemiş olması da bu yargıyı destekleyecek niteliktedir. Örneğin, “*dönemin Erzurum Müftüsünün yaş haddinden dolayı görevi ifa edemeyecek olması üzerine, Meşihattan göreve layık birisinin teklif edilmesi isteği ile Erzurum’da bulunan yetkililere gereğinin yapılmasının*” bildirmesi gösterilebilir. İlave olarak görevdeki mevcut Müftü Efendilerin, kendi öğrencilerinden birinin tayin edilmesine dair bir belge göndermesi veya il meclisi ya da halktan bu konuda rica ve arz gelmesi de, müftü tayinleri için belirleyici etkenler arasına girmiştir¹⁹¹. Bu noktada ilgi çekici olan bazı tayin belgelerinde tespit ettiğimiz hususlar çok önemlidir. Şöyle ki;

17 Cemaziye’l-Evvel 1263/3 Mayıs 1847 tarih ve A. MKT. 79/86 nolu bir belgede¹⁹² “*Amid’deki camiye imtihanla liyakati anlaşılan müftü kâtibi Es-Seyyid Abdurrahman’ın tayin ve beratının verilmesi talebine dair Diyarbakır Evkaf Müdürü Es-Seyyid Ahmed Nazif’in takrir*” etmiş olduğu ve merkeze yapılacak tayinin usulünce yapılmasını bildirmesi/arz etmesi gerekliliği hatırlatılmıştır. Her ne kadar belge doğrudan müftü tayini ile alakalı olmasa da, bize Anadolu uleması tayinlerindeki işleyişi göstermesi açısından kayda değerdir. Hem benzer bir durumun daha vakıa olmuş olduğuna da rastlamamız, bu belgenin de geçerliliğinin olabileceğini göstermektedir. 23 Rebiü’l-Ahir 1327/14 Mayıs 1909 tarih ve BEO 3547/265985 numaralı belge ile “*Trabzon Müftülüğüne imtihanı kazanan Zühtü*

¹⁹¹Müftü Ali Avni Efendi, müftülüğe tayinini şu şekilde kaleme almıştır: “...esna-yı tahsil-i icazetnâmede Hocam merhum müftü-yü mümaileyhin umur-ı iftaya müteallik kitabetini bir müddet ifa ettim ve müftü-yü mümaileyhin infisalinde işigalat-ı icazetnâme-i tahsil ve anın müderris olduğu Erzurum’un Kağızman Medresesi’nde bazı mertebe tedrise inhisar etmiş ba’de... mezkûr müftülük makam-ı mualla-yı hizmet-i Meşihat-penâhiliğince uhde-i daiyaneme tevcih ve ol babda...”.

Müftü Mahmud Bayram Efendi ise kendisine görevin ailesinden geçtiğini şu sözlerle tercüme-i halinde belirtmiştir: “...esbak Hoca Ahmed Paşa Hazretlerinin Kayseri’den Kurşunlu cami-i şerifinde senevi altmış kuruş vazifeyle tefsir ve suret-i şerifin tedrisi ve taallümü hususunda beraberat-ı âliye ile ... pederim merhumdan ve biraderimden müntakilen uhde-i daiyaneme verilip...”

¹⁹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mektubî Kalemî. (Bundan sonra A.MKT.).

Efendi'nin tayin edilmeyip ehliyeti olmayan Mahir Efendi'nin tayin ve intihab usulünün muhafaza edilmediğine dair Çarşı Müderrisi Seyfeddin ve rüfekaları tarafından Trabzon'dan çekilen telgraf-nâmenin iktizasının ifası” istenmektedir. Bu belge ile hem halkın tayin noktasında etkili olduğu hem belli dönemlerde müftülüğe imtihanla tayin olunmuş olduğu hem de büyük usulsüzlüklerin yapıldığı bir arada görülmektedir. Tayin konusunda yapılmış olan usulsüzlüklere ileride de değineceğimiz için, burada üzerinde durmuyoruz.

Müftü tayinleri hususunda ilgi çekici bir durum ise, tayin olunacak müftülük makamına birisinin kendi atamasını istemesi veya o makama birden fazla kişinin talip olması noktasında ortaya çıkacak manzaradır. 3 Rebiü'l-Evvel 1264/8 Şubat 1848 tarih ve A. MKT. 109/95 numaralı belgede görüldüğü gibi, bir müftünün boşalan bir makama talip olduğu ve Şeyhülislamlığa buna dair belge yazabildiğine şahit oluyoruz¹⁹³. Hatta konunun başka boyutlara varabildiği bile görülmektedir. Şöyle ki, “*Münhal olan Konya Müftülüğüne ulama-yı mahalliden Küreli-zâde Hacı Kadri Efendi tayin edildiği halde Abdurrahim Efendi'nin de müftülüğe talip olması üzerine Hacı Kadri Efendi'nin ikna edilmesi için telgraf gönderildiği*” ve bu telgrafın Meşihat tarafından işlem olunduğu gözlenmektedir. Sebebinin tam olarak belli olmamasına rağmen, belgeye bakıldığında durumun, Hacı Kadri Efendi'nin değil de, makama sonradan talip olan Abdurrahim Efendi'nin lehine geliştiği müşahede edilmektedir¹⁹⁴. Bu tayin işine bir usulsüzlük karıştı mı bilinmese de, diğer birçok tayin işlemine usulsüzlüklerin karışmış olduğu ve tespit olunmuş kayıtlar da mevcuttur. MVL 256/11 nolu¹⁹⁵ ve 7 Receb 1269/16 Nisan 1853 tarihinde gerçekleşmiş olan bir tayin isteme hadisesinde yapılmış olan sahtekârlık, ulemanın içine düşmüş olduğu bozukluğu alenen ifşa etmektedir. Bu belgede bahsi geçen konu ise şundan ibarettir: “*Amasya'nın Hacıhamza Kazası Müftülüğüne tekrar tayin edilmek maksadıyla sabık Müftü Mehmed Vehbi Efendi tarafından hakkında sahte mahzar düzenlenen hali hazırdaki Müftü Mehmed Hamdi Efendi'nin daha layık olduğu için mezkûr müftülüğe tayin olunduğu*”. Bu üç belge örneğine bakıldığında, bazı müftülerin kendi istekleri doğrultusunda tayin olunmak isteklerinin bulunduğu

¹⁹³“*Kadiri Sülalesinden Ömer Efendi'nin vefat eden Bursa Başmüderrisi Kaşıkçı-zâde'nin yerine kendisinin Bursa müftüsü olarak tayin edilmesi talebine dair...*” bir tezkire yazmış olduğu ve dönemin Baş müftüsü Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi'nin konuya dair bir der-kenar yazmış olduğu görülmektedir.

¹⁹⁴ BEO 454/34048 (10 Safer 1312/13 Ağustos 1894).

¹⁹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vala Riyaseti. (Bundan sonra MVL).

ve bunun da çoğu zaman uygunsuz bir şekilde vuku bulduğu görülmektedir. Özellikle devlet otoritesinin zayıflamış olduğu ve Anadoludaki idari birimlerin karışıklıklar içinde olduğu zaman dilimlerinde bu gibi vakaların arttığını da belirtmek lazımdır.

Anadolu müftülerinin tayinleri genel olarak bu çerçevede gelişmiş olduğu ve her tayin için Meşihattan kabul gören belgeler dâhilinde yapılmış olduğu da karşılaşılmış olduğumuz bir durumdur. Müftülerin, merkezden gönderilen “berat, menşur, intihabnâme, telgraf, tezkire, şukka”¹⁹⁶ gibi belgelerle tayin ve nasb olundukları onaylanmıştır. Bu gibi belgelerin merkezlere ulaşması ile göreve başlayan müftülerle ilgili bir dizi daha belge gönderildiği de malum olan bir başka gerçektir. Misal olarak, atanmış olan bir müftü ile alakalı başta meşihat olmak üzere “maliye, dâhiliye, zabtiye ve adliye” gibi birçok kurumdan “görev yetki ve konumu, görev süresi, maaşı, yapacağı müderrislik gibi diğer görevler, emrindeki çalışanlar veya yargılanması” gibi birçok farklı konuya ilişkin belge alış verişi olduğuna şahitlik yapmaktayız.

4.4.2. Müftü Azilleri ve Sürgünler

Anadolu müftülerinin tayin olunması hususunu detaylı bir şekilde ele aldıktan sonra, yine detaylı bir şekilde azil olunmalarına bakalım. Hatta müftülerin azil olunması ve nedenlerinin öneminden dolayı birçok belge ile açıklamaya çalışalım. Bunun bir zorunluluk iktiza ettiği kanısındayız, çünkü elimizdeki arşiv dokümanlarının yarıya yakınında, yapılmış olan usulsüzlükler ve buna bağlı olarak müftülerin görevlerinden azledilmesi konusu ele alınmıştır.

Anadolu müftülerinin görevlerinden ayrılmasının ya da görevi bırakmasının ilk nedeni, ebedî âleme irtihal etmeleridir. Bu durumun ilk neden olmasının sebebi ise, uzun bir müddet için atanmış olan müftülerin kayd-ı hayat düsturunca göreve başlamış olmalarıdır. Bununla alakalı birçok arşiv belgesi görmek mümkündür. A. MKT. MHM. 333/30 ve 333/97 numaralarını taşıyan ve 2 Mart 1282/14 Mart 1866 ile 11 Mart 1282/23 Mart 1866 tarihlerinde yazılmış olan üç adet belge, Kütahya

¹⁹⁶Müftülüklerin bu gibi belgelerle onaylandığı ve resmi makamlara bu gibi belgelerle müftülük tayin ve nasb kararlarının bildirildiğine dair belgelerde bulunan ibarelere örnek olarak:

“...mezkûr müftülük makam-ı mualla-yı hizmet-i meşihat-penâhiliğince uhde-i daiyaneme tevcih ol babdaki menşurun azimet-i...” (9 Cemaziye’l-Evvel 1303/13 Şubat 1886).

“...tedrisi ve tallümü hususunda ba-berat-ı alişanım buyrulduğu” (19 Şevval 1283/24 Şubat 1867).

“...medrese-i mezkûrda ba-berat-ı alişan ile müderris bulunduğum cihetle görevimi ifa etmekteyim” (1309/1891-92). Ayrıca bkz. HAT 1227/47925C, HAT 503/24741.

Müftüsü Bekir Efendi'nin vefatı ve bundan dolayı yerine yeni bir müftü atanmasına dairdir¹⁹⁷. Ölüm anına kadar ifta hizmetinde bulunmuş olan müftülerin, genel itibarla sağlık sorunlarından uzak olan kimseler olduklarını tahmin ediyoruz, çünkü başka birçok belgeye yansımış olan “hastalık” sebebi ile görevden ayrılmış örnekler mevcuttur. Bundan dolayı bir müftü vefatına kadar bu görevi ifa etmiş ise, çok büyük ihtimalle bu görevi yapmasına engel teşkil edecek bir sağlık probleminin olmaması anlaşılmaktadır.

Müftülerin görevlerinden ayrılması veya azledilmesinin ikinci sebebi sağlık sorunları yaşıyor olmaları ve görevi ifa edebilecek salahiyyete sahip olmamalarıdır. Özellikle yaşları ilerlemiş olan müftülerde hâsıl olan hastalıklar, onların görev yapabilmelerine engel teşkil edecek kıvama geldiklerinde, bazen kendi istekleri bazen de devletin görevden alması ile bu makamları haleflerine bırakmış oldukları görülmektedir. A. MKT. MHM. 174/96 numara ve 17 Cemaziye'l-Ahir 1276/11 Ocak 1860 tarihli belge, “*Hastalığı sebebiyle meclise devam edemeyen Arapgir Müftüsü Hilmi Efendi'nin yerine Osman Nuri Efendi'nin tayini*”ni konu edinmiştir¹⁹⁸. Sağlık sorunu yaşadığı belgelere yansımış olan bir diğer müftü ise, Elbistan Müftüsü Hacı Ahmed Efendi'dir. 30 Mart 1275/11 Nisan 1859 tarih ve A.MKT. NZD. 263/74 numaralı belge¹⁹⁹ ile mezbûr müftünün hasta olduğu ve bu sebeple yerine Mustafa Rasih Efendi'nin tayin edildiğinden söz edilmektedir²⁰⁰.

Müftülerin buldukları görevden ayrılmalarındaki üçüncü sebep olarak da, özellikle son zamanlarda ömür boyu görevde kalma kuralının değiştirilmesinden/uygulanmamasından sonra “yaş haddinden” dolayısıyla gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Bazı müftülere de, yaş haddi gelmiş olmasına rağmen biraz daha süre müsaadesi verilmiş olduğuna da şahit olmaktadır. Örneğin, BEO 4148/311037 numaralı belgede “*Bayezid Camii Dersiamı Süleyman Şükrü Efendi'nin Kırşehir Müftülüğüne tayin olunmak üzere tahdid-i sin istisnasına dair vaki olacak mütalaanın inbası*” konusu üzerine Meşihattan karar verilmesi bilgisini

¹⁹⁷ Bekir Efendi'nin Meşihat Arşivinde Sicill-i Ahvâl Dosyaları arasındaki ilgili belge numarası 1937'dir ve kendisinin maalesef tercüme-i hal belgesi mevcut değildir.

¹⁹⁸ Bu belge Arapgir Meclisi'nin A.MKT.MHM. 172/89 nolu ve 18 Cemaziye'l-Evvel 1276/13 Aralık 1859 tarihli mazbatasını üzerine yazılmış ve Arapgir'e bildirilmiştir. Ayrıca bahsi edilen Hilmi Efendi'nin asıl adı Ahmed Hilmi'dir ve Sicill-i Ahvâl dosya numarası 4261'dir. (bundan sonra Sicill-i Ahvâl kayıtları müftü isimlerinden sonra parantez ile belirtilecektir. Örneğin: Ahmed Hilmi Efendi (4261)).

¹⁹⁹ Başkanlık Osmanlı Arşivi, Nezaret Divanı Mektubî Kalemi. (Bundan sonra A.MKT.NZD.)

²⁰⁰ Hacı Ahmed Efendi'nin (2157) tercüme-i hal belgesi mevcut değildir. Mustafa Rasih Efendi (2204).

bulmaktayız²⁰¹. Ayrıca “*Bursa ve Karahisar-ı Sahib Müftüleri Ömer Kamil ve Ali Feyzi Efendilerle Alanya, Hama ve Bor kazaları müftüleri Hasan Hüsnü, Abdurrahman ve Salim Efendilerin ikişer sene müddetle tahdid-i sin kaydından istisnaları*”nın konu alındığı bir başka belgedeki bilgilere de vâkıf olabildik²⁰². Bu belgeler, müftülerin yaşlarından dolayı görev yapıp yapamayacakları konusunu aydınlatmaya yetecek kifayette olduğu kanısındayız.

Anadolu müftülerinin görevden ayrılmalarına sebep olan dördüncü etkenin, çok yaygın olarak görülmesi de, istifa etmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. A. MKT. MHM. 170/6 nolu ve 13 Rebiü'l-Ahir 1276/9 Kasım 1859 tarihinde “*Zaptiye Müftüsü İbrahim Ferid Efendi'nin istifasından dolayı yerine Mekke-i Mükerrime payeli Arap-zâde Hamdullah Efendi-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin tayini*”nin konu edildiğini görüyoruz. Yalnız belgede istifanın sebebi tam olarak açıklanmamıştır. Ama bu durum, bir müftünün görevinden istifa etmiş olduğu gerçeğini değiştirmez. Bazı başka belgelerde ise, istifa ile olup olmadığı tam belli olmasa da, bazı müftülerin başka bir işle iştigal etmesi üzerine müftülük görevinden ayrıldığını da biliyoruz. Trabzon Müftüsünün mebus olması²⁰³ veya Müftü-zâde İsmail Efendi'nin Uşak Müftülüğü yerine Edremit Kazası niyabetine tayin edilmesi²⁰⁴ bu durum için emsal teşkil edebilecek kayıtlardır.

Genel olarak yukarıda sıralamış olduğumuz azil nedenlerinin dışında yapılmış olan bütün azillerin/sürgünlerin/nefiy edilmelerin, “*uygunsuz davranışlardan kaynaklanmış olduğu*” açık bir şekilde belgelere yansımış ve bunun üzerine birçok belge kaleme alınmıştır. Bu uygunsuzluklar içinde, rüşvetten zorbalığa adam kayırmaktan ölümlü vakalara kadar çok geniş bir yelpazede icra olunan şenaatler mevcuttur. Bunu bu şekilde genel bir neden olarak belirttikten sonra, müftü azillerinin daha iyi anlaşılması için, hemen her uygunsuz davranışı bir iki örnek belge ile temellendirmeye çalışacağız. Bu şekilde olduğu zaman, konunun daha iyi tahayyül edilebileceği umudunu taşımaktayız.

Van Müftüsü bulunan Mustafa Efendi'nin yapmış olduğu uygunsuz davranışlar üzerine Erzurum'a sürgün edilmesi, yerine Müftü İsmail Efendi'nin tayin

²⁰¹ 18 Rebiü'l-Evvel 1331/25 Şubat 1913.

²⁰² BEO 4311/323268 (28 Şevval 1332/19 Eylül 1914).

²⁰³ DH.MKT. 2708/46 numara ve 23 Zilhicce 1326/16 Ocak 1909 tarihli bir belgede “*Trabzon Müftüsü Mehmed Efendi'nin mebus olması sebebiyle görevden ayrılması üzerine yerine Hafız Ahmed Mahir Efendi'nin tayin edildiği*”ni görüyoruz.

²⁰⁴ A.MKT. NZD. 40/34 iki adet belge (10 Şevval 1267/8 Ağustos 1851).

edilmesi için, İstanbul-Van-Erzurum üçgeninde tam sekiz adet belgenin işlem olduğunu tespit ettik. Bu belgelerle öncelikle uygunsuzluğun tespiti yapılmış, buna ceza olarak mezbûr müftünün sürgün edilmesine karar verilmiş, boş kalan müftülük makamına yeni bir tayin istenmiş, daha sonra müftünün sürgün hali hakkında bilgi edinilmesi ve en sonunda da affedilerek Van'a geri gönderilmesi gibi çeşitli durum değerlendirmeleri yapılmış ve merkez ile Mustafa Efendi'nin himaye edildiği makamlar arasında bilgi alışverişi yapılmış olduğuna şahit olmaktayız²⁰⁵. Bir başka belgede ise Gelibolu Müftüsü Halil Efendi'nin yapmış olduğu uygunsuz hareketlerden dolayı azledilerek yerine İskilibli Hilmi Efendi'nin tayin edilmiş olduğunu ve bu belgeye dönemin Baş-müftüsü olan Arif Hikmet Efendi'nin derkenar yazmış olduğu ve bu işlemleri onayladığını görmekteyiz²⁰⁶. Yine uygunsuz bir vaka üzerine yazılmış olan bir dizi belge ile Kütahya Müftüsü Derviş Ebubekir azledilmiş ve yerine Güzelsakal-zâde Ebubekir Efendi tayin edilmiştir²⁰⁷.

29 Rebiü'l-Ahir 1265/23 Mart 1849 tarih ve A. MKT. 183/86 numaralı belgede ise halka zulüm yapan kaza müftüsü ve kardeşinin azledilmesi isteğinin bizzat halk tarafından yapılan şikâyet belgesi ile sabit olması ve mezbûr müftünün azledilmesi ile ilgili iki adet belge mevcuttur. Bu belgelerde “*Erzurum Livane Kazası Müftüsü Mustafa ile kardeşi Ahmed'in eşkıya ile bir olup ahaliye zulüm ettiklerinden, bunların azliyle yerlerine başkalarının tayinine dair Livane Kazası ahalisinin arzuhalde bulunduğu ve merkezden görülen işlemler*” söz konusu olmuştur. Bu belgeye dayanak oluşturacak başka belgeler de mevcuttur. Özellikle yöre müftülerinin birçoğunun eşkıyaya boyun eğdiği veya onlarla birlik olup, yapılan zulüm ve haksızlıklara göz yumdukları görülmektedir. C. ADL. 42/2579 numara ve

²⁰⁵ A.AMD. 15/15 numara ve 29 Zilhicce 1265/15 Kasım 1849 tarihli belgede “*Van Müftüsü Mustafa Efendi'nin yaptığı uygunsuzluktan dolayı Erzurum'a sürülmesi yerine İsmail Efendi'nin tayini*”; A.DVN. 47/41 nolu ve 4 Receb 1265/26 Mayıs 1849 tarihli belgede “*Bu uygunsuzluk ve sürgün üzere Van Kaymakamı Reşid Paşa ve Erzurum naibine emr-i âli*”; A.MKT. 193/84 numara ve 5 Cemaziye'l-Ahir 1265/28 Nisan 1849 tarihli belgede “*Sürgün yerinin uygunluğu ve yerine geçecek İsmail Hakkı Efendi'nin tayinine dair tezkire*”; A.MKT. 195/22 nolu ve 10 Cemaziye'l-Ahir 1265/3 Mayıs 1849 tarihli belgede “*Sürgün işleminin onaylandığı, sürgün yeri olarak Erzurum'a nakline ve İsmail Hakkı Efendi'nin tayininin onaylandığına dair dönemin Şeyhülislam'ının derkenarı*”; A.MKT. 199/90 numara ve 29 Cemaziye'l-Ahir 1265/22 Mayıs 1849 tarihli belgede “*Mustafa Efendi'nin sürgünü ve yerine yapılan tayin ve İsmail Efendi'nin menşuru ile ilgili Kürdistan Valisi'ne şukka*” gönderilmiş olduğunu görmekteyiz. (A.DVN: Sadâret Divanı Kalemi [Beylikçi] ve A.AMD: Sadâret Amedi Kalemi).

²⁰⁶ A.MKT. 109/88 (3 Rebiü'l-Evvel 1264/8 Şubat 1848).

²⁰⁷ A.MKT.NZD. 387/9 bir adet belge (19 Cemaziye'-Ahir 1278/22 Aralık 1861); A.MKT.NZD. 388/53 dört adet belge (27 Cemaziye'l-Ahir 1278/30 Aralık 1861) ve A.MKT.UM. 528/76 bir adet belge (28 Cemaziye'l-Ahir 1278/31 Aralık 1861).

29 Zilhicce 1219/31 Mart 1805 tarihli belgede²⁰⁸ ise bir başka zalimlik vakasının bölge müftüsü tarafından icra edilmiş olduğunu görmekteyiz. Belgede “*Kırşehir Müftüsü Mustafa Efendi'nin daima zalimler lehinde ve fukara aleyhinde bulunduğu ciheti*” belirtilmiş ve nefyi için emir verilmesi ricasında bulunulmuştur. Yine Zabıta kayıtları arasında rastladığımız 17 Cemaziye'l-Evvel 1195/11 Mayıs 1781 tarih ve C. ZB. 70/3479 numaralı belgede “*Amasya'da sâkin Gürcüoğlu Halil Paşa ve eniştesi Müftü Seyyid Hasan Efendi'nin icra-yı mezalim ve taaddiyatla tevzi defterlerine bi-asıl zammundan dolayı Paşa'nın hesabının görülerek sürgün edilmesi ve müftünün azledilerek yerine başkasının tayin edilmesi*” hususu bahis konusu olmuştur. Buradan bakıldığında, ailesi dolayısıyla önemli bir değer atfedilen bir müftünün, üstelik Seyyid ailesinden gelmiş olmasına rağmen, kendi çıkarı için asla bulunmaması gereken icraatlar içinde bulunduğunu görebiliyoruz.

Bu konular üzerine daha birçok belge ile gerek taşra idari birimlerine gerek İstanbul'daki ilgili birimlere çok sayıda şikâyetle bulunulmuş ve birçok durumda gereken yapılar azil ve sürgün cezaları uygulanmıştır. Örneğin, A. MKT. 2/85 numara ve 23 Receb 1258/30 Ağustos 1842 tarihli bir belge ile Malatya Müftüsü Abdullah Efendi'nin azli ve yerine Mehmed Nuri Efendi'nin tayin isteğine, merkez müftülük durumdan haberdar olduğuna ve eğer belirtilenlerin doğru olması halinde gerekenin yapılmasına dair bilgi verilmesi ve Şeyhülislam tarafından uygulanması isteği konu edilmiştir. Fakat bazı zamanlarda da, uygunsuzlukların merkeze veya sorumlu idari birimlere haber verilmesine rağmen gereğinin yapılmadığını belirten belgelere de rastlamak mümkündür. DH. MKT. 2320/82 numara ve 18 Zilkade 1317/20 Mart 1900 tarihli bir belgede²⁰⁹ bu duruma kanıt teşkil edecek bilgiler mevcut olduğunu tespit ettik. Bu belgede haksız bir tayine rağmen işlemlerin onaylandığı belirtilmiş ve “*Kamil Efendi'nin Amasya Müftülüğüne usulsüz tayinine rağmen intihabnâmesinin verildiği*” konu edilmiştir.

Zulüm ve haksızlıkların daha ileri bir seviyeye ilerleyerek, devletin bölgedeki “*şer'î konular noktasında*” en yetkin kişisi olması gereken müftülerin halkın canına, malına ve hatta namusuna kastetmeye varacak derecede fiiller işledikleri belgelerle kanıtlanmıştır. A. MKT. UM. 270/17 numara ve 12 Cemaziye'l-Ahir 1273/7 Şubat 1857 tarihli bir belge ile bu gibi bir durumun vuku bulduğunu

²⁰⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ceride-i Adliye. (Bundan sonra C.ADL.)

²⁰⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi. (Bundan sonra DH.MKT.)

belirtelim. “Kırşehirli Mehmed’i öldüren Kırşehir Müftüsü İsmail’in müftülüğten alınması ve muhakemesinin Konya’da yapılması ve yerine daha layık birisinin getirilmesi”ne dair belge, yapıla gelenleri açık bir şekilde belirtmiştir.

Bu tarz olumsuzluklara emsal teşkil edecek bir belge de, asker sevkiyatı esnasında yolsuzluk yapan şahıslara müftünün göz yumması veya onlarla birlik olması üzerine azledilmiş olmasına dairdir. A. MKT. NZD. 254/38 numara ve 8 Şaban 1274/24 Mart 1858 tarihi ile düzenlemiş olan belgede “*Trabzon’dan Erzurum’a asker sevkiyatı esnasında yolsuzluk yapan malum şahıslarla Rize Müftüsü Alaeddin Efendi’nin sürgün edilmesi*” hadisesi ele alınmış ve daha birçok sürgün ve azilden bahsedilmiştir. Muhtemelen bu konuda ihmali bulunan birçok kişi ile beraber müftünün de sürgün edilmiş olması lazım, çünkü belgenin içeriğine bakıldığında mezbûr müftünün yolsuzluk mu yaptığı ya da yolsuzluk yapanlara yardımcı mı olduğu veyahut buna göz yummuş olduğundan dolayı mı azledilmesine kara verildiği belirtilmemiştir. Muhtemeldir ki, malum müftü hakkında başka belgeler de ele alınmış olabilir, ama maalesef bu konuda elimizde bulunan tek kayıt bundan ibarettir. Bunun gibi nedeni belli olmayan ama sürgün ya da azillerin gerçekleştirilmiş olduğu daha başka belgeler de vardır. Fakat bir dizi belgenin devamı olduğu aşikâr olan bazı belgelerin “öncesi ve sonrası”²¹⁰ yazılan başka belgeler de maalesef kayıtlar arasında mevcut değildir. Karaman²¹¹, Kütahya²¹², Uşak²¹³, Malatya²¹⁴, Balıkesir²¹⁵, Sivas²¹⁶, Bitlis²¹⁷, Amasya²¹⁸, Kırşehir²¹⁹, Antakya²²⁰ ve Antalya²²¹ gibi Anadolu müftülüğü açısından merkez sayılabilecek vilayet, sancak ve kaza gibi idari birimlerle alakalı

²¹⁰Bazı müftüler hakkında bir dizi belge yazılmış ve farklı kurumlar arasında belgeler vasıtasıyla bilgi alış verişi sağlanmıştır. Fakat müftülerle alakalı bu belgelerden bazılarının kayıtlar arasında bulunmadığı belirtelim. Çünkü bir bilginin sağlam ve somut delillerle verilebilmesi bu belge bütünlüğünü sağlamaya bağlıdır. Bundan dolayı tarihsel olarak bu kayıtların devamına ulaşmaya çalışılmış, ancak bu durum bütün müftüler için mümkün olmamıştır.

²¹¹A.MKT.UM. 81/53 (3 Mart 1268/15 Mart 1852).

²¹²A.MKT.UM. 349/37 (8 Şevval 1275/11 Mayıs 1859); A.MKT.UM. 131/67-1 (3 Receb 1269/12 Nisan 1853); A.MKT.MHM. 14/49 (25 Receb 1265/16 Haziran 1849); A.MKT.MHM. 158/40 (9 Zilkade 1275/10 Haziran 1859).

²¹³A.MKT.NZD. 161/8 (22 Zilhicce 1271/5 Eylül 1855).

²¹⁴A.MKT.NZD. 130/3 (29 Cemaziye’l-Evvel 1271/17 Şubat 1855); Darende Müftülüğü için A.MKT. 2/13 (29 Rebiü’l-Evvel 1258/10 Mayıs 1842).

²¹⁵MVL. 639/24 (3 Rebiü’l-Ahir 1279/28 Eylül 1862).

²¹⁶MVL. 24/25 (25 Şaban 1264/27 Temmuz 1848); HAT 503/24741 (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

²¹⁷DH.MKT. 1498/13 (17 Receb 1305/30 Mart 1888).

²¹⁸C.ADL. 58/3494 (9 Şevval 1238/19 Haziran 1823).

²¹⁹A.MKT. 213/11 (25 Şaban 1265/16 Temmuz 1849); A.MKT. 224/38 (25 Şevval 1265/13 Eylül 1849); A.MKT.DV. 4/79 (28 Receb 1262/22 Temmuz 1846).

²²⁰A.MKT.MHM. 142/39 (3 Rebiü’l-Evvel 1275/11 Ekim 1858).

²²¹A.MKT.MHM. 312/99 (24 Rebiü’l-Ahir 1281/26 Eylül 1864).

birçok belge ve arşiv dokümanı mevcuttur. Ayrıca defalarca örneklemiş olduğumuz uygunsuz hareketlere binaen yapılmış olan azillere örnek teşkil edecek olan bu belgelerin hepsine, benzer olduklarından dolayı yer verilmeyecek ve sadece ilgili durumlar için dipnotlarda künyeleri verilecektir.

Son olarak da “tefecilik” gibi dinen caiz olmayan bir hadisenin vuku bulunduğu ilişkin bir belgenin varlığından da haberdar olduğumuzu belirtelim. A. MKT. 205/83 nolu ve 21 Receb 1265/12 Haziran 1849 tarihli bu belgede “*Murabahacılık yapan İbrahim Bey ve Hüseyin Efendi'nin Kütahya'dan sürülmeleri ve bu işe karışan Müftü İsmail Efendi'nin azli ve yerine Osman Efendi'nin tayini*” meselesi ele alınmıştır. Bütün bu olumsuz durumlarda sürgün, azil ve uzaklaştırma cezası verilen müftülerin bazılarının sonradan affedildiği ve bazılarının ise sadece ikaz edildiği de bu minvalde belgelere yansımış olduğunu da belirtelim. “*Menfi hareketlerde bulunan Denizli kazası müftüsüne bir tembih-nâme gönderildiği*”²²² ve “*Bursa'ya tayin edilmiş olan Bitlis sabık müftüsü Fethullah Efendi'nin affedildiği*”²²³ gibi ve benzer belgeler de, bu duruma kanıt teşkil etmektedirler. Azil olmuş ya da sürgüne gönderilmiş müftü sayıları göz önüne alındığında, çok ciddi bir sayıyla karşılaşmak da mümkündür. (bkz. Tablo-3). Azledilmiş müftü oranı %78 gibi oldukça önemli bir yüzdeye tekabül etmektedir. Azledilmiş bu müftülerin %28.6'sı uygunsuz davranışlardan dolayı, %14.3'ü zulüm, zorbalık ve eşkıyalık gibi hareketlerden, %10.8'i faizcilik, rüşvet ve iltimas gibi vakalardan, %7.1'i hastalıktan ve geri kalanı ise başka sebeplerden dolayı azledilmiştir. Sürgüne gönderilmiş ya da görevinden uzaklaştırılmış müftü yüzdesi ise yaklaşık olarak %12'dir. Geri kalan yaklaşık yüzde onluk kesim ise, vefat, istifa veya görev değişimi gibi sebeplerden dolayı müftülük görevinden ayrılmıştır.

Tablo-3: Müftülerin vefat, sürgün veya azillerle görevden ayrılmalarına emsal teşkil edebilecek bazı tayinler.

No	Adı	Görev yeri	Sürgün/azil/vefat ve yer	Tarih	Sebebi	Yerine gelen şahıs
1	Mustafa Ef.	Van	Sürgün, Erzurum	H. 1265	Uygunsuzluk	İsmail Ef.
2	Halil Ef.	Gelibolu	Azil	H. 1264	Uygunsuzluk	İskilipli Hilmi Ef.
3	Kaşıkçı-zâde Ef.	Bursa	Vefat	H. 1264	Vefat	Ömer Ef.
4	Mustafa Ef.	Erzurum	Azil	H. 1265	Zulüm	-
5	Ahmed Ef.	Darende	Azil	H. 1258	Uygunsuzluk	Mehmed Salih Ef.
6	Abdullah Ef.	Malatya	Azil	H. 1258	Zulüm	Mehmed Nuri Ef.

²²² A.MKT. 74/86 (16 Rebiü'l-Ahir 1263/3 Nisan 1847).

²²³ BEO 718/53850 (5 Receb 1313/22 Aralık 1895).

7	İsmail Ef.	Kütahya	Azil	H. 1265	Murabahacılık	Hoca Osman Ef.
8	Osman Ağa	Kırşehir	Azil	H. 1265	-	Sabık Müftü İbrahim Ağa
9	Mehmed Ef.	Eğir	Azil	H. 1263	-	Mehmed Hamdi Ef.
10	Said Ef.	Kırşehir	Azil	H. 1262	Uygunsuzluk	Hacı İbrahim Ef.
11	Sadık Ef.	Antakya	Azil	H. 1275	Uygunsuzluk	Hacı Mesud Ef.
12	Hilmi Ef.	Arabgir	Azil	H. 1276	Hastalık	Osman Nuri Ef.
13	Bekir Ef.	Kütahya	Vefat	R. 1282	Vefat	Mehmed Ef.
14	İsa Ef.	Amasya	Azil	H. 1276	Rüşvet-İltimas	Hacı Ahmed Ef.
15	Hacı Halil-zâde Abdülkerim Ef.	Malatya	Azil	H. 1271	-	Nebi-zâde Hacı Mehmed Ef.
16	Emin Ef.	Uşak	Azil	H. 1271	-	Mustafa Ef.
17	İsmail Ef.	Kırşehir	Azil	H. 1273	Ehil ve Erbâb Olmaması	-
18	Alaeddin Ef.	Rize	Sürgün	H. 1274	Yolsuzluk	-
19	Hacı Ahmed Ef.	Elbistan	Azil	H. 1275	Hastalık	Mustafa Rasih Ef.
20	Derviş Ebubekir Ef.	Kütahya	Azil	H. 1278	Uygunsuzluk	Güzelsakal-zâde Ebubekir Ef.
21	Osman Ef.	Kütahya	Azil	H. 1269	-	İsmail Ef.
22	İsmail Ef.	Kırşehir	Men	H. 1273	Katli-î Âdem	-
23	Hacı Abdullah Ef.	Kütahya	Azil	H. 1275	Su-i Hal	-
24	Mustafa Ef.	Kırşehir	Nefyi	H. 1219	Uygunsuzluk	-
25	Seyyid Hasan Ef.	Amasya	Azil	H. 1195	İcra-yı Mezalim ve bi-asıl zammı	-
26	Fethullah Ef.	Bitlis	Azil	H. 1305	Uygunsuzluk	Müderriş Hoca Mehmed Fehmi Ef.
27	Arab-zâde Mehmed Hâsib Ef.	Diyarbakır	-	H. 1306	-	Ahmed Hilmi Ef.
28	Mehmed Ef.	Trabzon	İstifa	H. 1326	Mebus Olması	Hafız Ahmed Mahir Ef.

4.5. ANADOLU MÜFTÜLERİNİN GELİRLERİ

“Hizmet-i devlete muvazzaf veya mülazım olarak kaç yaşında ve nerede dâhil ve bi’t-terakki ne kadar maaş veya harcırah ve ücret ve aidat-ı saireye nail olup...” ve “...nasıl memuriyetlerde bulunmuş ve muayyenatının daimi ve muvakkat zemaim ve tenzilâtıyla infisal ve müddet-i mazuliyetinde maaşa nailiyet ve tekrar mansubiyeti vaki olmuş mudur...” gibi soruların bulunduğu tercüme-i hal varakalarından ve diğer maddî konulara ilişkin belgelerden öğrenebildiğimiz “**müftü gelirleri ve maaşları**”, çeşitlilik göstermektedir. Şöyle ki, bazı müftülerin ailesinden ötürü varlıklı oldukları ve öteden beri bu hal üzere geldikleri bilinmektedir. Buna ilave olarak, göreve atanmış olan birçok müftüye maaş verildiği ve maaş sistemine tabi tutulduklarına şahit olmaktayız. Bazı müftüler dememizin sebebi ise, bazılarının tercüme-i hal belgelerinde belirtmiş oldukları “...bilâ-maaş ifta makamına tayin olundum” ve bu minvaldeki söylemleri, bazı müftülerin maaş sistemine tabi

olunmadıklarını göstermektedir. Bazen müftülüğe ataması yapılan şahsın, bir başka makamdan gelmesi veya başka bir görevle maaşa tabi olması bu durumun sebebi olabilir. Örneğin birçok müftünün müderrislikten gelme oldukları belgelerle kanıtlanmış ve bunların müderrislik yaptıkları ücretler üzere devam ettikleri görülmüştür.

Müftülerin, “müderrislik, nâiblik, cami hocalığı, kürsü şeyhliği” gibi başka görevleri de, aynı anda devam edebildiğinin örnekleri mevcuttur. Bunun yanında evlilik işlemleri, yeni göreve atanan memurların belge onayları (icazet gibi) ve emekliye ayrıldıklarında belli bir ücret almış oldukları belgelerle sabittir. Hatta bir dönem azledilen müftülere, mazuliyet maaşı verildiğine bile şahit olmaktayız. Tüm bu gelirlerin yanında, Osmanlı ulema sınıfına verilmiş olan imtiyaz ve ayrıcalıklar da, müftüler için birer gelir kolu oluşturmaktadır. Görevden ayrılan ve emekli olan müftülere de belli bir ödenek yapılmıştır.

Genel olarak bu şekil gelirlere sahip olan müftülerin, arşiv belgelerine yansımış olan kayıtlarına bakıldığında ise daha geniş çapta bilgilere ulaşmak konuyu daha da aydınlatmaktadır. Tercüme-i hal varakasında bulunan ve yukarıda zikrettiğimiz sorulara cevaben verilmiş olan ifadeler kayda değer bilgiler içermektedir. Ali Avni Efendi'nin tercüme-i halinde bu soruya cevabına bakıldığında yukarıda bahsini etmiş olduğumuz müftü gelirleriyle alakalı güzel bir malumat edinebiliyoruz.

“...medrese-i mezkûrede tedrisiyeti elli dört yaşında olduğum halde beş yüz kuruş ve taise-i seveniye ile uhde-i acizaneme ihale vuku oldu ve ...vazife-i mezkûre ahiren bin kuruşa iblağ...” diyerek muhatap soruyu cevaplamaya başlayan Müftü Efendi, akabinde şu şekilde devam etmektedir: “...mezkûr müftülük makam-ı muallayı hizmet-i meşihat-penâhiliğince uhde-yi daiyaneme tevcih ve ol babdaki fi 9 Cemaziye'l-Ahir sene 1303/15 Mart 1886 tarihli menşurun azamet-i fetva-penâhi mucebince mahsus olan şehri dört yüz on kuruş maaşla vazife-yi iftaya dahi tedrisiyet ma'ruzumla maan ifaya mübaşeret eylemiş”²²⁴ olduğunu belirtmektedir. Müftülük maaşı ve öncesinde başladığı müderrislikten almış olduğu miktarı belirten Ali Avni Efendi, bununla birlikte farklı tarihlerde olmak üzere toplamda altı ay on sekiz gün de **niyabet vekâletinde** bulunduğunu ve bu vazife için dokuz yüz kuruş maaş almış olduğunu fakat müftülüğe atandığı zaman bu maaşının “ **vekâlet-i maaş**

²²⁴ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosyası, no. 303.

tüzük usulü üzere tevkif edildiğini” yazmıştır. Bu durum, yukarıda belirtmiş olduğumuz ve müftülerin farklı işlerle iştigal ettikleri ve birden fazla maaş alabildikleri yargısını desteklemektedir. Bir başka Sicill-i Ahvâl kaydında, 614 numaralı dosya sahibi olan Mehmed Enver Efendi de, ilgili soruya şu şekilde cevap vermektedir: “...*Kayseri Kurşunlu Cami-i şerifinde senevî altmış kuruluş vazifeyle tefsir ve suret-i şerifin tedrisi ve taallümü hususunda ba-berat-ı âlişanım buyrulduğu gibi 19 Şevval sene 1283/24 Şubat 1867 tarihinde kezalik berat-ı âliye ile Kayseri Hatuniye müderrisliği pederim merhumdan ve biraderimden müntakilen uhde-yi daiyaneme verilip fi 20 Şevval sene 1291/30 Kasım 1874 tarihinde dahi Cami-i kebir-i mezkûrun senevi elli altmış kuruluş zahiren ve i'tâlık ve hitabet hizmet-i celilesi ve müftülükleriyle müftehir olduğum Kayseri Müftülüğü şehrien yüz altmış kuruluş maaşla uhde-yi daiyaneme ihale buyrulup...*” ve bunun yanında Maarif ve Evkâf Komisyonu Riyaseti (24 Şaban 1302/8 Haziran 1885) ve Nakibüleşraf Kaymakamlığı (9 Rebiü'l-Ahir 1304/5 Ocak 1887) gibi başka görevlerde de bulunduğunu belirtmektedir²²⁵.

611 numaralı tercüme-i hal varakasında ise İbrahim Nuri Efendi'nin belirtmiş olduğu bilgilere göre altmış dokuz yaşında Çorum Müftülüğüne tayin edildiği ve bölge medresesinde müderrislik görevini de ifa ettiğini görmekteyiz. Yalnız şu ifadesi de, “...*Çorum Kazası Müftü Şubesine tayin buyruldum maaşım ve rütbem ve nişanım olmayıp...*” maaşa tabi olunmayan müftülerin bulunduğu delalet eder. Ayrıca bu belgede müderrislikten bir alacağı olup olmadığı da belli değildir. Bu duruma örnek olarak gösterebileceğimiz bir başka hal varakası da, 786 numaralı Abdullah Sabri Efendi'nin dosyasıdır. Müftü Efendi, müftülük makamına elli yedi yaşında gelmiş olduğunu, 1265 (1848-49)'ten 1292 (1875-76) yılına kadar müderrislikle iştigal ettiğini ve ***bilâ-maaş*** başladığı görevde daha sonra da ***maaşa nail olmadığını*** belirtmektedir. Gelirinin olup olmadığını belirtmediği hal tercümesinde, bazı hususi işlerde ve zevat-ı kiramın kitabetinde bulunmuş olduğunu zikretmektedir. Muhtemelen bir geliri varsa bu işlere dair olduğunu tahmin etmekteyiz.

Buraya kadar vermiş olduğumuz belge örneklerinde genel olarak ilerlemiş yaşlarda olan müftü efendilerin içinde bulunduğu durumun tersine delil olacak bir belge ile karşılaştık. 462-1021 numaralı hal tercümesinde beyan edildiğine göre,

²²⁵ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosya no. 614.

Silifke Müftüsü olan Mahmud Bayram Efendi'nin bu makama otuz beş yaşında tayin olduğu ve yüz altmış dokuz kuruş maaşla göreve başladığı görülmektedir. Ayrıca kendisine 1301 (1883-84) tarihinde de Bursa müderrisliği ihsan buyrulduğu ve zevatı kiramdan biri maiyetinde kitabette bulunmuş olduğu bilgisi de verilmiştir.

Buraya kadar tercüme-i hal belgelerinden verdiğimiz belge örnekleriyle konuyu aktarmaya çalıştık. Ama “müftülerin gelirlerini” konu edinen başka belgeler de bulup, konuya bir de bu belgeler üzerinden bakmak istedik. Bu açıdan bakıldığında ise, müftü gelirleriyle alakalı birçok farklı kurumdan bu konuya dair belge düzenlenmiş olduğunu görebiliyoruz.

BEO 3291/246796 numara ve 11 Rebiü'l-Evvel 1326/13 Nisan 1908 tarihli bir belgede “*Amasya Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin maaşına iki yüz kuruş zam yapılması*”na dair Maliye Nezareti tarafından onay verildiği gözlenmektedir. Yine BEO 1120/83944 numara ve 16 Zilhicce 1315/8 Mayıs 1898 tarihli bir belgede Trabzon Vilayeti Müftüsü bulunan Seyyid Mahmud İmadüddin Efendi'nin²²⁶ maaşına zam yapılması lüzumu görülmüş olduğunu ve icra edilmiş olduğuna şahit olmaktayız. A. MKT. UM. 438/41 numara ve 11 Cemaziye'l-Evvel 1277/25 Kasım 1860 tarihli belgede ise, gelirin yetersiz olduğu, bir müftü tarafından dile getirilmiş fakat talebi kabul görmemiştir²²⁷.

Yukarıda tercüme-i hal belgesi de bulunan Ali Avni Efendi'nin birden fazla maaş almış olduğunu belirtmiştik ve sair belgeler arasında kendisine dair Meşihattan Erzurum'a gönderilen bir belgeye daha rastladık. Bu belge ile, *Ali Avni Efendi'nin görev yaptığı Merkez Niyabet-i Şeriyyesi maaşından müddet-i vekâlet için sülüs maaşı ita edilmesine* hüküm edilmiştir²²⁸. Bazen zaruri bir durum yaşandığında da, maaş artışlarının olduğu ve bununla din görevlilerinin başka durumlara tenezzül etmeleri engellenmeye çalışılmış olduğunu tespit edebiliyoruz. BEO 778/58324 nolu ve 28 Zilkade 1313/11 Mayıs 1896 tarihli bir belgede “*Bursa Müftüsü Ali Rıza Efendi'nin zaruret-i ahvâlinde dolayı maaşının bin kuruşa iblağ edilmesi*” konu edinilmiştir.

²²⁶İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosya no. 2435.

²²⁷ “*Amasya Müftüsü Ahmed Efendi'nin maaşının yetersizliğinden dolayı önceleri müftülüğe meşrut olup Hazinece zapt olunan üç adet köyün kendisi tarafından taşiri talebinin uygun bulunmadığı*” (11 Cemaziye'l-Evvel 1277/25 Kasım 1860).

²²⁸ BEO 478/35793 iki adet belge (18 Rebiü'l-Evvel 1312/19 Eylül 1894).

“Müftü gelirlerini” genel olarak toplama adına, tam olarak belli bir oran vermek mümkün değildir, çünkü her vilayet, sancak ve kaza gibi idari birimde bulunan müftüye farklı maaşlar verilmiştir. Kimine senelik maaş verilirken kimine aylık verilmiş olduğunu görmekteyiz. Kimi müftülerin farklı iş kollarından gelirleri varken, kimi müftülerin aileden varlıklı oldukları bilinmektedir. Bazı müftüler maaşsız bir şekilde ifta makamında bulunmuşken, bazılarının 490 kuruşa kadar maaş aldıkları ve diğer gelirlerinden bile senelik 900 kuruşa yakın bir gelire sahip olabildikleri belgelerle sabittir²²⁹. Ayrıca müftülerin almış oldukları ve yukarıda zikretmiş olduğumuz evlilik akdi, bohça gelirleri ve mazuliyet maaşları gibi ekstra gelirlerinde bile, sabit bir kanun ya da buna dair bir taslak oluşmadığı ve her idari birimde bulunan müftünün o dönem şartlarına göre bu gelirleri almış olduğu görülmektedir. Ayrıca devletin bazı müftülerin durumuna göre maaşlarına zam yapması, bazı müftülerin başarılarından dolayı taltif almış olmaları ve her müftünün görev yapmış olduğu birime ve iş yüküne göre farklı meblağlar almış oldukları da bilinen bir başka konudur. Ama her müftünün ne miktar maaş aldığını genellenemese de, bir müftünün hangi gelir kollarından faydalandığı ve bunların nasıl olduğunu belgelerle açıklanmaya çalışıldı.

4.6. ANADOLU MÜFTÜLERİNİN GÖREV YERLERİ VE SÜRELERİ

Anadolu müftüleri, bu coğrafyada kurulmuş olan bütün bölgelerden sorumlu olarak göreve başlamış ve görevlendirildikleri bölgelerde “şer‘î kanunun” düzenleyicileri ve uygulamacısı olmuşlardır. Öncelikle her müftünün sorumluluk sahası, bulunmuş olduğu birim ve buraya bağlı öteki birimlerden oluşmaktadır. Yani vilayette bulunan bir müftünün görev sahası, bütün vilayeti kapsamaktadır. Eğer vilayet çok büyük ise ve kazalarda da müftüler varsa, idari taksimata bağlı olarak sorumluluğu devam etmekteydi. Osmanlı Anadolu'sunda müftülerin tayin oldukları merkezlerin başında vilayet, sancak, kaza ve kasabalar gelmektedir. Daha küçük birimlerde bulunan insanlar, fetva almak veya dinî bir meselede danışmak için kendisine en yakında bulunan müftülük biriminden buna dair malumat alabilirdi.

²²⁹ Sicl-i Ahvâl Dosyaarı No. 303, 462, 611, 614, 786, 1017, 1021, vd; ayrıca taltif, zam ve ekstra müftü gelirleriyle alakalı bkz. BEO 584/43732, BEO 778/58324, BEO 1120/83944, BEO 3291/246796, BEO 47835793; DH.MKT. 2901/20; İ.DH. 1134/88508; İ.ML. 81/1326Ra-08; İ.TAL. 227/1318C-077, İ.TAL. 448/1326RA-089; MVL 602/75, MVL 695/25; Y.MTV. 261/121; A.MKT.UM. 438/41.

Bir müftü bulunduğu bölgenin siyasî, sosyal, ekonomik ve dini yapısına bağlı olarak fetvalar verebilir, mevcut bir fetvayı değiştirebilirdi. Örneğin Şafii mezhebi üyelerinin yoğunlukta olduğu bir bölgeye atanmış bir müftü, bu mezhep üzere fetvalar verebilir ve genel kanının aksine (yani Hanefi mezhebi üzere değil) bir dini uygulama kuralı koyabilir ve kadıların bu fetva üzere yargılamalarını sağlayabilirdi.

Anadolu coğrafyasında bulunan bütün müftü efendiler Meşihata/Şeyhülislamlığa bağlı olarak hareket edilmiş ve buradan tayin edilmişlerdir. Bundan dolayı görev yerlerine ulaşmaları ve orada göreve başlamalarıyla da devlet birinci dereceden ilgilenmiş ve yapılması lazım gelen sorumluluklar ilgili birimlere emredilmiştir. Görev yapacağı yere ulaşan müftü efendinin göreve başlamış için ise, resmi belgelerin onayı gerekliydi. Bu nazarla merkez ve ilgili birimdeki makamlar arasında bil belge diplomasisi yapılmıştır. Bu noktada araştırma yapacak bilim insanlarına, *taşra müftülerinin nerede görev yaptıkları, görev süreleri, hangi görevden atanmış oldukları veya ne şekilde bu görevden ayrıldıklarına* dair bilgilerin hemen hepsi bu belgeler sayesinde ulaşılmış ve bu şekilde bu sorulara cevaplar bulunmaya çalışılmıştır.

Çok net bir şekilde söyleyebiliriz ki, rastlamış olduğumuz belgelere göre, Anadolu müftülerinin çoğu müderrislikten gelmez²³⁰. Bunun yanında cami hocalığı ve kürsü şeyhliği yapmış olan ulemadan şahısların da müftü olduklarına rastlıyoruz. Bunun dışında belgelere yansımış olan farklı makamdan gelme müftüler de vardır. A. MKT. MHM. 14/49 numara ve 25 Receb 1265/16 Haziran 1849 tarihinde düzenlenen bir belgeye yansımış olan şu tayin hususunu tespit etmiş bulunmaktayız. “*Kütahya faizcilerine yardım eden Müftü Hacı İsmail Efendi'nin görevinden alınmasıyla Murabaha Muhasebat Memuru Hoca Osman Efendi'nin tayin*” olduğu ve müftülüğe mezkûr makamdan birinin geçmiş olduğunu görmekteyiz. Ayrıca hem Hacı hem de müftü olmasına rağmen uygunsuz bir davranışta bulunmuş olan bir müftünün görevden azledilmesine de örnek teşkil etmektedir. Buna benzer bir başka belgede ise, “*Antakya Müftüsü Sadık Efendi'nin uygunsuz davranışlardan dolayı*

²³⁰İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Dosya no. 462, 611, 614, 786, 1021, 1899, 2111, 2162, 2167, 2175, 2435, 303, 3368, 3464, 5226, 5334, 5385, vd.

DH.MKT. 1498/13 numara ve 17 Receb 1305/30 Mart 1888 tarihli bir belge ile “*Bitlis'te meydana gelen bir uygunsuzluğun Müftü Fethullah Efendi'nin azli ve yerine Müderris Hoca Mehmed Fehmi Efendi'nin tayini ile son bulduğu*” konusu ele alınmış ve Müderrislikten müftülüğe geçişin bir başka örneği sergilenmiştir.

azliyle yerine Nakibüleşraf Kaymakamı Hacı Mesud Efendi'nin tayin mazbatasının takdimi" konu alınmakta ve tayin işlemi onaylanmaktadır²³¹. Bu durumdan anlaşıldığına göre, Nakübüleşraflık görevini ifa eden bir şahsın müftülük görevine geçebildiği belirtilebilir ve aynı zamanda ifta makamında bulunan bir müftünün de Nakibüleşraflık makamına geçebileceği ya da aynı zamanda bu iki görevi bir arada yürütebildiği belgelerde görülmektedir²³².

Ayrıca merkezden yapılmış olan atamaların ya da müftülerin bir başka göreve tayin olunması hususuna ilişkin olarak da belgeler mevcuttur. BEO 4148/311037 numaralı belgede "Bayezid Camii Dersiamı Süleyman Şükrü Efendi'nin Kırşehir Müftülüğüne tayin olunması"²³³ ve 10 Şevval 1267/8 Ağustos 1851 tarihli bir belge ile "Müftü olması gerekirken malum olunmayan sebeplerden dolayı Müftü-zâde İsmail Efendi'nin Uşak'tan Edremit Niyabetine tayin olunması"²³⁴ kararlaştırılmış ve belirtmiş olduğumuz görevler arası tayin işlemleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca görev yeriyle alakalı olan bir belgede ise, ilginç bir durumla karşılaşyoruz. Malatya Müftüsü ve meclis azaları hakkında çıkan dedikodular üzerine halkın nefretini gidermek amacıyla Harput'ta ikamet etmeleri kararlaştırılmıştır²³⁵.

Müftülerin görev süresine bakıldığında ise, yine sabit bir geleneğin olmadığı ve Anadolu müftülerinin ihtiyaç hâsıl oldukça değiştirildiğine şahit olmaktayız. İlk zamanlarda kayd-ı hayat düsturunca işe başlayan müftülerin, bu kuralın geçerliliğinin var olduğu müddet içerisinde herhangi bir olumsuzluk olmadığı takdirde aksamadan işlemiş olduğu bilinmektedir. Ama bu kuralın bazen hastalık sebebiyle işlemediği de malumdur. Devletin resmi eğitim kurumlarında yetişen talebenin fazlalığı ve zamanla biriken mezun sayısı bu kuralın değiştirilmesine/dönüştürülmesine neden olmuş ve belli bir yaşa gelen müftüler "yaş haddinden" emekli olmuşlardır. Yaş haddi ile alakalı sürelerin tamamlanması veya uzatılmasına dair birçok belge mevcuttur. Buna emsal teşkil edecek olan, 2 Cemaziye'l-Ahir 1334/6 Nisan 1916 tarihli bir belgede "Bursa Müftüsü Ömer Kâmil Efendi'nin sağlıklı olması nedeni ile

²³¹ A.MKT.MHM. 142/39 (3 Rebiü'l-Evvel 1275/11 Ekim 1858).

²³² 614 numaralı Sicill-i Ahvâl Dosyası sahibi ve Kayseri Müftüsü Mehmed Enver Efendi'nin bu görevi ifa ettiği tespit edilmiştir.

²³³ 18 Rebiü'l-Evvel 1331/25 Şubat 1913.

²³⁴ A.MKT.NZD. 40/34.

²³⁵ A.MKT.MVL. 84/43 (9 Cemaziye'l-Ahir 1273/4 Şubat 1857).

görev süresinin bir yıl daha uzatılması” gündem olunmuştur²³⁶. Ayrıca tahdid-i sin hakkında daha öncede değindiğimiz bazı belgeler mevcuttur. “*Bursa ve Karahisar-ı Sahib müftüleri Ömer Kâmil ve Ali Feyzi Efendiler ve Alanya, Hama ve Bor kazaları müftüleri Hasan Hüsnü, Abdurrahman ve Salim Efendilerin ikişer sene tahdid-i sin kaydından istisnaları*”²³⁷ kaleme alınmış ve bu müftüler görevlerine devam etmişlerdir.

Belgelerde de görüldüğü üzere hem görev yerleri hem de görev sürelerinin kesin emareleri olmasına rağmen, yer ve müddet için Anadolu müftülerinin hepsinin dâhil edilebileceği bir kalıp mevcut değildir. Görev yer ve sürelerinin çoğu zaman müftünün şahsına bağlı olduğu çıkarımında bulunmanın yanlış olmayacağı kanaatini taşımaktayız. Çünkü birçok görev yeri değişimi ve bu görevlerde kalınma süresi, müftülerin yapmış olduğu icraata bağlı olduğunu görmekteyiz. Örneğin bir müftünün, uygunsuz bir davranışta bulunmadığı müddetçe herhangi bir yaptırım uygulandığı görülmemiştir. Fakat lüzum olduğunda bazı müftülerin görev yerleri değiştirilmiş veya başka görevlere tayin edilebilmişlerdir. Bunda bir beis yoktur, zira bu Devlet-i Âl-i Osman’ın kadimden beri uyguladığı bir idari politikadır. Zamanla devlet görevlilerin halka alışması ve halk nazarında kıymetinin azalması ya da uygunsuz durumlara yol açacak olması nedeniyle bu yer değiş tokuşu yapılmış ve bu durum sadece müftülük sınırlı kalmamıştır. İlave olarak vefat ve yaş haddinden dolayı görev süreleri ve yerleri değişen müftüler mevcuttur, fakat bu durum lüzum görülen bir icraattır. Bunun dışında tayin yer ve süreleri müftülere bağlıdır ve birçok müftünün uygunsuz hareketten dolayı kısa sürede görev yerinin değiştiği, sürgün edildiği ve hatta azledildiği bilinmektedir. Bazı müftülerin bu nedenden ötürü muhakeme bile edildiğine konuyu belgeleriyle birlikte örneklendirmek suretiyle de değinilmiştir²³⁸.

Konuyu kısaca hülasa edecek olursak, “Anadolu müftülerinin görev yerleri ve süreleri” çok genel hatlarla belirlenmiş olup, bu çerçevede bir uygulama görülmüştür. İlk zamanlarda görülen kayd-ı hayat düsturunun bir zaman sonra uygulanmamış olduğu görülmektedir. Özellikle devletin içine düştüğü malî sıkıntılar, Anadolu coğrafyasında çok ciddi isyanlara ve karışıklıklara neden olmuş ve

²³⁶ MV. 201/41. (MV: Meclis-i Vükela)

²³⁷ BEO 4311/323268 (28 Şevval 1332/19 Eylül 1914); ayrıca bakınız BEO 4148/311037 (18 Rebiü'l-Evvel 1331/25 Şubat 1913).

²³⁸ Bkz. sayfa 91.

müftülük kurumu bundan oldukça olumsuz etkilenmiştir. Tayin ve azillerde devletin bağlı olduğu kanunlardan çok, kişisel çıkar ve menfaatler etkili olmuş ve buna bağlı olarak müftülerin görev yerleri, süreleri, gelirleri ve daha birçok müftülük ile alakalı iş sekteye uğramıştır. Buna binaen ne matbu eserlerde ne de arşiv belgelerinde müftülerin görev yerleri ve süreleriyle alakalı tam bir beyanatta bulunmak mümkün gibi görünmemektedir. Bunun en büyük nedeni, müftülerin tercüme-i hal belgelerinde özellikle görev sürelerini belirtmemiş olmalarıdır. Müftülerin ilgili belgeleri doldurma tarihleri hemen her belgede rastlanıyorsa da, bu belgeyi müftülüğe atandıktan ne kadar süre sonra doldurmuş olduğu ya da bu görevden ne zaman azledilmiş olduğuna dair herhangi bir emare bulunmamaktadır. Yalnız Tablo-1’de de görüldüğü üzere, Anadolu müftülerinin yaklaşık % 85’i doğmuş oldukları veya ikamet etmiş oldukları bölgelerdeki müftülüklere atanmışlardır. Geri kalan Anadolu müftüleri ise doğmuş oldukları bölgelere yakın yerlerde görevlerini ifa etmişlerdir. Tevellüt etmiş olduğu merkeze uzak bir müftülüğe atan müftülerin yüzdesi de yalnızca % 3-4 gibi azınlık denilebilecek miktardadır.

Tablo-4: Müftülüğe tayin olan ya da müftülüğten ayrılan “Anadolu Müftülerinin” hangi görevden geldikleri veya hangi görevlere gittikleri ile ilgili birkaç örnek.

No	Görevlinin Adı, varsa mahlası	Tayin olduğu görev	Tayin yeri	Önceki görevi ve görev yeri	Tarih
1	Ali Avni Ef.	Müftülük	Erzurum	Müderriş, Erzurum	H. 1303
2	Abdullah Sabri Ef.	Müftülük	Akhisar	Müderriş, Kütahya	H. 1265
3	Mahmud Bayram Ef.	Müderrişlik	Bursa	Müftülük, Silifke	H. 1301
4	Mehmed Enver Ef.	Müftülük	Kayseri	Müderrişliği ve Cami-i Kebir Hocası, Kayseri	H. 1302
5	Mehmed Enver Ef.	Nakibüleşraf Kaymakamlığı (Müftülüğe inzimam)	Kayseri	Müftülük	H. 1304
6	Müftü-zâde İsmail Ef.	Niyabet	Edremit	-	H. 1267
7	Süleyman Şükrü Ef.	Müftülük	Kırşehir	Bayezid Camii Dersiamı	H. 1331
8	Hoca Osman Ef.	Müftülük	Kütahya	Murabaha	H. 1265

				Muhasebat Memurluđu	
9	Hacı Mesud Ef.	Müftülük	Antakya	Nakibüleşraf Kaymakamı	H. 1275
10	Mehmed Ef.	Mebus	-	Müftülük, Trabzon	H. 1326
11	Ali Rıza Ef.	Mebus	-	Müftülük, Koçhisar	-
12	Vehbi Ef.	Müftülük	Kırşehir	Süleymaniye Dersiamı	-
13	Mehmed Zeki Ef.	Müftülük	Köyceğiz	Köyceğiz Müftü Müsevvidi	-
14	Mehmed Şükrü Ef.	Müftülük	Koçhisar	Nâib, Arabsun	-
15	Osman Nuri Ef.	Müftülük	Zülkadriye	Müftü, Adana	-

SONUÇ

Bu çalışmada, daha önce bütün detaylarıyla ele alınmayan Osmanlı Devleti'nin Anadolu müftüleri ele alınmış, Anadolu'daki müftülük kurumunun işleyişi ortaya konulmuştur. Mevcut matbu eserlerde bugüne kadar Anadolu müftülerine dair bilgilerin çok yüzeysel olması ve Osmanlı Anadolu'sunda şer'î hukuk mercii olan müftülük kurumunun bütüncül bir yaklaşım ve genel bir anlatım tarzıyla sunulmuş olmamasından dolayı böyle bir çalışma yapılması gereği görülmüştür. Çünkü yapılmış olan çalışmalara göz atıldığında, şu tespitte bulunmak çok kolay olacaktır: "Müftülük Kurumu" üzerine şimdiye değin yapılmış çalışmaların büyük bir kısmı İlahiyatçı akademisyenler tarafından kaleme alınmış ve konunun tarihî yönünden çok dinî yönü üzerinde durulmuştur. Bu noktada çalışan tarihçiler ise, konuyu daha çok Osmanlı merkezinde bulunan baş-müftü (Şeyhülislam) ve diğer merkezi müftüler açısından ele almış ve Anadolu müftülerine yeteri kadar odaklanmamışlardır. Hele ki, arşiv verilerine dayalı olan bilgilere rastlamak çok güçtür. Böylelikle, "Anadolu'daki Müftülük Kurumu ve Taşra Müftüleri" gibi, *Osmanlı Hukuk Tarihi* açısından yabana atılmayacak bir konu, bütün detaylarıyla beraber bilim dünyasının hizmetine sunulmalıdır.

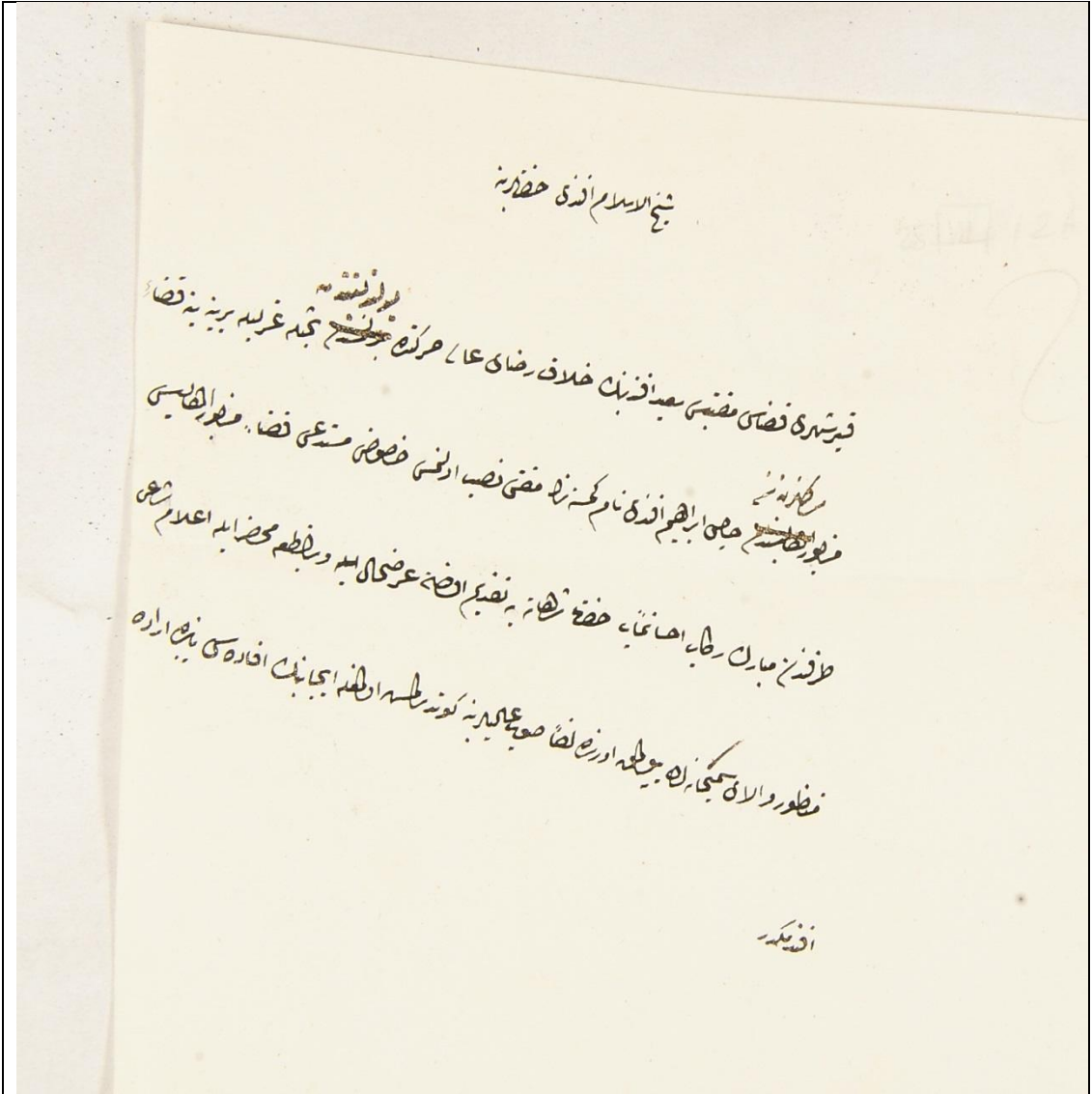
Bundan dolayı "Osmanlı'nın Anadolu Müftüleri" ile alakalı detaylı bilgiler, özellikle arşiv belgeleri ışığında, işlenmiş ve konu bir bütün dâhilinde sunulmaya çalışılmıştır. Bu şekilde Anadolu'yu temsil edecek büyük merkezler temel alınmış ve buradaki müftüler üzerinden konu aktarılmıştır. Bunun sonucunda bu çalışma ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Anadolu'sunda bulunan müftülerin genel olarak büyük ve merkezi idari birimlerde buldukları görülmüştür. Merkezi noktada bulunan bu müftülerin, idari taksimata göre yapılan ve kendisinin bulunduğu idari birime bağlı diğer birimlerden sorumlu olduğu ve her müftünün kendi sorumluluk sahasında bulunan bütün bölgelerde görevini ifa etmiş olduğu tespit edilmiştir. Anadolu'daki vilayet, kaza, kasaba ve sancak gibi birimlerde bulunan bu müftülerin merkeze bağlı olarak çalıştıkları ve taşra müftülük kurumlarının bütün işleyişinin merkezden belirlendiği müşahede edilmiştir. Merkezden belirlenmiş olan işleyiş şekli ise, bölge halkının dini yapısı göz önüne alınarak belirlenmiştir. Yine Anadolu müftülerinin tayin, azil, maaş, görev süresi ve yeri gibi konular merkezden belirlenmiş ve taşradaki idari birimlerin görevlilerine bildirilmiştir.

Çeşitli konulara dair gönderilmiş olan belgeler ve müftülerin Sicill-i Ahvâl kayıtlarına bağlı kalınarak ele alınan konu, müftülük kurumu işleyişini ve bu bölgelerde bulunan müftülerin içinde buldukları keyfiyeti, örnek belgeler eşliğinde ortaya çıkartmıştır. Şöyle ki, müftülerin eğitiminden ailelerine, görev yeri, süreleri ve gelirlerinden tayin ile azillerine kadar Anadolu müftüleri irdelenmiş ve kayıtlarıyla beraber kaleme alınmıştır. Geniş bir konu yelpazesıyla üzerinde durulan taşra müftüleri, tabi tutuldukları kural ve kaidelerle birlikte ele alınmış ve Anadolu'da bulunan müftülük kurumlarının genel işleyişleri bu şekilde ortaya konulmuştur. Her konu başlığına münhasır belgeler, o başlık altında verilmiş ve dönemin şartları da göz önüne alınarak en genel yargılara varılmıştır. Müftülerin arşiv belgelerine yansımış olan bilgileri tablolar eşliğinde verilmiş ve konu daha somut bir şekilde kaleme alınmıştır. Bunun için Meşihat Arşivi'nde bulunan müftü dosyaları incelenmiş, bütün Osmanlı müftüleri içerisinden Anadolu müftüleri belirlenmiş ve Anadolu'yu temsil keyfiyetine sahip büyük merkezlerde bulunan müftülük kurumları esas alınarak çalışma vücuda getirilmiştir. Buna binaen, 550 müftü kaydı taranmış, 119 müftü dosyası ve sicil belgeleri ışığında müftülerin aileleri, eğitimleri, görev yerleri ve süreleri, gelirleri vb. konular belirlenmiştir.

En nihai olarak Osmanlı Anadolu'sunda bulunan müftülerin de, devletin genel gidişatına göre bir işleyiş süreci geçirmiş oldukları ve bütün siyasî, sosyal, askeri, dinî ve malî gelişmelere kayıtsız kalmadıkları ve bütün diğer idari kurumlar gibi bu durumlardan etkilendikleri söylenebilir. Elbette bu çalışma ile bütün eksiklerin giderildiği iddia edilemez ve bu konu ile alakalı çalışmaların da, bununla sınırlı kalması doğru olmaz. En büyük temennimiz, bulunacak yeni belgeler ışığında böylesine önemli bir konunun daha geniş bir şekilde açıklığa kavuşturulduğunu görebilmektir.

EKLER

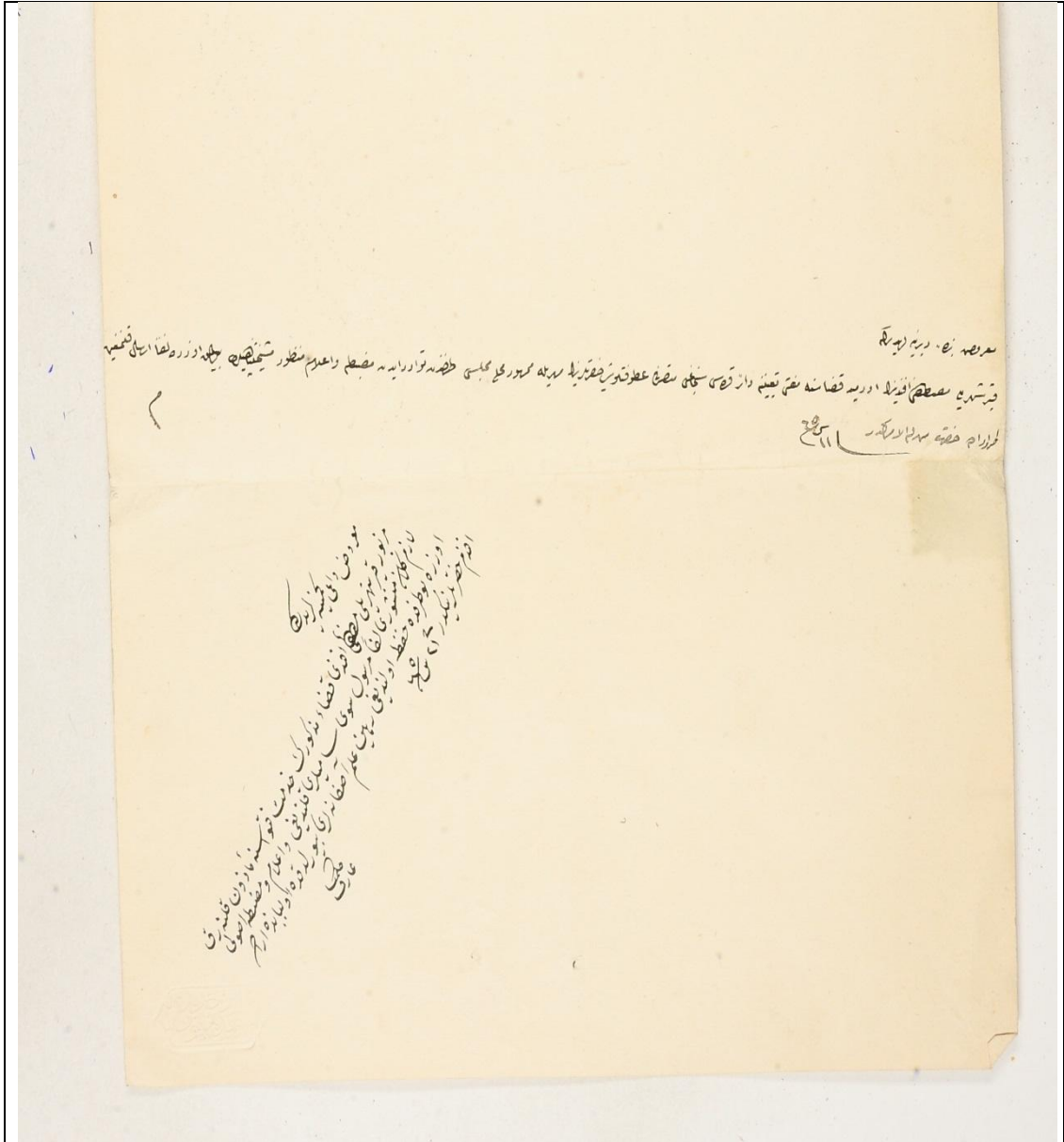

Ek-1: Kırşehir Müftüsü Said Efendi'nin uygunsuz davranışı ve görevden alınması

Şeyhülislam Efendi Hazretlerine

Kırşehir Kazası müftüsü Said Efendi'nin hilâf-ı rıza-yı âliye harekette bulunduğundan bahisle azliyle yerine yine kaza-yı mezbûr sâkinlerinden Hacı İbrahim Efendi nâm kimesnenin müftü nasb olunması hususu müsted'i kaza-yı mezbur ahâlisi tarafından mübarek-îcâb-ı ihsân-nâme-yi hatt-ı şerifeye takdim olunması arz-ı hâl bâbında ve bir kıt'a mazhar ile i'lâm-ı şer'-i manzûr-ı vâlâ-yı semînelerini buyrulmak üzere nass-ı savb-ı âlîyelerine gönderilmiş olmağla îcâbının ifadesi bâbında irade efendimindir.

Ek-1: Belgenin yeni harflerle yazım

Ek-2: Edremit'e müftü tayini ve tayine ilişkin dönemin Şeyhülislam'ının der-kenarı

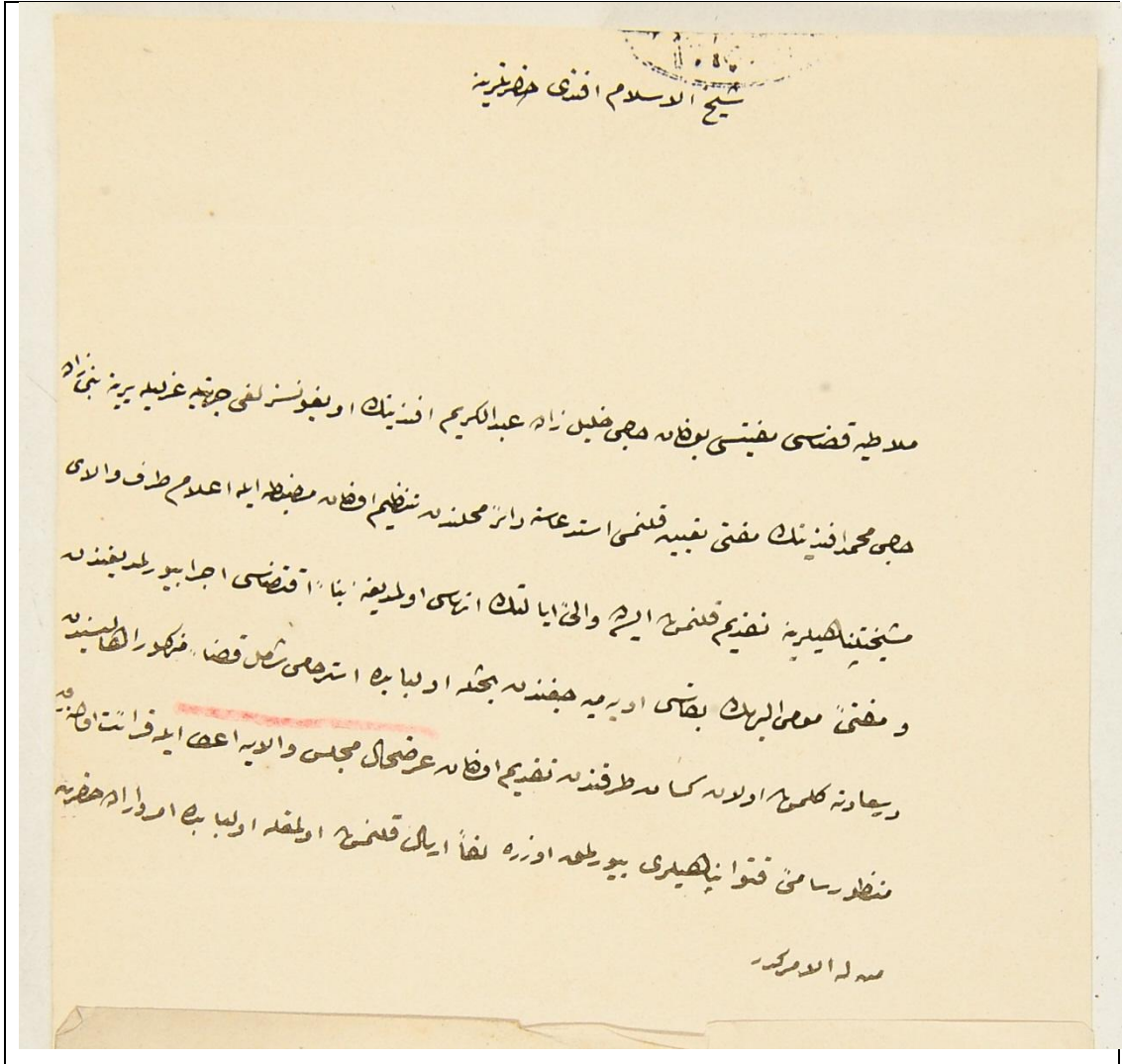
Ma'rûz-ı bende-i dîrîneleridir ki

Kırşehirli Mustafa Efendi'nin Edremit Kazası'na müftü tayinine dâir Karesi Sancağı saâdetlü âtîfetlü Şeyh Hazretlerinin mühriyle mezbûr mahalle meclisi tarafından tevârüd iden mazbata ve i'lâm-ı manzûr meşihat-penâhiliğe buyrulmak üzere nef'an irsâl kılınmıştır irâde hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 11 Şaban sene 65

Ma'rûz-ı dâî-i kemîneleridir ki

Mezbûr Kırşehirli Mustafa Efendi kaza-yı mezkûrun hizmet-i fetvasına me'zûn kılınarak lazım gelen menşur nef'an mersûl-ı su-i sâmilere kılındığı ve i'lâm ve mazbata usul üzere bu tarafta hıfz olunduğu deyyân-ı ilm-i âsafâneleri buyrulduktâ ol bâbda irâde efendim hazretlerininidir. Hikmet Arif.

Ek-2: Belgenin yeni harflerle yazımı

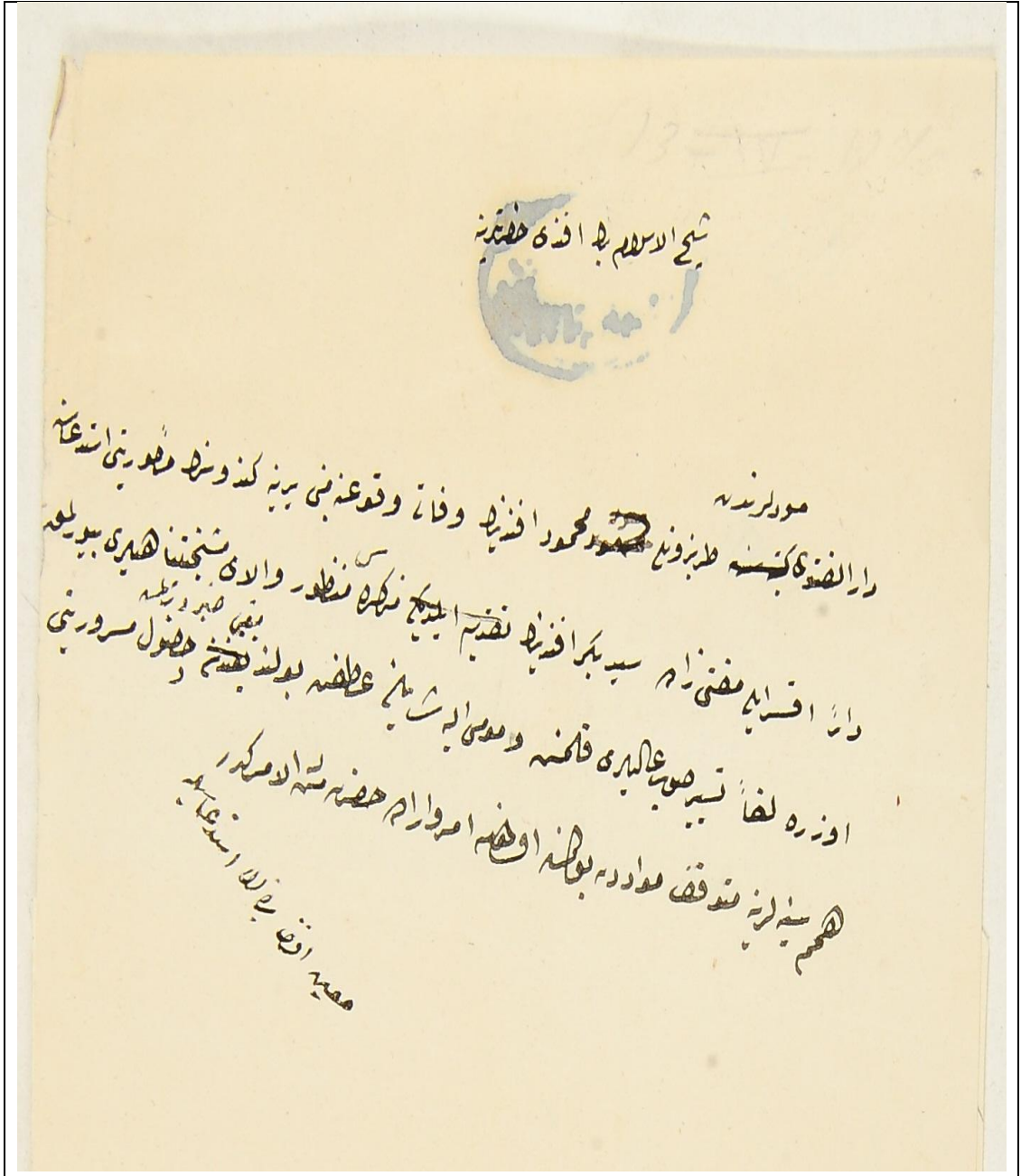

Ek-3: Malatya müftüsü Abdülkerim Efendi'nin görevden alınması

Şeyhülislam Efendi Hazretlerine

Malatya Kazası Müftüsü bulunan Hacı Halil-zâde Abdülkerim Efendi'nin uygunsuzluğu cihetiyle azl ile yerine Beni-zâde Hacı Muhammed Efendi'nin müftü tayin kılınması istid'âsına dâir mühletten tanzim olunan mazbata ile i'lâm-ı taraf-ı vâlâ-yı meşihat-penâhilerine takdim kılınmış ise de vali-i eyaletin imzası olmadığına binaen iktizası icra buyurulmadığından ve müftü-yü mûmâ-ileyhin bekası uymayacağından bahisle ol bâbda istirham-ı şâmil kaza-yı mezkûr ahâlisinden dersaâdete gelmekte olan kesân tarafından takdim olunan arz-ı hâl meclis-i vâlâya ... ile kiraat olunan manzûr-ı sâmi-i fetva-penâhileri buyrulmak üzere nef'an irsâl kılınmış olmağla ol bâbda emr ü irade hazret-i menlehü'l-emrindir.

Ek-3: Belgenin yeni harflerle yazımı

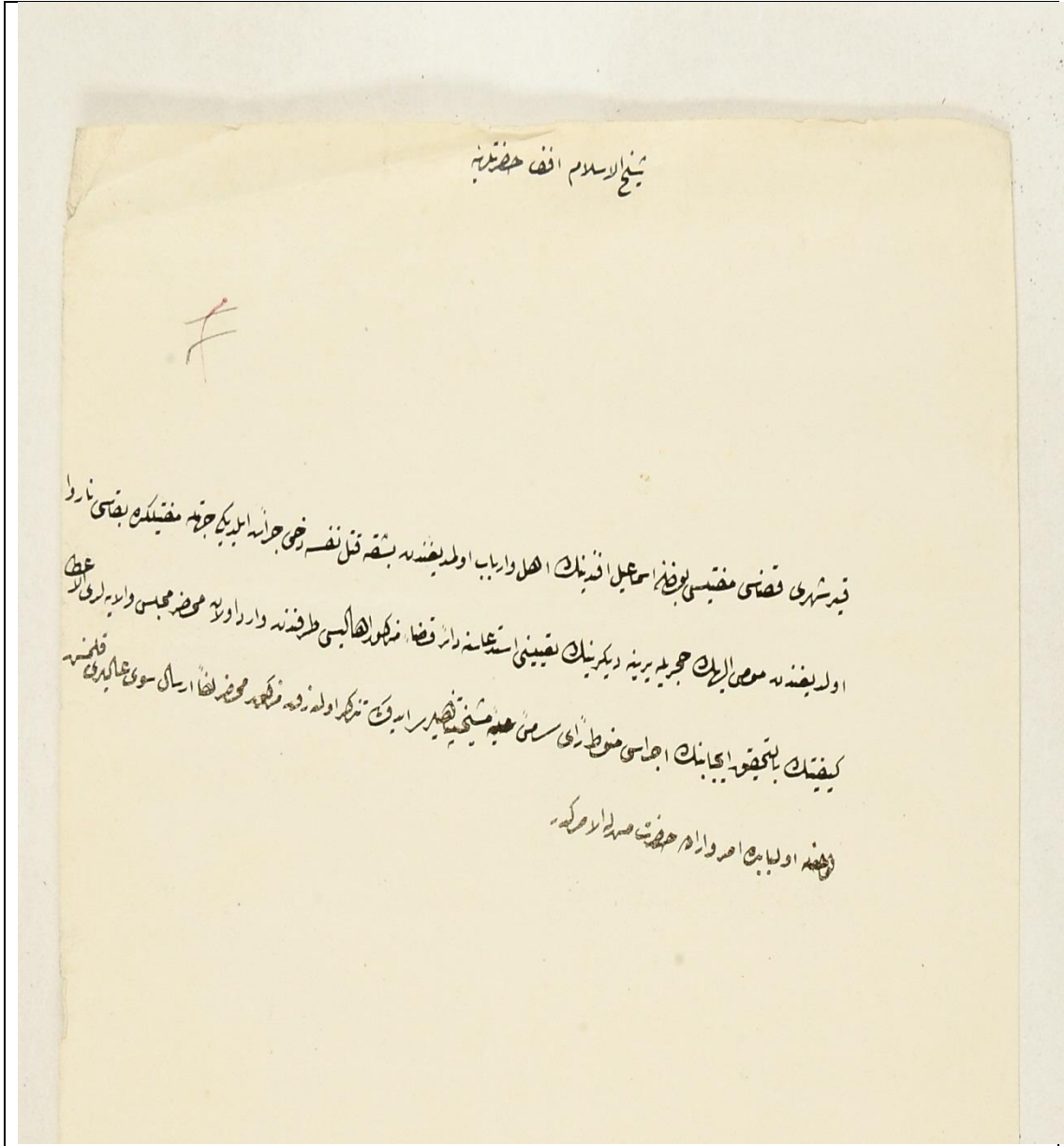

Ek-4: Müftü-zâde Seyyid Bekir Efendi'nin tayin isteği

Şeyhülislam Bey Efendi Hazretlerine

Darü'l-fetva müsevvidlerinden Trabzonlu Mahmud Efendi'nin vefatı vukuatına mebni yerine kendüsünün me'muriyet istid'âsına dâir Aksaraylı Müftü-zâde Seyyid Bekir Efendi'nin tezkeresi manzûr-ı vâlâ-yı meşîhat-penâhileri buyrulmak üzere nef'an tesyîr-i savb-ı âlîyeleri kılınmış ve mûmâ-ileyh şöyle âtîfet bulunduğu sabr-ı sebat husûl-ı mesrûriyyet-i ehemmiyelerine mütevakkıf muradda bulunmuş olmakla emr ü irade hazret-i menlehü'l-emrindir ... Bey Efendi'nin istid'âsıyla

Ek-4: Belgenin yeni harflerle yazımı

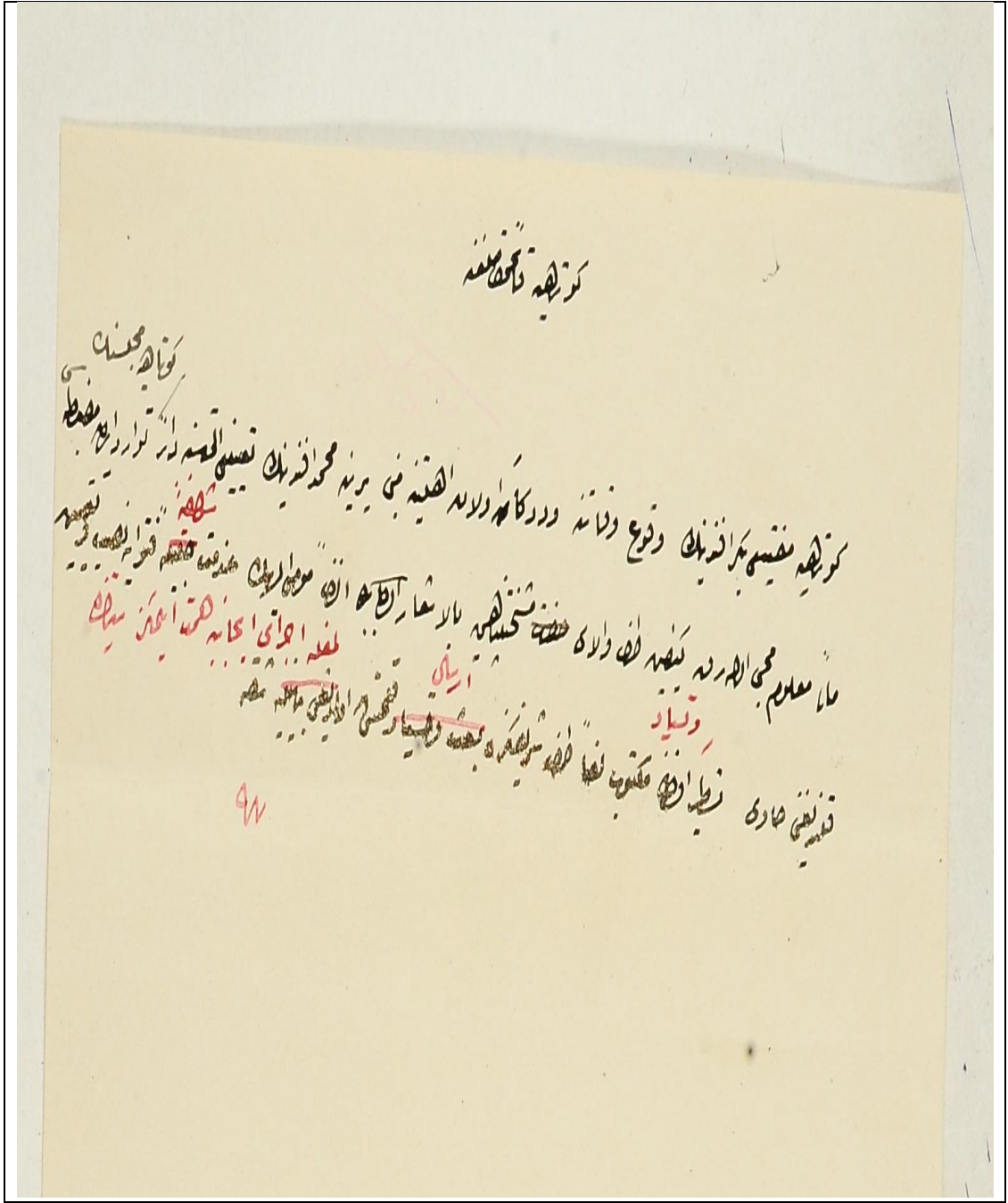

Ek-5: Müftünün ehil ve erbâb olmaması ve bir katletme vukuuna karıştığından dolayı görevinden alınması

Şeyhülislam Efendi Hazretlerine

Kırşehir kazası müftüsü bulunan İsmail Efendi'nin ehil ve erbâb olmadığından başka katli-nefse duhul cereyan eylediği cihetle müftülükte bekasına reva olmadığından mûmâ-ileyhin cebrile yerine diğerinin tayini istid'âsına dâir kaza-yı mezkûr ahâlisi tarafından vârid olan muvâzıb-ı meclis-i vâlâya lede'l-i'ta' keyfiyetin bi't-tahkik icâbının icrası menût-ı rây-ı sâmi-i âli-yi meşihat-penâhilerin ettiği tezkere olunarak mezkûr muhzir nef'an irsâl-i su-i âlileri kılınmış olmağla ol bâbda emr ü irâde hazret-i menlehü'l-emrindir.

Ek-5: Belgenin yeni harflerle yazımı

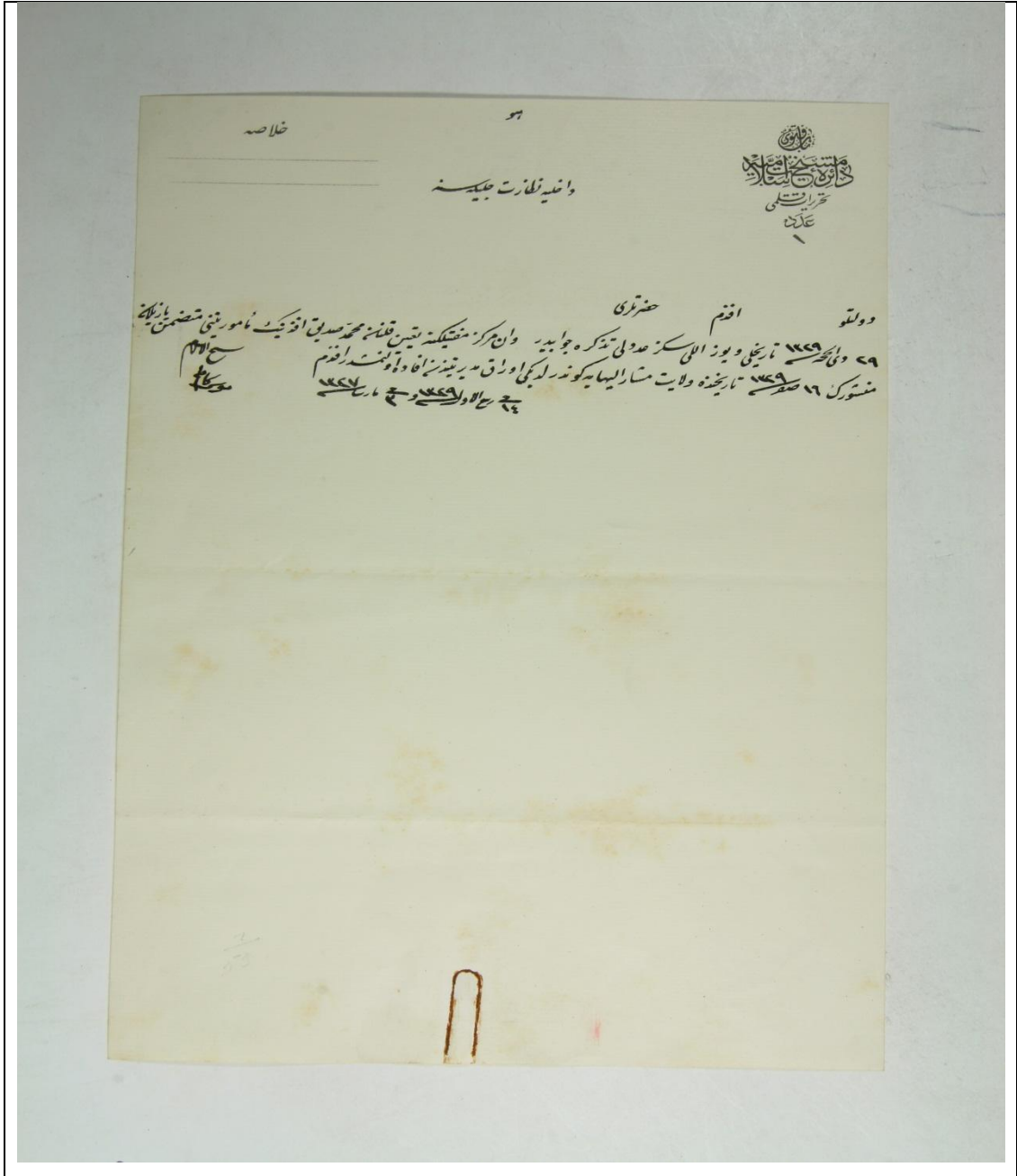

Ek-6: Bir müftünün vefatı üzerine müftülük makamına yeni birinin tayin olunması hususunda merkez ve taşra arasındaki haberleşme

Kütahya Kaymakamlığına

Kütahya Müftüsü Bekir Efendi'nin vuku'-ı vefatına ... olan ehliyetine mebni yerine Mehmet Efendi'nin tayin edilmesine dâir Kütahya meclisinden tevârüd olan mazbatası maan ma'lûmum olarak keyfiyet-ı taraf-ı vâlâ-yı meşihat-penâhi bâlâ-şiâr ... mûmâ-ileyhin hizmet-i fetvaya nasb ve tayin kılındığı havi ve tesyâr mektup taraf-ı şerifinize irsâl kılınmış olmağla icra-yı icâbına ehemmiyet etmeniz bâbında.

Ek-6: Belgenin yeni harflerle yazımı

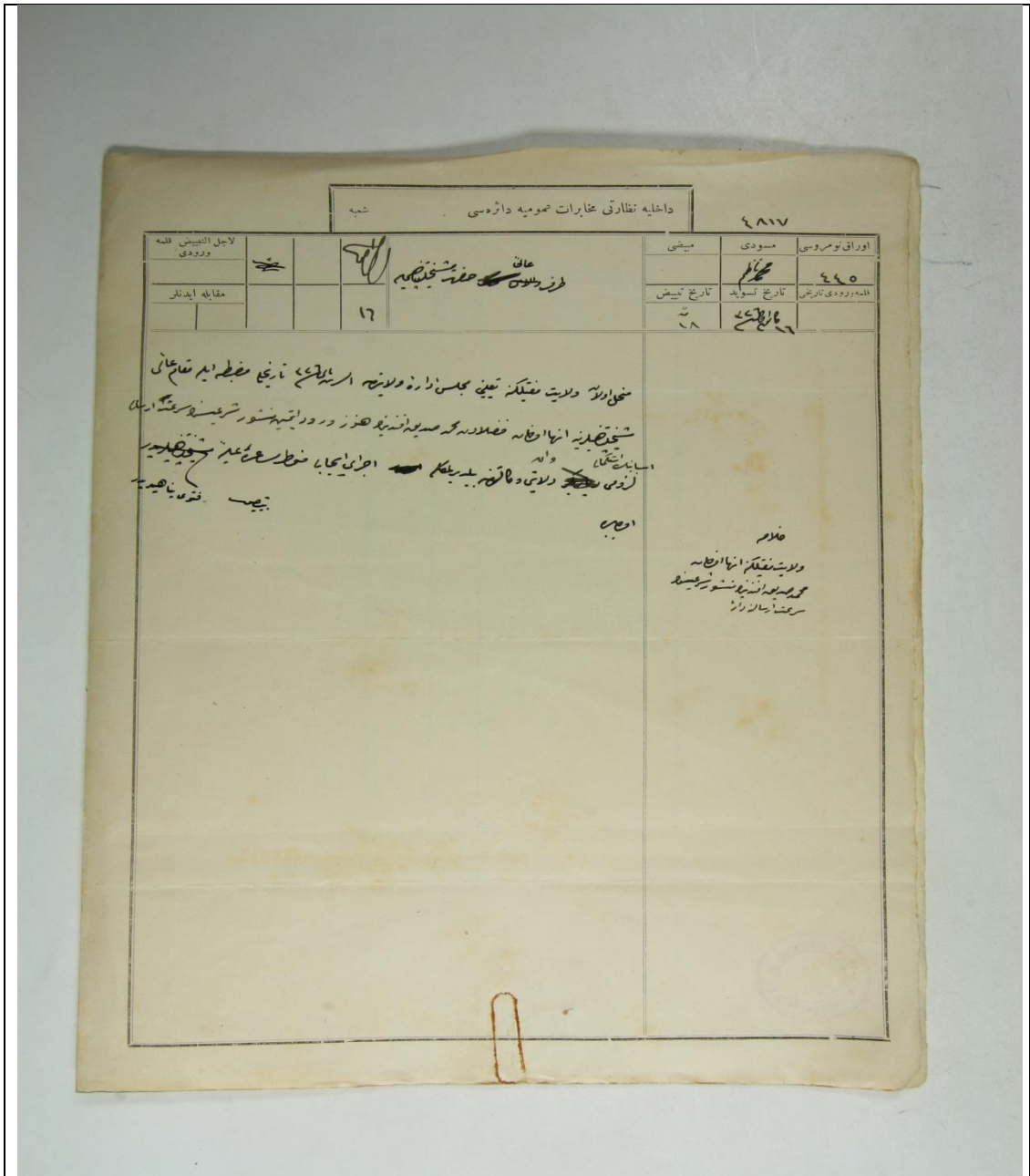
Ek-7: Bir müftünün göreve başlayabilmesi için yazılmış bir belge

Dâhiliye Nezaret-i Celilisine

Devletlü Efendim Hazretleri

29 Zilhicce sene 1329 tarihli ve yüz elli sekiz numrulu tezkere cevabıdır. Van Merkez Müftülüğüne tayin kılınan Mehmed Sadık Efendi'nin memuriyetini mutazammın yazılan menşurun 19 Safer sene 1329 tarihinde velayeti müşarünileyhe gönderildiği evrak müdüriyetimizden ifade olmuştur efendim. Şeyhülislam Musa Kâzım. Fi 14 Rebiü'l-evvel sene 1329 ve fi 6 Mart sene 1327.

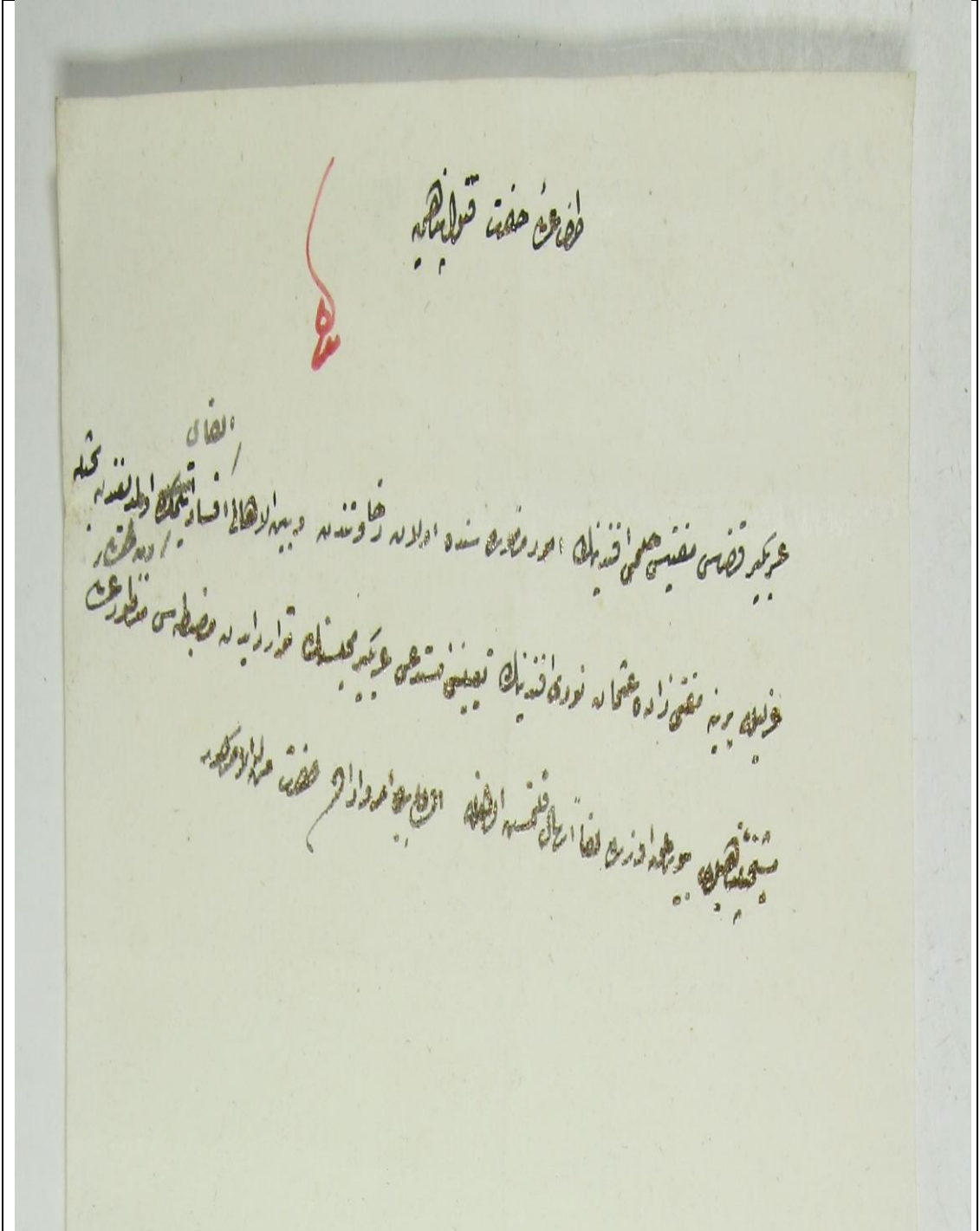
Ek-7: Belgenin yeni harflerle yazımı

Ek-8: Göreve başlayacak bir müftü için gerekli evrakların istendiğini gösteren bir belge

<p><i>Vilayet müftülüğüne inha olunan Mehmed Sıddık Efendi'nin menşur-ı şer'isinin sūrat-ı irsaline dair</i></p>	<p><i>Taraf-ı Âli-yi Meşihat-penâhîye Münhal olan vilayet müftülüğüne tayin meclis-i irade-i vilayetin 15 Rebi'ü'l-evvel 329 tarihli mazbata ile makam-ı âl-i meşihat-penâhilerine inha olunan faziletli Mehmed Sıddık Efendi'nin henüz vürūd etmeyen menşur-ı şer'inin serian irsâl lüzumu esbâbın istikmâl Van vilayeti ve hâkimine bildirmekle icra-yı icâbe menû-tı sâmi-i âl-i fetva-penâhileridir ol bâbda</i></p>
--	--

Ek-8: Belgenin yeni harflerle yazımı

Ek-9: Bir müftünün görevden azledilmesi

Taraf-ı Âl-i Hizmet-i Fetva-penâhiye

Arabgir Kazası müftüsü Hilmi Efendi'nin umur-ı mühimmesinden olan rehavetinden ve beyne'l-ahâli ifa-yı ifsâd olduğundan bahisle azliyle yerine Müftü-zâde Osman Nuri Efendi'nin tayini müsted'i Arabgir Müftülüğünün tevârüd iden mazbatası manzûr-ı âlî-yi meşihat-penâhiliğe buyrulmak üzere nef'an irsâl kılınmış olmağla ol bâbda emr ü irâde hazret-i menlehü'l-emrindir

Ek-9: Belgenin yeni harflerle yazımı

Sual	Cevab
<p><i>Sahib-i tercümenin isim ve mahlas veya kendisiyle pederi ismi ve pederi memurinden ise memuriyet ve rütbesi ile beraber maruf zevattan ise hangi sülaleye nisbet ve şöhreti ve teba-i gayr-i müslimden ise milliyeti ve ecnebiyeden ise tabiiyet</i></p>	<p><i>İsmim Ali mahlasım Avni ehemmiyeti Ali Avni Efendi demekle ma'rufum. Pederim memuriyetten vergisiz, rütbesi olmayıp kendi arazisi idaresiyle meşgul olup; ismi Ahmed Efendi, şöhreti Köse-zâde'dir.</i></p>
<p><i>Tarih ve mahall-i viladeti</i></p>	<p><i>İki yüz otuz üç sene-i Hicrisi Ramazan-ı Şerifin yirmi yedinci günü Lazistan sancağına tabi Atina Kazasında Hemşin nahiyesi dâhilinde vaki ... nam karyede tevellüd etmişim.</i></p>
<p><i>Mekâtib-i ibtidâiye ve resmîyede ya muallim-i mahsusdan nasıl ilim ve fenleri layıkıyla veya muhtasarca kıraat ve taallüm eylemiştir ve hangi lisanlarda kitabet veyahut yalnız tekellüm eder, bir eser ve telifi var ise neye mütealliktir ve ruhsat-ı resmîye ile intişar etmiş midir ve mektep şehadetnamesi ve bir memuriyete intihabnâmesi var mıdır?</i></p>	<p><i>Karye-i mezburenin İmamından mukaddemat ulumu bir derece tahsil ettikten sonra bera-yı tahsil Erzurum'a gelmiş ve Erzurum müftüsü sabık-ı merhum ve mağfur rahmetli Hoca Ali Rıza Efendi'de taallüme başlayarak Farsiden kütüb ve resail-i masdüka-i ma'zûne ve Arabiden sarf ü nahv ve mantık ve sakk ve edep fenlerini ve feraiz-i hâmilin ve ilim kelimandan bir miktar tahsil ve bu esnada ilm-i feraizden usul-ı belde vechle merhum-ı mümaileyhden 1270 sene-i Hicri'sinde ve ilm-i hattan dahi Erzurum meşhur hattatlarından Bekir-zâde merhum İsmail Kâzım Efendi'den 1260 sene-i Hicri'sinde keza ilim tahsil ederek ahz-ı icazet ettim ve iştigalât-ı tahsilim Bolu'da arz-ı hal olduğu üzere ilm-i kelamda bulunduğu zaman müftü-yü mümaileyh ... olub andan ahz-ı icazet müyesser olamamasına binaen ulûm-ı halîyye ve âliyyeyi ikmal ve icazetnâme ahz etmek üzere ahiren Erzurum meşahir ulemasından Solak-zâde faziletli Hoca Ahmed Efendi'nin tedrisatına müracaat ve hey'et ve hükümet ve usul-ı fıkıh ve cedit ve tefsir tahsilinden sonra fi 15 Receb 1297 tarih-i Hicri'sinde Hoca-yı mümaileyden icazet almıştım Türkçe ve Arapça ve Farsça tekellüm ve kitabet ederim. Bir günah te'lifatım ve mekâtib-i Rusçada tahsil ettiğim için dahi şehadetnâmem yoktur.</i></p>
<p><i>Hizmet-i devlete muvazzaf veya mülazım olarak kaç yaşında ve nerede dâhil ve bi't-terâki ne kadar maaş veya harcırâh ve ücret ve aidat-ı sâireye nâil olup refte refte nasıl memuriyetlerde bulunmuş ve ne rütbe ve nişanlar buyrulmuştur ve muayyenatının daimi ve muvakkat zemâim ve tenzilatıyla infisâl ve müddet-i mazuliyetinde maaşa nâiliyet ve tekrar mansûbiyeti vaki olmuş mudur ve bazı zevât-ı kirâm veya</i></p>	<p><i>Esna-yı tahsil-i icazetnâmede Hocam merhum müftü-yü mümaileyhin umur-ı ifya müteallik kitabetini bir müddet ifa ettim ve müftü-yü müşarünileyhin infisâlinde iştigalât-ı icazetnâme-i tahsil ve anın müderris olduğu Erzurum'un Kağızman medresesinde bazı mertebe tedrise inhisâr etmiştir. Ba'de müşarünileyhin vefatından inhilâl eden medrese-i mezkûrede tedrisiyeti elli dört yaşında olduğum halde beş yüz kuruş ve taife-i seneviye ile 87 sene-i Hicri'sinde uhde-i acizaneme ihale vuku' ve 9 sene-i Arabi'sinde vazife-i mezkûre bin kuruş iblağ ve ahiren bu tedrisiyete dair 1305 tarihli berât-ı âl-i istihsâl ve bu miyanda bazı 89 sene-i Arabi'sinden 92 senesine değin senevi yüz seksen kuruş vazife ile Erzurum'da Naib</i></p>

mültezim ve kumpanyalar kitabet ve maiyeti gibi hususi işlerde bulunmuş ise keyfiyeti ve bu vukuatın mümkün olduğu kadar şuhûr ve eyyâmı tasrîhiyle tarihleri gösterilmelidir ve ecnebi nişanına hâmil ise ne sebep ve vesile ile hangi tarih ve memuriyette aldığı dahi beyan olunmalıdır.

İbrahim Paşa medresesinde mevcut talebeye ilm-i feraiz tedrisatıyla iştigal edip usul-ı medreseliğe müteallik derslerin teksiri cihetiyle mezkûr feraiz muallimliğini terk ettim ve gerek esna-yı tahsil-i icazetnâmede ve gerek ondan sonra şimdiye değin yazılan otuza ve ilm-i feraizden dahi yirmiyeye kadar icazet vermiş olduğum gibi ulum-ı âliye ve âliyyeden dahi elde bulunan tedrisat-ı acizaneme ikmaliyle dersime hazır olan talebeye ifa-yı icazet-i kuvve-i karîbiye ... talebe-i mümaileyhin de kimi bütün bütün terk-i tahsil ile şuraya buraya hicret ve kimisi vatanlarına rücûan ve kimisi dahi ikmali tahsil için dersâadet ve mahal-i sâireye azimet edip kalan da şimdiye değin ulum-ı âliye ve âliyyeden i'ta-yı icazete muvafik olamamış. 1302 sene-i Arabisi'nde Hicaz-ı mağfiret-arafane azimet ba'de-hac Medine-yi Münevvere'ye geldiğim esnada Erzurum müftü-yü sabık Ömer Fazıl Efendi merhumun vuku-ı vefatına binaen meclis-i irade-yi vilayetin olbâbdaki mazbatasıyla Erzurum vali-yi sabık merhum Mustafa Sadık Paşa tarafından gaibâne edilen inha üzerine mezkûr müftülük makam-ı mualla-yı hizmet-i meşihat-penâhiliğince uhde-i daiyaneme tevcih ve ol bâbdaki fi 9 Cemaziyel-ahir sene 1303 tarihli menşurun azimet-i fetva-penâhi mucibince mahsus olan şehri dört yüz on kuruş maaşla vazife-i iftaya dahi tedrisiyet ma'ruzumla maan ifaya mübaşeret eylemiş ve bu müftülük esnasında Erzurum'a memur buyrulan nevvâb-ı kiram caniplerinden ... kılındığı vechle fi 17 Ağustos sene 1302 tarih-i Rumi'sine musaddık olan fi Selh-i Zilkade 1303 tarihinde fi 5 Zilhicce sene 1303 tarihine kadar yedi günde bir ve fi 23 Eylül sene 1304 tarihine musaddık eden fi 9 Muharrem sene 1306 tarihinden 29 Safer sene 1306 bir ay yirmi gün dahi, bir ve fi 29 Mart sene 1317 tarihine musaddık fi Gurre-i Ramazan sene 1308'den fi 23 Zilhicce 1308 tarihine değin üç mah yirmi dört gün dahi bir ve fi 6 Mart sene 1309 tarihine musaddık eden fi 2 Ramazan sene 1310 tarihinden fi 28 Ramazan sene 1310 tarihine değin yirmi yedi gün dahi bir beriki cem'i altı mah on sekiz gün dahi niyabet vekaleti etmiş ve bu vekaletimde ale'n-nizama zımnî olarak şehri dokuz yüz kuruş maaş alıp vekalet-i maaş tüzük usulü üzere tevkif edilmiş ise de müftülüğe mahsus maaşlarımdan şimdiye değin tevkifat kaidesi icra olunmamıştır. İşbu vaziyetle ifta-yı ifa ettiğim sıra fi 22 Rebiü'l-ahir sene 1308'de dahi üçüncü rütbeden bir kat'a mecidi nişan-ı âlisi ihsan buyrulmuştur.

<p><i>İnfisalının esbâb-ı hakikiyesi nedir, şikâyetle munfasıl olup taht-ı muhakameye alınmış ise töhmet ve beraâten ne hükme netice vermiştir ve ceza görmüş müdür ve bulunduğu hidemattan ve tebriresi lazım sair hususattan beraet-i zimmetine dair şayan-ı itimat evrakı var mıdır? Vukuat-ı mezkûrenin muahharen tashihi istid'âsına ve istilamlarla izaâ-i vakte ve sahiplerinin dahi intizarlarına mahal kalmamak için kemal-i dikkat ve ihtimam ile ve mümkün ise kendi hatt-ı destiyle yazılması ve ruus-ı hümayunlar ile berevat-ı âliye ve mektep şhadetnâmeleri ve intihabnâme ve sâir evrak-ı mevsuka ve müteferria suver-i musaddakasının veyahut yine iade kılınmak üzere asıllarının iş bu varakaya rabtı lazım gelir.</i></p>	<p><i>Şimdiye kadar hakk-ı acizanemde le'el-hamd bir gün şikâyet vuku bulup el-halet-i esnada mezkûr tedrisiyet ve müftülüğe ait vezâifin ifasına ikdam eylemekteyim. Müftü-yü mumaileyhimden istihsal ile yedimde mevcut bulunan merhum İsmail Kâzım Efendi'nin hattatlık ve merhum müftü-yü sabık Ali Rıza Efendi'nin ilm-i feraiz ve Solak-zâde faziletli Hoca Ahmed Efendi'nin dahi ulum-ı âliye ve âliyye icazetnameleriyle nişan-ı âli mezkûr ve tedrisiyet-i maruz-ı berevât-ı şerîfesi ve pâye-i âliye-yi mezkûr ferman-ı âlişanı ve müftülük menşur-ı vâlâsının musaddık birer suretleri merbût-ı arz ve takdim kılınmıştır. Fi 16 Zilkade sene 310 ve fi 20 Mart 309. Erzurum.</i></p>
<p><i>Mülâhazat</i></p>	

Ek-10: Müftü Ali Avni Efendi'nin tercüme-i hal varakasının yeni harflerle yazımı

Daire-yi Meşihat-i İslâmiyye
Sicil Şubesi

<i>Es'ile</i>	<i>Ecvibe</i>
<i>Sahib-i tercümenin isim ve mahlas veya kendisiyle pederi ismi ve pederi memurinden ise memuriyet ve rütbesi ile beraber maruf zevattan ise hangi sülaleye nisbet ve şöhreti</i>	<i>İsmim İbrahim mahlasım Sabri, pederimin ismi Hoca Ahmed ve sülalesi öbür nâm Müftü Halil Efendi-zâde demekle ma'ruf olup, salahiyetinde Karesi Sancağı müftülüğünde müstahdem bulunmuştur.</i>
<i>Tarih ve mahall-i viladeti</i>	<i>Otuz beş tarihinde Saruhan sancağına tabi Akhisar kasabasının Şeyh ... mahallesinde tevellüd eylemiştir.</i>
<i>Mekâtib-i iptidaiye ve resmîyede ya muallim-i mahsusdan nasıl ilim ve fenleri layıkıyla veya muhtasarca kıraat ve taallüm eylemiştir ve hangi lisanlarda kitabet veyahut yalnız tekellüm eder, bir eser ve telifi var ise neye mütealliktir ve ruhsat-ı resmîye ile intişar etmiş midir ve mektep şehadetnamesi ve bir memuriyete intihabnamesi var mıdır?</i>	<i>Evvela Akhisar kazasında mekatib-i ibtidaiyede Kelam-ı Kadimi hatmettim, muahhara kasaba-i mezbûrun Emedna medresesinde Hatip-zâde Mehmed Efendi'nin meclisinde harf u nahva kadar hazır olmuş ve ba'de der-âliyyeye gidip Fatih Sultan'a ve Birgivi Şakir Efendi Hoca'dan ulum-ı Arabiye tekmil-i feth eylemiştir. Yalnız Türkçe tekellüm ve kitabet ederim. Bir eser ve te'lifim ve mektep şehadetnâmem yoktur.</i>
<i>Hizmet-i devlete muvazzaf veya mülazım olarak kaç yaşında ve nerede dahil ve bi't-teraki ne kadar maaş veya harcırah ve ücret ve aidat-ı saireye nail olup refte refte nasıl memuriyetlerde bulunmuş ve ne rütbe ve nişanlar buyrulmuştur ve muayyenatının daimi ve muvakkat zemaim ve tenzilatiyla infisal ve müddet-i mazuliyetinde maaşa nailiyet ve tekrar mansubiyeti vaki olmuş mudur ve bazı zevat-ı kiram veya mültezim ve kumpanyalar kitabet ve maiyeti gibi hususi işlerde bulunmuş ise keyfiyeti ve bu vukuatın mümkün olduğu kadar şuhur ve eyyamı tasrihiyle tarihleri gösterilmelidir ve ecnebi nişanına hamil ise ne sebep ve vesile ile hangi tarih ve memuriyette aldığı dahi beyan olunmalıdır.</i>	<i>Altmış beş tarihinde der-âliyye'den mezunen Akhisar kasabasına gelip Emedna Medresesinde müderrislik ile meşgul iken 92 tarihinde makam-ı âl-i meşihat-penâhîden şeref-südûr buyrulan merasile-yi âliyye ile bila-maaş ve belagattan kaza-i mezbûr müftülüğüne nasb olunup...müftülükte ifa-yı vazife etmekteyim şehadetnâmem ve nişanım olmayıp, maaşa dahi nail olmadım ve hususi işlerde ve zevat-ı kiram kitabetinde bulunmadım ve ecnebi nişanım dahi yoktur.</i>
<i>İnfisalının esbab-ı hakikiyesi nedir, şikayetle munfasıl olup taht-ı muhakameye alınmış ise töhmet ve beraatten ne hükme netice vermiştir ve ceza görmüş müdür ve bulunduğu hidemattan ve tebriresi lazım sair hususattan beraet-i zimmetine dair şayan-ı itimat evrakı var mıdır? Vukuat-ı mezkurenin muahharen</i>	<i>Le'el-hamd hakkında bir gün şikâyet vuku bulmayarak taht-ı muhakemeye dahi alınmadım ve Akhisar Kazası'nda feyzle müftülükte ifa-yı vazife etmekteyim. Fi 20 Zilhicce sene 309</i>

<p><i>tashihi istidasına ve istilamlarla izaa-i vakte ve sahiplerinin dahi intizarlarına mahal kalmamak için kemal-i dikkat ve ihtimam ile ve mümkün ise kendi hatt-ı destiyle yazılması ve ruus-ı hümayunlar ile berevat-ı aliye ve mektep şehadetnameleri ve intihabname ve sair evrak-ı mevsuka ve müteferria suver-i musaddakasının veyahut yine iade kılınmak üzere asıllarının iş bu varakaya rabtı lazım gelir.</i></p>	
<p><i>Mülahazat</i></p>	

Ek-11: Abdullah Sabri Efendi'nin tercüme-i hal belgesinin yeni harflerle yazımı

Ek-12: Meşihat Arşivinde bulunan müftü dosyalarından birkaç örnek

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- **A.AMD.** 15-15 (Bu sayılardan ilki dosya numarası, ikincisi gömlek numarasıdır).
- **A.DVN.** 47-41, 75-35.
- **A.MKT.** 109-88, 109-95, 183-86, 193-84, 195-22, 199-90, 2-13, 2-85, 205-83, 213-11, 224-38, 74-86, 75-89, 79-86.
- **A.MKT.DV.** 4-28, 4-79.
- **A.MKT.MHM.** 106-94, 14-49, 142-39, 158-40, 170-6, 172-89, 174-96, 312-99, 333-30, 333-97.
- **A.MKT.MVL.** 112-11, 43-49, 84-43.
- **A.MKT.NZD.** 108-34, 130-3, 161-8, 209-60, 254-38, 255-88, 263-74, 387-9, 388-53, 40-34, 5-4.
- **A.MKT.UM.** 131-67/1, 26-95, 270-17, 349-37, 438-41, 505-2, 528-26, 81-53.
- **BEO.** 1120-83944, 3291-246796, 3547-165985, 4148-311037, 4311-323268, 454-34048, 478-35793, 584-43732, 718-53850, 755-56607, 778-58324.
- **C.ADL.** 42-2579, 58-3494.
- **C.ZB.** 50-2483, 70-3479.
- **DH.MKT.** 1498-13, 1624-69, 2320-82, 2708-46, 2901-20, 2-34.
- **HAT.** 1227-47925 C, 503-24741.
- **İ.DH.** 1134-88508.
- **İ.ML.** 81-1326/ Ra-08.
- **İ.TAL.** 227-1318 C-077, 448-1326 RA-089.
- **MV.** 201-41.
- **MVL.** 24-25, 256-11, 602-75, 639-24, 695-25.
- **Y.MTV.** 261-121.
- **Y.PRK.MŞ.** 5-65.
- **MOB/OUB (Sicill-i Ahvâl Belgeleri):** 2781, 1939, 786, 1894, 2619, 2620, 2546, 2717, 5258, 2386, 3917, 5226, 1635, 2162, 1052, 2636, 2709, 2723, 2785, 3203, 2675, 2814, 4261, 1611, 2175, 3109, 1932, 1932, 5385, 2521, 2597, 2645, 5289, 611, 1466, 1677, 5307, 722, 1021, 2344, 2364, 2401, 4467, 5627, 1248, 1441, 2035, 2287, 1945, 3120, 5352, 2377, 5274, 303, 315, 318,

328, 1017, 1839, 1936, 2282, 3076, 2806, 2806, 3073, 3001, 3856, 614, 3187, 608, 1702, 2277, 3893, 2435, 2430, 1930, 1935, 2280, 2763, 3071, 3084, 4464.

Matbu Eserler

- Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul, 1309.
- AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul, 2007.
- Ahmed Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi XIV*, haz. M. Münir Aktepe, Ankara, 1991.
- Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfuzu*, çev. Güven Akçağ, İstanbul, 1997.
- AKBAYAR, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul, 2001.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin Siyasî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul, 1979.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, “Kardeş Katli Meselesi ve Osmanlı Kanunnameleriyle Alakalı Bazı İtirazlara Cevaplar”, (<http://www.osmanli.org.tr/belgelergerceklerikonusuyor-2-98.html> ve <http://www.osmanli.org.tr/belgelergerceklerikonusuyor-2-99.html>).
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986.
- AKGÜNDÜZ, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç-Yapı-İşleyiş*, İstanbul, 1997.
- AKGÜNDÜZ, Murat, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1998.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, “Osmanlı Kanunnâmelerinin Şer’i Sınırları”, *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 401-411.
- AKMAN, Mehmet, “Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hâkim Olan İlkeler”, *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 470-477.
- AKTEPE, Münir, “Ahmed III”, *TDVİA*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 34-38.

- AKYILDIZ, Ali, “Osmanlılar: Modern Dönem”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007.
- ALBAYRAK, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması I-II-III-IV*, İstanbul, 1996.
- ALTUNSU, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972.
- APAYDIN, H. Yunus, “İctihad”, *TDVİA*, C. 21, İstanbul, 2000, s. 432-445.
- ARTUK, İbrahim, “Nişan”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2002, 154-156.
- *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, (nşr. Nihal Atsız), İstanbul, 1992.
- ATAR, Fahrettin, “İfta Teşkilatının Ortaya Çıkışı”, *MÜİFD*, S. 3, (İstanbul, 1985), s. 122-124.
- ATAR, Fahrettin, “Fetva”, *TDVİA*, C. 12, İstanbul, 1995, 486-496.
- ATAR, Fahrettin, “Kadı”, *TDVİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 66-69.
- ATAR, Fahrettin, “Kazâ”, *TDVİA*, C. 25, Ankara, 2002, s. 113-117.
- AVCI, Casim, “Nâib”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 311-312.
- AYAR, Talip, *Osmanlı Devleti 'nde Fetva Eminliği 1826-1922*, Ankara, 2011, Doktora Tezi.
- AYDIN, M. Âkif, “Düstur”, *TDVİA*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 48-49.
- AYDIN, M. Akif, “Osmanlı'da Hukuk”, *Osmanlı Devleti Tarihi I-II*, İstanbul, 1999, s. 375-441.
- AYDIN, M. Âkif, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *TDVİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 231-235.
- AYDIN, M. Akif, “Osmanlılar: Hukukî-Adlî Yapı”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 515-521.
- AYNİ, M. Ali, “Türk Mantıkçıları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 17, s. 344-354.
- BAKTIR, Mustafa, “Beylikler Döneminde Anadolu'da Ulema-Ümera Münasebetleri”, *Türkler*, C. 7, Ankara, 2002, s. 560-568.
- BARDAKOĞLU, Ali, “Osmanlı Hukukunun Şer'iliği Üzerine”, *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 412-417.

- BAYINDIR, Abdulaziz, “Osmanlı’da Yargının İşleyişi”, *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 429-446.
- BAYKARA, Tuncer, “Kazâ”, *TDVİA*, C. 25, Ankara, 2002, s. 119-120.
- BAYSUN, Cavit, “Ebussud Efendi”, *İA*, C. IV, İstanbul, 1993, s. 92-99.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978.
- BERKİ, Ali Himmet, *Osmanlı Şeriatinde Kaza Tarihi ve İftâ Müessesesi*, Ankara, 1962.
- BERKİ, Ali Himmet, “Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı”, *DİBD*, C. IX, S. 102-103, (Ankara, 1970), s. 423-427.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Mahmud II”, *TDVİA*, C. 27, Ankara, 2003, s. 352-357.
- BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984.
- BİLMEN, Ömer Nasuhî, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Islahât-ı Fıkhiyye Kamusu I-IV*, İstanbul, 1975.
- BOZKURT, Nebi, “Medrese”, *TDVİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 323-327.
- BULLEİT, R. W., “The Shaik al-Islam and the Evolution of Islamic Society”, *Studia Islamica*, S. XXXV, s. 53-67.
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri I-III*, İstanbul, 1972.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, İstanbul, 1984.
- ÇAĞATAY, Neşet-ÇUBUKÇU, İ. Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1985.
- ÇEKER, Orhan, *İftâ ve Bir Fetva Defteri Örneği*, Konya, 2000.
- DAĞCI, Şamil, “Hükûmet-i Adl”, *TDVİA*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 463-464.
- DAĞCI, Şamil, “Kıyas”, *TDVİA*, C. 25, Ankara, 2002, s. 488-495.
- DANİŞMEND, İ. HAMİ, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4 cilt*, İstanbul, 1971.
- DEMİR, Ahmet, “Fütüvvet Teşkilatının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu”, *Türkler*, C. 7, Ankara, 2002, s. 264-271.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.

- E. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat*, (müt. Ali Reşad), İstanbul, 1328.
- ELDEM, Edhem, “Türk-Osmanlı Dünyasında Söz ve Yazı”, *Toplumsal Tarih*, C. II, S. 11, (Ekim 1994), s. 47-48.
- EMECEN, Feridun, “Mehmed III”, *TDVİA*, C. Ankara, 2003, s. 407-413.
- EMECEN, Feridun, “Mustafa I”, *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 272-275.
- EMECEN, Feridun, “Osman II”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 453-456.
- EMECEN, Feridun, “Selim I”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 407-414.
- EMECEN, Feridun, “Selim II”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 414-418.
- EMECEN, Feridun “Süleyman I”, *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 62-74.
- EREN, Cevad A., “Tanzimat”, *İA*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 709-765.
- ERTAN, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı: İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislam*, İstanbul, 1969.
- *Evliya Çelebi Seyehatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 10 cilt, (haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı, vd.), İstanbul, 1997-2003.
- FEDAYİ, Cemal, “Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık Kurumu”, *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 447-452.
- FENDOĞLU, H. Tahsin, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı: Anayasa Hukuku Tarihi Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, İstanbul, 1996.
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 453-469.
- FİNDLEY, Carter, *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform: Bâbîâli 1789-1922*, İstanbul, 1994.
- FİNDLEY, Carter, *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul, 1996.
- GEDİKLİ, Fethi, “Kazâ”, *TDVİA*, C. 25, Ankara, 2002, s. 117-119.
- GEZGİN, Ali Galip, “Türk-İslâm Devletlerinde Şûrâ”, *Türkler*, C. 5, Ankara, 2002, s. 203-209.

- GİBB, H. A.-BOWEN, H., *Islamic Society and The West*, II, Oxford, 1957.
- GÖK, Necdet, “Türk-İslâm Kültüründe Adalet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler”, *Türkler*, C. 11, Ankara, 2002, s. 61-70.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve medeniyeti Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul, 1977.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisi'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osman*, Ankara, 1998.
- HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam I-IV*, İstanbul, 1980.
- EBU ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, II, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY İstanbul 2004².
- IMBER, Colin, *Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, İstanbul, 2004.
- *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul, 1973.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı Devleti'ne 19. Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim ve Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi”, *Toplum ve Bilim*, S. 29-30, (1985).
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Dârü'l-fünûn Tarihçesine Giriş”, *Belleten*, C. 54, S. 210, (Ankara 1990), s. 699-738.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 334-395.
- İLGÜREL, Mücteba, “Ahmed I”, *TDVİA*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 30-33.
- İLGÜREL, Mücteba, “Ahmed II”, *TDVİA*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 33-34.
- *İlmiye Salnamesi*, Dârü'l- Hilafetü'l- 'Aliyye, Matba'a-i Âmire, 1334.
- İNALCIK, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943.
- İNALCIK, Halil, “Reisü'l-küttab”, *İA*, C. IX, İstanbul, 1964.
- İNALCIK, Halil, “Bayezid I”, *TDVİA*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 231-234.

- İNALCIK, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, 1995.
- İNALCIK, Halil, “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, *İslamiyat*, C. I, S. 4, (1998), s. 135-142.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000.
- İNALCIK, Halil, “Türk Tarihinde Türe ve Yasa Geleneği”, *Doğu Batı*, S. 13, (Kasım-Ocak 2001), s. 157-175.
- İNALCIK, Halil, “Mehmed I”, *TDVİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 391-394.
- İNALCIK, Halil, “Mehmed II”, *TDVİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 395-407.
- İNALCIK, Halil, “Murad I”, *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 156-164.
- İNALCIK, Halil, “Murad II”, *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 64-172.
- İNALCIK, Halil, “Orhan”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 375-386.
- İNALCIK, Halil, “Osman I”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 443-453.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul, 2009.
- İPŞİRLİ, Mehmed, “İlmiye Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti Tarihi I*, (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 247-279.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Medrese: Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 327-333.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Nâib”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 311-313.
- İPŞİRLİ, Mehmed, “Osmanlılar: Medeniyet Tarihi”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 502-505.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Şeyhülislâm”, *TDVİA*, C. 39, İstanbul, 2010, s. 91-96.
- İzmirli İsmail Hakkı, “Müftü ve Kadı”, *Sebilü'r-reşad Dergisi*, C. XIV, S. 359, (İstanbul 1332), s. 359-364.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, *İA*, C. X, İstanbul, 1993, s. 353-416.
- Kâtip Çelebi, *Takvimi't-Tevârih*, İstanbul, 1146.
- KAZICI, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 1996.

- KEVSERÂNÎ, Vecih, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, İstanbul, 1992.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Fıkıh", *İA*, C. IV, Eskişehir, 1997, s. 601-622.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara, 2003.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ankara, 2004.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Anadolu'da İslâmiyet*, Ankara, 2005.
- KRAMERS, J. H., "Şeyh-ül İslam", *İA*, C. XI, Eskişehir, 1997, s. 485-489.
- KUSHNER, David, "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1876)", *Turcica*, S. XIX, (1987), s. 51-74.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülaziz", *TDVİA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 179-185.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülhamit II", *TDVİA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 215-224.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Mehmed V", *TDVİA*, C. Ankara, 2003, s. 418-422.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Murad V", *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 183-185.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Murad III", *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 172-176.
- LAYISH, Aharon, "The Fatwa as an Instrument of the Islamization of a Tribal Society in Process of Sedentarization", *BSOAS*, S. 54, (Ocak 1991), s. 449-459.
- LEWIS, Bernard, "Mısır ve Suriye Fatımî Hilafetinin Sonuna Kadar", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti I*, İstanbul, 1988.
- LEWİS, Bernard, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1988.
- MARDİN, Ebül'ulâ, "Fetva", *İA*, C. IV, Eskişehir, 1997, s. 582-584.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul, 1990.
- MARDİN, Şerif, *Türklerde Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, İstanbul, 1991.
- MCDONALT, D. B., "İctihad", *İA*, C. V/II, İstanbul, 1964, s. 927-928.
- Mehmed SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, 6 Cilt, (yayına haz. Nuri AKBAYAR ve eski yaz. akt. Seyit Ali KAHRAMAN), İstanbul, 1996.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1997.

- MUMCU, Ahmed, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyaseten Katl*, Ankara, 1963.
- MUMCU, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Ankara, 1969.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat I-II: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (sadeleştiren. Neşet Çağatay), Ankara, 1992.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat III-IV: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (sadeleştiren. Neşet Çağatay), Ankara, 1992.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, haz. A. Ağrakça, İstanbul, 1995.
- OCAK, Ahmet Yaşar, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler*, C. 11, Ankara, 2002, s. 15-26.
- OKİÇ, M. Tayyib, "Sarı Saltuk'a Ait Bir Fetva", *AÜİFD*, C. I, S. 1, 1952, s. 48-58.
- OKİÇ, M. Tayyib, "Bir Tenkidin Tenkidi", *AÜİFD*, C. II, S. 2-3, 1953, s. 219-290.
- OKUMUŞ, Ejder, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İstanbul, 1999.
- OKUMUŞ, Ejder, "Osmanlı Devleti'nde Değişim Süreci ve III. Selim Öncesi Yenileşme Çabaları", *Türkler*, C. 11, Ankara, 2002, s. 27-33.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara, 1994.
- ORTAYLI, İlber, "Kadı", *TDVİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 69-73.
- ÖRSTEN, Seda, *İslam Hukukunda Fetva*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Mahmud I", *TDVİA*, C. 27, Ankara, 2003, s. 348-352.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Mehmed IV", *TDVİA*, C. Ankara, 2003, s. 414-418.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Süleyman II", *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 75-80.
- ÖZCAN, Nuri, "Selim III", *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 420-426.

- ÖZCAN, Tahsin, “Osmanlılar: Dinî Hayat (Dinî Teşkilat ve Görevliler)”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 538-541.
- ÖZDEMİR, Adil, *İslâm'da Fetva Müessesesi*, AÜİİF, Basılmamış Tez, Erzurum, 1978.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Endülüs”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 211-225.
- ÖZEN, Şükrü, “Kâdılkudât”, *TDVİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 77-82.
- ÖZKUL, Osman, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Uleması*, İstanbul, 2005.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-II-III*, İstanbul, 1993.
- PİXLEY, Michael, “Erken Osmanlı Tarihinde Şeyhülislam'ın Gelişimi ve Rolü”, *Türkiye Günlüğü*, S. 60, (Ankara 2000), s. 99-107.
- REPP, R. C., *An Examination of the Origins and Development of the Office of Shaikh al-Islam in the Ottoman Empire*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford.
- REPP, R. C., *The Mufti of İstanbul*, Londra, 1986.
- SAKAOĞLU, Necdet, “Fetva Mecmuaları”, *Toplumsal Tarih*, C. I, S. 3, (İstanbul, Mart 1994), s. 47-48.
- SARICAOĞLU, Fikret, “Osman III”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 456-459.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, “Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *AÜİİFD*, S. 2, s. 201-210.
- SAVAŞ, Saim, “Fetvalar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler I”, *Toplumsal Tarih*, C. V, S. 30, (Haziran 1996), s. 40-46.
- SAVAŞ, Saim, “Fetvalar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler II”, *Toplumsal Tarih*, C. VI, S. 31, (Temmuz 1996), s. 54-58.
- SAVAŞ, Saim, “Osmanlı Döneminde Meydana Gelen Suhte İsyanlarından Günümüz İçin Çıkarılacak Dersler”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu 21-25 Mayıs 2007 Sivas*, (Sivas 2007), s. 141-156.

- SAVAŞ, Saim, “1788-1790 Yıllarında Sivas’ta Müftü Tayinlerine Dair Bazı Bilgiler”, *Prof. Dr. Necmi Ülker’e Armağan*, İzmir, 2008, s. 97-114.
- SEYYİD, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *TDVİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s. 228-237.
- SHAW, Stanford-E. K., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I-II*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1982-83.
- ŞAFAK, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Dinin Yargı Üzerine Etkisi”, *Osmanlı*, C. 6, Ankara, 1999, s. 418-425.
- ŞAHİN, Hidayet, *İslâm Hukukunda İftâ Usulü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1995.
- ŞAHİN, Mustafa, *İslâm Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmuaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2000.
- ŞAHİN, Osman, *İslâm Hukukunda Fetva Usulü*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 2002.
- ŞAHİNOĞLU, Nazif, “İslâm Düşüncesinde İctihadın Önemi”, *Kalem-Onur Dergisi*, 1994/3.
- ŞENER, A. Kadir, “İslâm’da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, *AÜİFD*, C. XXVI, (1983), s. 371-406.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyûbiler”, *TDVİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s. 20-31.
- TANERİ, Aydın, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Devrinde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ankara, 1978.
- Taşköprülü-zâde, *Şakâyık-ı Numâniyye ve Zeyilleri I-V*, (haz. A. Özcan), İstanbul, 1989.
- Taşköprülü-zâde, *Şakâyık-ı Numâniyye*, Matba‘a-i Âmire, 1269.
- TEKİNDAĞ, Şahabettin, “Medrese Dönemi”, *Cumhuriyet’in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 1973, s. 10-15.
- TURAN, Şerafettin, “Bayezid II”, *TDVİA*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 234-238.

- UNAN, Fahri, “Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim”, *Türkler*, C. 11, Ankara, 2002, s. 436-445.
- URIEL, Heyd, “Osmanlı’da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri”, *Hukuk Araştırmaları Dergisi*, çev. Fethi Gedikli, C. 9, S. 1-3.
- URIEL, Heyd, “Some Aspects of the Ottoman Fatwâ”, *BSOAS*, S. 62, 1969, s. 35-36.
- UYAR, Mazlum, “Safevîler Döneminde (1501-1722) Devlet Ricali-Ulema Münasebetleri”, *Türkiye Günlüğü*, S. 63, (Ankara 2000), s. 66-74.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara, 1974.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Anlara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988.
- ÜNAL, M. Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 2002.
- ÜNVER, Süheyl, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul, 1946.
- VEİNSTEİN, Gilles, “Büyüklüğü İçinde İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, İstanbul, 1991.
- YAKUT, Esra, “II. Meşrutiyet Döneminde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi*, C. 3, S. 1, (Eskişehir, 2003), s. 30-34.
- YAKUT, Esra, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul, 2005.
- YAYCIOĞLU, Ali, *Ottoman Fatwâ*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 1997.
- YILMAZER, Ziya, “Murad IV”, *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 177-183.
- Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II*, (çev. R. Rahmetî Arat), Ankara, 1959.
- YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1980.
- YÜCEL, Yaşar-SEVİM, Ali, *Klâsik Dönemin Üç Hükümdarı: Fatih, Yavuz, Kanuni*, Ankara, 1991.

- ZERDECİ, Hümeýra, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Ankara, 2008.
- ZILFI, Madeline C., “The Diary of a Müderris: A New Source For Ottoman Biyografi”, *Journal of Turkish Studies*, S. I, (Cambridge 1977), s. 157-174.
- ZUHAYLİ, Muhammed, “Fetva ve Takva”, *Diyanet İlmî Dergisi*, S. XXIX, (çev. Mustafa Ateş), Ankara, 1993.
- ZÜMRÜT, Osman, *İslâm Tarihinde Fetva Kurumu ve Fonksiyonu*, Samsun, 1994.